

ЮЛІЯН ОПІЛЬСЬКИЙ.

ОПИРІ.

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ ІЗ ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЯ.

ПЕРША ЧАСТИНА.

В ЦАРСТВІ ЗОЛОТОЇ СВОБОДИ,

ЛЬВІВ, 1920.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІАКИ.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА.

Своїй Найдорожшій Дружині

й Одинокій Помічниці

присвячує

Автор

ПІД БУКОМ.

Була глуха ніч. Чорні, навислі хмари гнали низько понад землю, наче грозили, що ось-ось заломить ся сей чорний, страшний небозвід, мов склепіне підземелля, та поховає під румовищем увесь світ. Лютий вітер гудів хвилями в лісі, а з ним почували ся у повітрі наче стони безкарно вбиваних мужів, зойки вдів і сиріт, вигнаних із батьківщини. Далеко на заході миготіли блискавки, але грому не було чути задля віддалі та тріску гиля, яке обломлювало ся з дерев.

Було темно. Навіть навикле до темряви око не добачилоб було дороги, що перевивала ся через ліс. І з трудом лише побачилоб воно трьох мужів, що їхали по ній верхом. Усі три мовчки їхали крізь темряву, неначеб самі творили її частину або були її уосібненем.

Разураз роздував вітер перевішені через плечі бурки, наче великі та м'які крила нічних птиць. Серед пітьми мали сі рухи в собі щось демонічного, страшного, бо не було чути ні тупоту коний, ні брязкоту збруї.

Дерева ліса доходили аж до самої дороги, вона сама була лиш малою прогалиною у його величі.

По боках у віддалі здіймали ся в гору стрімкі горбки, та зливали ся з чорним небосклоном у одноцільну стіну ночі.

Аж ось замиготіло в сій стіні, ген там високо в горі. Чи се місяць зійшов? Чи ліс горить? Чи може зїздить на землю огняний віз зарази?

Три їзди здержали ся, та хвилю гляділи мовчки на світло.

— Світять, псяюхи! — сказав один із них.

— Егеж! Щоб їм чорти в пеклі світили! — докинув другий.

— Гей не ймуть вони їм світити, але вам, що живете у кальвінській „безецности“¹⁾, — прогудів басом третій.

— Мовчи, вашець! — відповів перший. — Не про твою собачу душу мова...

— Лише про жидівську, — докінчив за нього другий.

— Далеко ще? — спитав кальвініст.

¹⁾ безпуте.

Один із товаришів зареготав ся, а сей, що перший замітив світло, проворчав:

— Вже то ви, вашмость пане Рамбулт, не любите товкти ся по ночах; та інакше годї. Попри замок Гербуртів мусимо пробирати ся нічю, бо готові би ще прокляті гайдуки вхопити нас, а тоді довго прийшлоб ся нам мугикати „in fundo“¹⁾ Гербуртівських льохів. А ніякий Бялоскурський не скрутив іще карку на скрутинїях²⁾ та екзекуціях гродських³⁾ трибуналів.

— Ба! — замітив Рамбулт. — Гербуртам нема ніякого діла до вашої інфамії. *Neminem captivabimus*⁴⁾... А виконувати засуд приватно, се *vis armata*⁵⁾. Коби в мене був такий можний протектор, як у єгомостї, то я не бояв би ся і старої Гербуртихи, не то чортів із пекла.

— Стражник Андрій Зборовський? — спитав третій товариш.

Бялоскурський засміяв ся злісно.

— Право правом, — сказав, — а сила силою. Пригадаймо собі, вашмость пане Залушковський, свою справу в Дубецьку.

— Се не була моя справа, лише Зглобіцького, — відповів Залушковський, та тепер їдьмо скорше, ось-ось і заїдемо „під Бук“, а там він вам сам розкаже про свою придибашку.

І їзді поїхали далі. З гори став попадувати дощ, а шум його скріпляв іще гомін, що лунав по лісі. Та здаєть ся, що вітер бажав лиш нагнати дощеву хмару, а відтак спочити, бо вже лише хвилями, почував ся його протяжний свист. За занавісою дощевих крапель счезло червоне світло в замку Гербуртів, коли їзді опинили ся над річкою Вирвою. Вона була невелика, але по широкому рінищі було пізнати, що любить і погуляти. Зарінок сей просвічував у темряві сіро і виглядав, наче зеркало води.

— Ідем у брід? — спитав Залушковський.

— Не треба! — відповів Бялоскурський. — Я знаю стежку, що веде праворуч просто в коршму.

— Чи се при сяніцькому гостинці? — спитав Рамбулт.

— Так.

Їзді скрутили на право і якраз коли пустив ся рясний дощ, виїхали з ліса. Перед ними простягав ся гостинець, що вів з Ярослава до Сянока, а при ньому стояла величезна коршма.

Була вона окружена глибоким ровом і високим парканом, що подобав на частокіл. Кінці палів, з яких складав ся, були загострені, а поміж ними були отвори, — стрільниці. Видко, що коршмар, який шинкував мід та пиво, був чоловіком заможним, але й обережним. По двору у нього бігало кілька величезних собак-вовчурів, які голосним гавканем звіщали прибуте гостей.

¹⁾ на дні, у глибині.

²⁾ слідствах.

³⁾ старостинських.

⁴⁾ одна з засад польського права: не вільно нікого вязнити, хиба доказавши йому провину.

⁵⁾ публичне насильство.

Коли їздиці опинилися перед високою та кріпкою брамою, висунувся з малої будки рослий та сильний чоловік і спитав:

— А що за люди?

— Шляхта! — відповів Рамбулт.

— А що за шляхта їздить по ночі?

— Отвирай, хаме, чортиб мати твою! — загремів Бялоскурський, — ти сякий, такий сину, питати меш, хто? — Отвирай в тій хвилі!

— А! се єгомость пан Бялоскурський! — сказав парубок і без поспіху став відсувати засуву. — Їздиці вїхали.

— Вибачте, вашмость, — оправдувався сторож. — Теперечки такої сволочі всюди тягається, що годі вірити кожній собаці, що бреше під брамою. Злодії, розбишаки, голяки, а все шляхта! Тому я й питаюся.

У пільмі почувся свист нагая.

— А ось і респонс¹⁾! — крикнув Залушковський. — Відсього в тебе баньки в лобі, щоб розрізнув хама від пана!

— Проклятий мурга! — ворчав Рамбулт, їдучи у сторону, де світився ряд маленьких вікон. За ними поглядавав сторож і чувався по спині.

— Мурга, хам, ...а трясця матері вашій, — говорив, — шляхта, пани, ... таких панів в... пальцем намацаєш! Ніби пан, а клене як дідько... Собачий пасинок!

Як гості, так і сторож привикли були до подібних розговорів і пригод, бо ніхто з прибувчих не займався даліше особою сторожа, ані він ними.

Передню частину коршми займала величезна кімната з низькою стелею та зачорнілими від диму стінами. На шинквасі блимали дві лоеві свічки, у куті горів на великій печі ясний огонь, а по стовпах, які підпирали стелю, висіли перстені зі смолоскипами.

Почувши тупіт коний, зірвавсь господар, що сидів за шинквасом і саме говорив з якимись двома парубками. Встав, поправив шаблю, що висіла при боці і пішов до дверей. Коли відчинив їх, вірвалася в кімнату філя вітру, насичена крапельками дощу. Замиготіли огники смолоскипів та полум'я свічок, в кімнаті потемніло, та проте при світлі блискавки пізнав господар своїх гостей. Поклонився їм не надто низько і приказав парубкам забрати коні їзців.

За хвилю приїзжі увійшли в коршму.

— Добрий вечір! — загудів Рамбулт у відповідь на привітане господаря.

— Зглобіцький є? — спитав Бялоскурський.

— Є, прошу вашої вельможности! — відповів господар. — Сидить у ванькирі.

Всі три пішли через кімнату до дверей, що були при

¹⁾ відповідь.

шинквасі і вели до гостинних кімнат та до мешканя господаря.

Переходячи, глянув Бялоскурський по коршмі. Була вона повна людей, головню хлопів із близьких сіл Тарнави, Пятниць і господарів із Губич, які їздили за сілю до Добромиля. Між ними було кількох мужів у сіраках і баранячих шапках із пістолями та ножами за поясом, а рушниці або шаблі стояли біля них, оперті об стіну. Своім виглядом нагадували вони карпатських опришків, так званих „бескидників“, але їх лица були усмінені; вони піддобрювали ся до мужиків, з якими вели гутірку.

У одному куті сиділо за столом дивовижне товариство. Було в ньому до двадцятьох мужів, уоружених від стіп до голови. Одні в угорських дольманах, нашиваних шнурами, другі зі шляхотська в жупанах, деякі в гунях та сіраках. Між ними сидів нестарий ще Жид із довгими пейсами у чорному жупані, а при ньому стояли дві доволі великі скриньки, окуті залізом. Жид разураз кидав непевним поглядом по коршмі та звертав ся до своїх товаришів.

— Ну! пане Йване, пане Каролію, пане Базилі, чому нічого не пете? Гей! пане господар! Дайте но меду на мій рахунок!

Товариство підсміхувало ся нишком та котрийбудь із парубків уставав і йшов до шинквасу, де йому наливали в велику бляшану мірку гарнець меду. По середині стола стояла чимала миска гороху, обложеного ковбасами, фляшка з горівкою та хліб на деревляній тарілці. Перед Жидом лежало кілька яєць, та він не їв їх, тільки пильно розглядав ся довкола.

Коли пан Бялоскурський замітив се товариство, усміхнув ся собі в вуса і немов переморгнув ся з одним із товаришів Жида, може трийцятьлітнім мужем, який зовсім подобав на угорського сабата¹⁾ або панського гайдука.

Не здержуючись, перейшли шляхтичі через коршму і станули перед дверми.

— Беди нас, пане Матис, до пана Зглобіцького.

Господар коршми, пан Матис, кріпкий, присадкуватий чоловік мазурського вигляду, взяв лоївку з шинквасу і пішов передом у тісний коритарик, із якого по одному боці відчиняли ся двері до гостинних кімнат, а по другому до мешканя. На одні з них вказав Матис рукою. Бялоскурський відчинив двері і увійшов, за ним оба товариші, в кінці Матис.

— Чолем! мості пане Зглобіцький!

— Чолем, чолем! як здоровле?

— Нічого, Бог ласкав.

— Ба, з самого здоровля не потовстієш! — пробубонів Рамбулт.

— Ха, ха, ха! — зареготали ся присутні, а Залушковський замітив:

¹⁾ оружний угорський пахолок.

— Ну! вашмосьт хіба з хороби не одув ся!

Грубий Рамбулт почервонів.

— Що то? okazji¹⁾, вашмосьт, дасш? Я готов! — гукнув і випняв черево перед себе мов півбочку.

— Уважайте, мості пане Залушковський, щоб на вас бочка не впала, — остерігав Бялоскурський.

— А кпїть до хороби зі своїх безрог, а не з мене, бо швидко вас тут круки порозтягають! — обурював ся Рамбулт.

— Зі свиний не годить ся кпїти, бо вони кальвінської віри! — докинув Зглобіцький.

Рамбулт упав у злість, добув шаблі і вдарив нею об стіл.

— Стій, вашмосьт! — крикнув Матис, — се мій стіл!

— Мовчи, лику!

Серед реготу шляхти відібрано Рамбултови шаблю і всі посїдали за стіл, вважаючи відбуту розмову вступом до дальшої забави.

— Дай но, вашмосьт, пане Матис, горівки! — приказав пан Залушковський.

— Мені не вільно шинкувати горівки! — відповів коршмар. — Лише Жид у Добромилі має дозвіл.

— Ми не дозволу хочемо, але горівки.

— Ну, то хіба моєї власної на почастунок.

— і чортової давай, колиб скорше! — закликав Бялоскурський.

— Такої не маю! — була відповідь, — хіба для чортового насіння!

Бялоскурський зірвав ся з лави і в тій хвилі почервоніло його лице з досади, а на чолі набігла груба, кривава жиля.

— Марш, лику! — ревнув, — давай, що кажу і держи морду, бо...

Матис счез, бо пізнав, що зайшов за далеко.

— За багато позваляє собі сей „райфур“²⁾ — замітив Залушковський.

— Ба! — засміяв ся Рамбулт, — хто гамратками³⁾ граєть ся, райфурам сват.

— Або шурин! — докинув Зглобіцький.

Усі зареготали ся, а Бялоскурський замітив філософічно:

— Вашмосьт панове не дивуйте ся, люди нікчемної кондиції⁴⁾ не уміють як слід цїнити urbanitatis⁵⁾, ані політики⁶⁾ „шляхетне“ уроджених синів коронних⁷⁾, бо не дав Бог у премудрости своїй усім однакових munera fortunae et ingenii⁸⁾.

1) давати okazji — викликувати бійку.

2) посередник у нечистих справах.

3) повія, хльорка, паплюга.

4) підлого (низького) стану.

5) двірської укладности.

6) чемности.

7) так називала себе шляхта, яка користувала ся „золотою свободою“.

8) дарів щастя та розуму.

— А вжеж! — згодився Зглобіцький. — Усі вони, сини Хама, безбожного єретика, лише собачим своїм афектам¹⁾ погурати хотять, а при кожній нагоді забувають на клеменцію²⁾ і природжену шляхті дистинкцію³⁾ „стану і гонору“.

— Коби нас було більше, то не завадило би сьому мазурови втерти носа! — сказав Бялоскурський. — Та бач, се здоров хлоп, а його служба гірш „левенсів“⁴⁾ небіщика Чорта Стадніцького⁵⁾.

— Знаєте, панове, — обізвався Рамбулт, — ходім у коршму, там розглянемося, а як буде можна...

— Тихо, вашець! — проворчав Зглобіцький. — Сам не знаєш, що верзеш. Матис, се хлоп... ого, ще й який! Він справив би тут нам усім ляне.

— Що, він нам? — обурился Рамбулт.

— Егеж! Ти, пане Рамбулт, не знаєш Матиса. Се просто медвідь...

— Аджеж нас чотирох!

— Ба, така бестія ніякого респекту не знає...

Переляк, із яким поглядав Зглобіцький на двері підчас цілої сеї розмови, та мовчанка Бялоскурського і Залушковського, переконала Рамбулта, що Матис се чоловік без виховання, у якого краще стати другом, ніж ворогом. Він замовк. За хвилину вернув ся сам Матис та приніс на полумиску чотири печені гуски, кілька ковбас та величезну кам'янку з горівкою. За ним ніс високий, тугий парубок, бочівку меду і заки ще приступлено до їди, набив її та добув чіп, повертївши діру в застичі.

— Іди, Кубо, геть, возьми півгак та рогатину, Яцко, Мацько Шандор, Мішка та Гарбуз нехай возьмуть пістолі та шаблі. Ти будеш стріляти у товпу ухналями, коли буде треба. Поза тим держіть ся оддалік і ждїть приказу.

— Чи губицькі хлопи ще пють? — спитав Бялоскурський.

— Ні, вже збирають ся спати.

— Ага! — нагадав собі Матис. — Кажі Гаврилови, щоби підпер колами двері, де вони спати муть. Собко, Полупа та він нехай пильнують їх, колиб хотїли виломити ся.

Куба кивнув головою і вийшов. Матис сїв також за стіл. Шляхта повипивала по здоровому кухлеви горівки та принялася за їду, густо попиваючи медом.

Хвилину чути було лиш відгомін лакомого халасовання та тріщанє костий межи кріпкими зубами. Хвилями почувало ся сопіне Рамбулта та булькотанє меду в барилці. Один Зглобіць-

¹⁾ пристрастям.

²⁾ скромність.

³⁾ визначність.

⁴⁾ опришків.

⁵⁾ чорт Стадніцький, звїсний польський вельможа; провадив весь вік війни з усіми сусїдами, при чому допускав ся безкарно неймовірних звірств та злодійств.

кий чомусь менше хапчиво їв, як інші, а хвилями морщилися його руді брови над зеленкуватими очима. Мовчанка, яка панувала у зборі, видко наводила йому на ум щось неміле. В кінці відложив недогризену кістку, попив меду і відізвав ся:

— Слухайте но, пане Матис! — У вас є тепер два молоді їзди, по виду жовніри або лісовчики¹⁾, правда?

— Так! Се пан Юрій Угерницький із Лошнева, а другий Іван Попель, загородовий шляхтич з Іванівки у Теробовельському старостві. Сей перший, здається, посесіонат, бо хоч не має гроший, то бачив я у нього гарну шаблю, чудової роботи з туркусами.

— Ну! се може бути вкрадена шабля, — замітив повагом Бялоскурський. Тепер у нас всякий „golota чи odardus“²⁾ може мати клейноти.

— Ха! ха! ха! Ось хоч би й ви, вашмось, маєте московські жемчуги³⁾, — засміяв ся Рамбулт — „omnis dives iniquus“⁴⁾...

— Не бреш, вашмось, дурниць, пильнуй свого вантуха! — крикнув Бялоскурський.

— „Aut iniqui haeres“⁴⁾! — докінчив із сміхом Рамбулт.

— Або Жид! — докинув Залушковський.

— Гас, гас, панове! — вмішав ся Зглобіцький. — Ти, вашмось пане Матис, не кажи, що я тут. Я сих хлопців знаю і не хотів би з ними бачити ся.

— О, се здорові хлопи, — усміхнув ся Матис. — Вірю, що ні! Вони повтікали з хати і хочуть наняти ся у якого пана.

— Католики? — спитав Бялоскурський.

— Ні! прокляті схизматики, — відповів Матис, — тому я їх і пустив у коршму.

— Якто? — зчудував ся Рамбулт.

— Ано! Наші жовніри дуже хоробрі, але вони все поперед їдять, пють та бють посуду, а відтак показують кулак або шаблю, відкликають ся на незаплачену кварту⁵⁾, або бють відразу по зубах. А схизматика аж коли нужда притисне, то у нього будить ся дух сваволі.

— Ба, козаки не ліпші наших, — замітив Бялоскурський, який бував на Україні.

— Так, але лише проти нас шляхти та Жидів. Між собою вони мов голуби.

— Звісно! — кивнув головою Бялоскурський. — Хамство держить ся себе, мов воші кожуха.

¹⁾ добровольці, очайдухи, які наймали ся усякому за гріш та право грабіжи; вони стояли під комендою полковника Лісовського — відси й їх назва.

²⁾ голяка, голодранець,

³⁾ справді підчас московського походу украв якийсь Б. московські клейноти.

⁴⁾ давня польська пословиця: Кождий богач нечесний, або спадкоємець нечесного.

⁵⁾ плата польських вояків, виплачувана чвертьрічно.

— Я волю Руснаків, ніж шляхту, — сказав холоднокровно Матис. — Се люди, а ваша „браця“ з перепрошенням єгомостів і моїх добродіїв, се сволоч. Ось старий Гербурт. Тут крав, там напав, зниохов ся з бескидниками, заграв у православну дуду, написав єретицькі книжки, потім дістав у шкіру, наробив довгів, утік до замку, злизав усе, що написав і здох.

— Ти дурний, пане Матис, — відповів Бялоскурський. — Лише у нашому, шляхотському стані цвите золота свобода та всякі „дистинкції“ відзначеня, „*munera fortunae*“, тобто дари щастя, а хам усе хамом. Ти повинен також постарати ся про се, щоб як найскорше добути „індигенат“¹⁾. От заплати кілька там золотих у королівській канцелярії, у мене є там знакоми, і будеш шляхтич.

— Не я дурень! пане Бялоскурський, — відповів Мазур. — Мені сорок літ. Батько мій робив гроші на ланцуцькому чорті²⁾, бо товк ся з ним по всіх війнах із сусідами і крав не гірш шляхти та сабатів. Та щож? Небіщик, царство йому небесне, любив погуляти, та пропив мало не все. А я не те, тільки сиджу, як спокійний коршмар та збираю, що ви звете „субстанцією“ чесним способом.

— Обдираючи Жидів, продаючи тайком горівку, та райфуючи сабатам і бескидникам.

— Милите ся, вашмось, — усміхнув ся Матис. — Жидів обдираєте ви, не я. Виповняю прикази панів моїх шляхти, а до коршми всякому рівна дорога. Я плачу чопове³⁾ панови, а ви мені. А тому, що я так кріпко придержую ся католицької віри і не жалую ні на „косцюл“, ні на ксьондзів та що займаю ся ще з батька чесним зарібком, тому й чую в собі покликане до золотого, шляхоцького стану. Але се буде аж тоді, коли почую себе у силі боронити тої золотої свободи і зможу собі прийняти з пятьдесять „ренкодайних“⁴⁾ та гайдуків, і з десять гармат та гаківниць. — Бач, хто лізе межі „врони“, мусить кракати як і „оне“, а тоб обдерли до чиста таки найблизші сусіди.

— Ну, а індигенат? — замітив Залушковський.

— Індигенат? Агі! Коби лише були гроші і гайдуки, то половина ланцуцького повіту присягне на „рочках“⁵⁾, що я шляхтич із діда-прадіда, та що я сам в остагній московській війні за єгомостем „крульом, зацне“ ставав, та власним „сумптом“⁶⁾ гідний виставив „почет“. Наколиб хто чіпав ся, вдарю себе по кишені, або його по морді, тай чим же я тоді не шляхтич? Один герб на спині, другий на! Бог ласкав на Мазурів, ось що!

¹⁾ шляхотська грамота.

²⁾ Стадніцький.

³⁾ шинкарський податок.

⁴⁾ шляхтич, що добровільно стає на службу в пана.

⁵⁾ судові зїзди.

⁶⁾ коштом.

Не дуже подобала ся шляхті ся бесіда пана Матиса і тому замовкли всі на хвилину, а Матис став і вийшов. — За хвилину вернув і сказав:

— Губицькі хлопці вже сплять.

— Гарно! — відповів Бялоскурський і встав також. — Ходім, вашмостьове!

— Я не йду! — проворчав Зглобіцький.

— А то чому?

— Бо я ніби опікун Жида, тому не дуже мені яло ся. Я своє зробив, що привів його сюди. Все инше ваша річ.

— Різний поділ? — спитав Матис.

— А вжеж! як завсіді, — відповів Бялоскурський, — до трибуналу не підемо.

Бялоскурський, Залушковський, Рамбулт і Матис подали ся у шинкову кімнату.

При столі Жида сиділи ще всі гайдуки та пахолки. Вони з респектом стали, коли пан Бялоскурський з трьома товаришами підійшов до стола.

— Добрий вечір, Жидзе! Пускай до стола!

— Просимо, просимо, ясновельможний пан староста „рачуть сідати“! Може ласкаві будуть поділити з нами наш „худопахольський посілок“, а може зволять вина... Гей, пане господар, дайте но вина для ясновельможний пан староста, та вельможні пани дідичі!

— Ну, ну, сідайте, хлопці! — сказав усміхаючись пан Бялоскурський, — ми не в земстві. Сідай, Абрамку! Напемо ся та побалакаємо!

— Ай! ай! — Ясновельможний пан мене знають? Яка честь, гвалт, яка честь! — закликав Жид і неспокійним зором лупав разураз, поглядаючи по присутних.

Матис приніс кілька фляшок вина і склянки. Пан Бялоскурський потягнув здорово, обтер вуси і спитав:

— А що везеш, Абрамку?

— Я? Ну, чомуб я не мав чого везти? Я везу коріне для ясновельможний пан староста Ян Пенъонжек у Сяноці!

— А відки?

— Як то відки? З Ряшева. Ясновельможний пан староста казав привезти, а я бідний Жидок везу... Ну! Чому ясновельможний пан не пють? Пан Матис казав, що се вино само „цімес“.

— А не везеш ти, Абрамку, ще чого? — поспитав пан Бялоскурський, усміхаючись ненастанно.

— Я, відки я міг би везти що инше? Що я маю? Я бідний Жид тим лиш жию, що маю з ясновельможних і вселаскавих панів шляхти. Ясновельможний пан Зглобіцький їде зі мною, то він знає краще, що я нічого иншого не везу.

Як лише Жид проговорив ім'я Зглобіцького, відвернув ся один із молодців, що сиділи при шинквасі та відізвав ся:

— А де то сей твій пан Зглобіцький? Я його знаю! *

Бялоскурський відвернувся також і змірив очима молодців. З їх похмурого вигляду та ворожого тону бесіди пізнав він, що се про них саме згадував Зглобіцький.

Він устав у сій хвилі і визвірився на Жида.

— То ти шельмо, злодію, парху собачий, тримаєшся Зглобіцького? А знаєш ти, що Зглобіцький давно під опалою, а кожний, хто сходиться з „інфамісом“, сам стягає на себе інфамію? І ти мене тягнеш до свого стола і тих тут молодців береш у свою службу? Кажи тепер, що везеш? Гроші для Мадярів, порох і кулі, зброю? А може листи до Бетлена¹⁾? Відповідай, шпіоне!

Жид зблід і упав на коліна перед Бялоскурським.

— Ясновельможний пане староста!... — почав.

— Чорт тобі старостою, не я. Гарних то урядників має його королівська милість на границі, бескидницьких підсвинків, „proditоr-ів“²⁾ сеї вітчизни. Не я тобі старостою, „eques Polonus sum“³⁾, а про „publico bono“⁴⁾ як вірний син корони і Річипосполитої, кажу тобі: Покажи сюди, що везеш, а ні, то при силюю!

Жид устав і відступився в кут, де лежали його скрині. Там сховався за плечі своїх гайдуків, що й собі повставали.

— Ну, а як я не схочу показати?

— Мусиш, сякий такий сину, бо переверну тебе та випатрошу, як кабана.

Очи Жида засверкали люто, коли побачив, що Бялоскурський витягнув руку за ним. У сій хвилі добув Рамбулт шаблі і Жид зблід.

— Що ви тут, вашмось, парляментуєте? По шияці Жида!

— Ай вай! Рабунок, гвалт! — заверещав Жид, обіймаючи руками скрині. Бороніть мене, вельможні панове, я за те вам заплатив гріш і ви обіцяли. Пане Зглобіцький, ратуйте!

Молодець, що перед тим питав за Зглобіцьким, добув шаблі, оглядаючи, чи не появиться де покликаний. Та замість сього вбігло до кімнати кількох парубків, один із півгаком, який таки зараз поклав на сошки⁵⁾ і вимірив у товпу. Інші заняли вижидане становище, а пан Бялоскурський звернувся до окружуючих гайдуків.

— Ану, хлопці! В імени круля єгомості та річипосполитої, звертаюся до вас, допоможіть мені зловити сього зрадника вітчизни, мадярського „райфура“. Покладіть заслугу около держави, а нагорода не мине вас!

— Vivat круль! — крикнув один із гайдуків, сей що переморгував передше з Бялоскурським і добув шаблі. За ним іще кількох кинулося на Жида, але чотири парубки, що були

¹⁾ Габор Бетлен, семигородський воевода.

²⁾ зрадників.

³⁾ я польський рицар.

⁴⁾ за прилюдне добро.

⁵⁾ вилки, на яких опирали важку рушницю при стріляю.

його слугами, догадалися, що се розбійничий напад. Один випалив із пістоля, але куля пройшла мимо і застрягла у стелі. У сій хвилі ревнув півгак¹⁾ і двох оборонців Жида зверещало й упало на землю. Один умер таки зараз, другий вив із болю, вертячи ся по землі. Інші гайдуки кинули ся на двох останніх, та просто шматували їх шаблями. Метушня, гамір та лоскіт запанували в кімнаті. Крики, проклони залунали, а пан Бялоскурський вхопив Жида за обшивку і насильно тягнув його на середину кімнати.

— Вяжіть зрадника! — приказав — і парубки Матиса виконали з дивною вправою приказ.

У сій хвилі один із парубків, що боронили ся, вирвав ся, а вдаривши ручкою поломаної шаблі Залушковського по голові, вискочив на двір. Залушковський упав на землю, а рівночасно хтось обухом розбив голову остатнього оборонця.

В тім із надвору почув ся страшний крик людини та гавкіт псів, заїдаючих чоловіка... Рев сей слаб із кожною хвилиною, в кінці утих зовсім.

— Випрячте кімнату, — приказав Матис, — а ви, панове жовніри, вибачте за неспокій. Се, бачите, чоловік не знає, кого має в коршмі. Ось і сей зрадник. Думав би хто купець, — а то, тьфу!

— Не бійте ся, панове, — сказав один із молодців. — Не ми будемо деляторами²⁾. Зглобіцький, приятель сього Жида, се мій ворог. Тому ми й не мішали ся між вас і мозчати мемо. Та ось ви нам спати стеліть! Нам пора!

— Зараз, пане Угерницький. Іди, Кубо, заведи панів у клуню!

Куба з обома молодцями відійшов, а в коршмі стало діяти ся що инше.

— Води! — застогнав пан Залушковський, коли гайдуки виволікли за двері трьох небіщиків та стали шурувати сліди крови на підлозі.

Матис подав пану Залушковському шмату, а сей обвинув собі нею всю пику, що прибрала була синьо-червону краску.

— Шельма! злодій! лайдак, щоб його морове повітре! щоб його пси зжерли! — ворчав, охаючи.

— Побожне бажанє вашмості вже сповнило ся! — засміяв ся Матис. — Ось його таки справді заїли пси при паркані.

— А здох би псявіра, схизматик!

— Егеж! він уже і здох!

Пан Бялоскурський возив ся тим часом зі скринями Жида і разом із Рамбултом потягли їх до ванькира, де сидів Зглобіцький. Жид лежав на середині, позеленівши зі страху, бо знав, що його ще жде не аби яка мука, а хто знає, чи й не смерть.

¹⁾ гаркабуза — важка рушниця у 17 в.

²⁾ обвинитель, доносчик.

Пан Бялоскурський вернув у кінці з ванькира.

— Чи не за багато „cadaver-is?“¹⁾ — сказав до Матиса.

— Овва! лиш чотири, — махнув рукою коршмар, — та й то люди підлої кондиції.

— Схизматики, хлопи, то правда! — докинув Бялоскурський. — Все таки „згубити“²⁾ треба. Бач перший ліпший найде трупа, запрезентує в гроді³⁾ і треба буде відкуплювати ся.

— Пусте! я яму наготовив уже заздалегідь, — сказав Матис Бялоскурському на ухо, — там їх кинемо і присиплемо, що навіть мої парубки не знатимуть.

— Так як молодого Цебрівського?

— Так!

— А бачите, пане Матис, що молоді Цебрівські та батько догадали ся, що се справа Зглобіцького, лиш мене не догадали ся, бо я походжу з їх сторін, і велика була все між нами „amicitia“⁴⁾.

— Ага! тому то він і не хотів бачити ся з сими Теребовельцями. Либонь вони його й відси знають.

— Здаєть ся! — усміхнув ся Бялоскурський.

Із сього усміху догадав ся Матис, що у Зглобіцького є мабуть іще й якась инша справа, крім довершеного убійства. Та не допитував ся далше, лише став видавати прикази.

— Трупів занести до шопи! Завтра повеземо їх до Добромиля, — приказав своїм парубкам, — а ви забирайте ся спати! — додав звертаючись до пахолків Жида.

— А де наш пан? — спитав один із них.

Матис моргнув на нього, щоб мовчав і показав рукою на двері.

— Твій пан має ще з нами діло, а ти тікай зараз завтра, бо готові ще тебе примкнути у гроді, що ти возив мадярського шпігуна.

Пахолки вийшли, остав ся лиш один, сей що перший кинув ся на Жида.

— Чому така політика з Жидом? — питав тимчасом Бялоскурський шепотом. — Чей його не лишимо живим!

— Ні, пане Бялоскурський, — відповів Матис, — сі два молодці бачили його і хлопи з Губич, а також усі інші мужики та пахолки. На нього жде Пенсьонжек, а Вірмени з Ярослава знають, що він виїхав сюди. — Був би крик.

¹⁾ небіщиків.

²⁾ ховати цілого небіщика, або хоч голову, щоб ніхто не міг внести скарги.

³⁾ завести трупа до гроду називало ся „praesentatio cadaveris“; пр. оголошене убійства „proclamatio capiti“; не можна було проклямувати небіщика, якого ніхто не знав, тому часто „гублено“ трупа, за убійство відповідав у першій мірі сей, на чийому ґрунті найдено трупа, тому власники відкуплювали ся від деляторів грішми, а сі не ставали на термін і справа упадала; польський суд не займав ся злочином, коли не було делятора.

⁴⁾ дружба.

— Озва, і так буде крик, скрутині¹⁾, кондезнатки²⁾, інфамії³⁾ і т. и., лиш те все фурда! Хто виконає засуд? Ти хиба ні! А Пенсьонжка, як схочу, сам із замку викину, нехай тоді стрибає до круля та махає п'ястком у мішку разом із ним. Але бачиш, сі два шляхтичі инше діло. Угерницький богач, а вся околиця, хлопи й дрібна шляхта дуже його шанують. Тай мені його треба, бо мій Івашко вправді добрий пахолок, але хам і ніякого міру, ні дистинкції не має. А мені треба бурграб'яного, щоб не крав, а вмів мене заступити, бо я їду на Угорщину.

Оба товариші підійшли до Жида.

— Ну, шпігуне! Що везеш у сих скринях? — спитав Бялоскурський.

Жид не відповідав, тряс ся лише зі страху, що зуб заскакував о зуб.

— Г... гр... ро... роші, — вистогнав у кінці.

— Чиї?

— Вірменина Чамчана зі Львова.

— Кому?

— Пенсьонжкови, що має збирати за се військо на угорське пограниччє?

— Ха! ха! ха! а то бреше бестія — зареготав ся Бялоскурський. — Мості Рамбулт, пишіть но се, що Жид казати-ме. А ти, Івашку, питай!

Івашко високий, трицятьлітний, чорнявий парубок, одітий з панська, станув коло Жида, та закотив рукав жупана поза локоть. Із під сорочки указала ся могуча, жилава рука, поросла буйним волосем. Чорна, підголена чуприна відкривала низьке чоло, та глибоко під ним осаджені очі, з проникливим та підступним поглядом. Доволі довгий, мов яструбиний клюв закривлений ніс нависав на покриту чорним вусом горішню губу. Кріпка вилиця, та вистаючий підбородак надавали парубкови вигляд грабіжної птиці.

— Положіть Жида на лаву і роздягніть! — приказав парубкам.

Миттю стягнуто з Жида кафтан, чоботи та короткі штани, відтак кацабайку з чотирма тороками.

— Здіймай сорочку!

Жид був звязаний, тому не мож було здійснити з нього одежі як слід. Але парубки радили собі ножами і небавом лежав Жид на лаві наго, а в кількох місцях показували ся краплі крови з незначних ран, одержаних при зриваню одежі. Він лежав замкнувши очі, блідий, як труп, а віддих із трудом добував ся з між затиснених зубів.

Івашко добув із за холяви татарську, дротяну нагайку з малою олов'яною кулькою при кінці плетеного дроту, і свиснув нею у повітрі.

¹⁾ слідства ²⁾ присуди.

³⁾ відсуджене від чести, опала.

— Гевалт! — крикнув Жид.

— Мовчи! — гукнув Івашко, прискакуючи нагло до нього.

— Не реви, а відповідай на питання. Кричати не вільно! Ніяка кривда тобі тут не дієть ся!

Жид замовк і з безмежним страхом водив зором за руками нагайки.

— Відки твої гроші? — питає Івашко.

— Від Чамчана, Вірменина!

— На що?

— Для Пенъонжка!... Ясновельможний... — Тут заревів Жид не своїм голосом, а на його тілі показала ся кривава смуга.

— Мовчи! — гукнув Івашко і удари посипали ся густійше. При третьому, чи четвертому бризнула кров...

— Добре бе! — усміхнув ся Бялоскурський.

— Егеж! видко до щіпа навик! — відповів Матис.

— Куди там! він у Єзуїтів учив ся.

— Все одно! — зареготав ся Матис — і се наука.

Жид кидав ся, вертів ся, а із горла добував ся хриплий гаркіт.

— Брешеш, псявіро! — сказав Івашко спокійно. — За брехню обірвало ся тобі раз, а се інше, се за художничий рев; яж казав тобі мовчати.

— Ясновельможний пане! — застогнав Жид. — Як тут мовчати, коли ваша нагайка душу з тіла тягне, а ваша рука, нівроку, щоб здорова була, — як у медведя.

— Подобала ся тобі? — спитав Бялоскурський.

Івашко усміхнув ся.

— Видиш, Абрамку! — промовив ласкаво. — Ти розумний чоловік і бачиш, що не маєш рації. Тому кажи правду. Сі гроші для бескидників і Бетленових сабатів, правда?

Рамбулт забрав ся до писання і ждав на зізнання, коли Жид порушив ся, і став говорити, мов у горящі.

— Ясновельможний воєводо! Щоб я був проклятий де десятого покоління, щоб мені капорец¹⁾ таки тут, зараз, щоб мене й мої діти зжерла проказа, а моя жінка щоб гамраткою пішла з сабатами, велике хайрем²⁾, пане — що ні!

— Ейже, надумай ся! — процідив Івашко, та спровола розвивав нагайку...

Жид мовчав хвилю, в кінці вибухнув плачем.

— Пани ясновельможні! Чи ви хочете моєї погуби? Взяли ви гроші, видихайте здорові, а на віщо настаєте ще на моє здоровле? За що се? Коли дізнають ся, що я сказав се, що ви хочете, мене повісять, убють, зруйнують, а моя жінка та бахурі знидють.

— Чуєте, мості Рамбулт? — замітив Бялоскурський — винник боїть ся признати зі страху перед пімстою своїх спільників. Запишіть се!

¹⁾ загибель (вірване голови).

²⁾ клятьба.

— Розумієть ся! — сказав Рамбулт — і скоро став махати скринячим пером по пергамені.

— Ти, Жиде, нас нічого не обходиш! — відповів тепер Івашко. — Мені треба твого признання, чи тебе хто за се вбє, чи ні! Ми тебе не вбємо, але правду мусиш сказати. Отже кажи так, чи ні?

— Ні.

Нагайка свиснула, Жид крикнув раз, другий, удари сипали ся, а шкіра летіла клаптями з плечий катованого. Кров плила, крик Жида ставав слабший, а в кінці замовк.

— Води на собаку! — приказав Івашко, обтираючи чоло лівою рукою, бо права була окервавлена.

На Жида вилито відро води, бач, зімлів. По хвилі прийшов до себе і тихо стогнав із болю.

— Отже ні? — питав Івашко холодно.

Жид мовчав, із трудом переводячи дух. — Усі ждали.

— Ти втратив голос? — посміхувався Івашко, — пожди, додамо!

Добувши пістоль, відвів курок, та ключиком до шруб став відкручувати колісце від запалу¹⁾.

— Розв'яжіть Жидови одну руку! — сказав до парубків. — Нехай собі нею помахася! — скорше відійде.

Жидови розв'язано руку і вона зараз звисла мов у небіщика. Івашко прикляк і розкрутив курок зовсім. Курок сей складався з двох сталевих язичків, споєних шрубою, а між ними лежало колісце, що вдаряючи о камінь, кресало огонь і запалювало порох. Вишрубувавши колісце з між язичків, Івашко всадив туди великий палець Жида і став знов закручувати шрубку ключиком.

— Держіть руку! — крикнув до парубків. — А ти, додав звертаючись до Жида — відповідай! Так, чи ні?

Жид мовчав, та в міру прикручування впивала ся шруба в палець; Жид почув біль, що кріпшав скоро і ставав страшний, невиносимий. Шруба торощила просто кість, мясо та ноготь, а з уст катованого стали добувати ся крики чимраз голоснійші.

Підсміхуючись, ждали присутні висліду, а Івашко спитав лиш:

— Співаєш?

Жид кричав чимраз дужше, все його лице скорчило ся, а отвертий рот виглядав радше на пащеку мученої та скаженої звірини, ніж на людські уста.

— Видиш, Абрамку! — говорив Івашко. — Ти не хочеш сказати „так“, бо палець іще цілий, але як я потягну за курок, то він викреше вогню, а ти меш стріляти як самопал. Лиш бач чорти вхоплять при тім руку. Ну! добре? Скажи: Так, чи ні?

¹⁾ панва, на яку підсипувано порох, що запалював набій у дулі.

В тій хвилі на уста Жида виступила кров і він замовк. Тоді Івашко потягнув за курок... Почув ся хряст розторощеної кости, все тіло звинуло ся мов тіло щупака, що хоче вискочити з киятку, а з уст разом із кровю вирвав ся нелюдський крик. У крику тому почувало ся слово „так“.

Івашко встав.

— Шпігун признав ся! — сказав спокійно. — Обмийте Жида водою, дайте йому лахи, та викиньте за браму, щоби тут пси його не заїли. Добраніч вашмостям!

І обтерши нагайку об одіж Жида, взяв пістоль і колісце, відкотив рукав і пішов спати.

II.

РЕНКОДАЙНІ.

Ранок, що наступив по непогіднім та бурливім вечері, був зовсім инакший. Скупаний у краплях дощу ліс блестів у рожевих промінях сходу та прибирався жемчугами, що горіли всіми красками дуги. Свіжим та гарним, мов дівчина з купелі, вийшов ранок і наче повеселійшав увесь світ, радіючи теплом та красою природи. Птички отріпували крильця, розправляли дзьобики та заливали піснею весь ліс. Здавалося, він немов розспівався весь на славу божу, на радість людям, здавалося, не з того світа були вчорашні пригоди. Наче чорт, що счезає від лиця Бога, пірнуло в забуте усе, крики, плач, бійка, тортури, людська злоба і все те, немов сном, видавалося обом молодцям, що ночували у клуні коршми „під Буком“.

Молодий Угерницький збудився скорше, як його товариш та виглянув на двір. Збудив його гамір, що панував у тій стороні обістя та лай псів попривязуваних уже за дня на ланцюхи при частоколі. На подвір'ю стояла довкола возів чимала громадка хлопів із Губич, а між ними парубок Куба, який живо з ними розмовляв. Вони нарікали на нічний гамір та питали, хто саме попідпірав колами двері повітки, в якій вони спали. Куба пояснював їм, що минулої днини напали на коршму бескидники, ті самі, що хлопи їх бачили в шинковій кімнаті. Він розказував, як то оборонила ся від них шляхта та якого їм завдала чосу. При тім не щадив також заміток, котрі доказували, що Куба неабиякий бувалець. Юрко чув, як Куба поучав сліпороджених синів Хама¹⁾.

— Ви, хлопи, не питайте найкрасше, що тут сеї ночі діялося, та будьте задоволені, що ми відбили опришків. Вони вас заперли у клуні і певно булиб обдерли, а може й поубивали, колиб не наші гості — шляхта. Потім, бачите, се шляхотська справа, о!... А знаєте, що де пани біють ся, тут хлопу засї, а то як зніохають ся собачі діти, то все на хлопській шкірі скропить ся. Тому я вам раджу, навіть нікому й не кажіть, що ви тут ночували, бо як вас потягнуть до гроду, то що буде? Бескидника не зло-

¹⁾ т. є хамів, себто хлопів.

виш, шляхтич не ставить ся, лише хлоп піти мусить, а знаєте, чим се пахне, коли хлоп іде на трибунал? Хоч куди мудруй а по крайній мірі без бука не обійдеться. Тому мовчіть і нехай дідько бере панів разом з їх гонором та бійками.

— Ая, ая! Мудро говорить чоловік, — казали хлопам і з дивним поспіхом стали збирати ся в дорогу, виводячи воли та лаштуючи вози.

Угерницький збудив товариша.

— Вставай, Іване, вже день.

Молодець зірвав ся, перехрестив ся та оба вийшли на майдан, серед якого стояла керниця.

Вони вилили кілька відер води в корито та стали вмивати ся, роздягнувшись до нага. Холодна вода освіжила їх та додала веселого настрою.

— Ну, — засміяв ся Іван, — хиба не бракне нам пригод у нашій мандрівці. Передовчєра бійка межи православними та католиками в Перемишлі. Вчєра знов у коршмі потїха. Цїкавий я, який чортяка нині покажеть ся.

— Не дуже то я цїкавий на сього твого чорта, — відповів товариш. — Ти подумай лише, що ми вже ось третій місяць у дорозі, та не бачили ще ні одного кута, де був би хоч сякий-такий лад. Чоловік просто житя не певний на кождім кроці. Досить у нас на Поділю тривога від Татар, та все таки в обороннім дворі батька безпечно. А тут? Що крок, то бійка, що село, то або бунт, або постій військовий, або жидівський нагай над хлопами, морди, стрїлянина, пожежі — от, затовчуть де в кутику, тіло „згублять“, тай і старі наші не дізнають ся, куди вороне порозтягало наші кости.

Іван засміяв ся.

— Чи тобі, Юрку, випадково не захотїло ся вертати під батьківський нагай та до панни Корницької...

— Щоб їй хрін, а тобі шило в хавку! — сплюнув із досадою Угерницький.

— Щож, — сміяв ся далі Іван, — у нашій річипосполитій чим дальше на захід, тим красші порядки. Се ясне! Нєма татарського батога, то коні брикають. А де ти чував про безпеку безоружному? Лише в школі є инші аргументи, ніж шабля, тай то волю я наш православний бук, як єзуїтські брєхні. От, не верзи дурниць! Казав мені вчєра Матис, що котрийсь там шляхтич потрібує рєнкодайних, ось ми йому на руку й підємо.

— Ат, не розумієш ти мене, — сказав неохітно Юрко.

Іван зарєготав ся.

— Ага! туди його понєсло, — сказав. — Ну, поворотом не скіргєєш нічого, тому мусиш заждати, аж старий змьєкне... Відай таки в моєї сєстрички глєбші очі, ніж я думав — дивлюсь на тебе... хлоп не хлоп, а втопив душу, як коня в полонці. Щож, мовчи язичку, будєш їсти кашку!

— Е! Ти справді стаєш говорити дурниць, легко тобі, братови, сміяти ся, а мені не те...

— Звісно, що не те, — засміяв ся Іван. — Мені ось тепер не дівчина в голові, а який християнський сніданок.

Оба молодці скінчили одягати ся та пішли у коршму, де тимчасом усунено всі сліди нічної пригоди. Лише перевязана голова Залушковського давала знати, що він вийшов з учерашної потіхи *concussus*¹⁾, як говорено в трибуналі.

Бялоскурський сидів сам при другім столі, а коли молодці вийшли, підняв ся їм на стрічу.

— Чолем вашмось панам! — сказав. — Пан Угерницький, правда?... Знаю, знаю сю фамілію. Зацний рід, від князів походить! А якжеж фамілія вашмості?

Тут пан Бялоскурський звернув ся до Попеля, що з боку глядів на повитанє.

— Іван Попель, загородовий шляхтич з Іванівки.

— Чи ренкодайний єгомості? — запитав пан Бялоскурський Юрка.

— Ні! се мій брат по серці! — відповів Угерницький.

— Ага! *amicitia*! О велике се слово, се як казали патри Єзуїти, дочка неба, сестра любови, се чистий цвіт серця цнотливого мужа.

— Правду кажете, ваша милость, — відповів Угерницький. — Саме так думаємо й ми!

На згадку про чистість сеї приязни Іван пригриз губи, згадавши свою сестричку та любов Юрка. Тимчасом Бялоскурський говорив далше до Угерницького:

— Я родзіца вашмості знаю, ми разом опонували ся *hostibus*²⁾ у московській потребі, а з панами Цебровськими ми в зажилости перебували. Та фортуна кинула мене сюди в дикі гори, тому ми й розійшли ся. Моя субстанція тут, тому не пізнав іще досі самого вашмось пана. Та се не завадить, щоб ми й тут пізнали ся, і думаю, що не відмовите давньому другови вашого батька і почитите мене своєю компанією. А хочете знати моє ім'я, то ям єст Ян Наленч Бялоскурський з Коросна, сяніцької землі.

— Радо служимо вашмось панови та дякуємо за запросини! — відповів червоніючи молодець і сів разом із товаришем біля Бялоскурського.

Матис приніс м'ясиво та мід, а Бялоскурський припрошував гостей, які при своїм віці та утомі таки й не дуже давали себе просити.

Бялоскурський узяв чарку з медом і підніс її.

— За здоровлє вельможного родзіца вашмості, та на добру дружбу! — сказав.

— Дякуємо вельможному добродієви нашому. Здоровлє вашої милости! — відповіли молодці.

— Ну! розкажіть тепер, звідки взяли ся, — заговорив шляхтич, обтираючи вуса.

¹⁾ потовчений.

²⁾ ставили опір ворогам.

Угерницький, який по сніданку повеселійшав, змінив ся на зверх зовсім. Його задума та огірченє десь поділи ся, а голова гордо підняла ся горі. Він відкинув у зад буйну, темну чуприну, а на устах появил ся усміх.

— Багато буде розказувати, ваша милосте! — замітив.

— Нічого, подождемо! — відповів Бялоскурський весело. — Мої хлопці поїхали до Добромиля в справі нападу та відшукувати Зглобіцького, тому маємо час, заки вернуть.

— Зглобіцького? — крикнув Попель, — то ходім і ми!

— Сиди, вашмость, тихо! — відповів Бялоскурський, — коли найдуть, приведуть і без вас, коли ні, то й ви не можете, то „цента“ штука!

— Егеж! — проворчав Угерницький — Знаю його. От сиди, Іване, егомость мають рацію!

— Знаєте ви, панове, що його Красіцький тримав пів року „in fundo“ дубецького замку, а таки вибрехав ся собака.

— Quomodo¹⁾? — питав Угерницький, — бажаючи дати доказ, що й він лизнув латини та має всі дані на образованого чоловіка.

— Підніс протестацію через якогось там ренкодайного, що се гвалт, доконаний на золотій „вольності“ коронних синів, а то страшний „сімен“²⁾.

— Певно! певно! — potwierдив Попель.

Бялоскурський глянув згідно на брата шляхтича, що мішав ся до розмови посесіонатів, будучи видимо goloto ю чи odardus-ом.

— Ніякий „bene natus et possessionatus“³⁾ не може-ж згодити ся, щоби його замикали, не зловивши „in recenti“⁴⁾. Красіцький віддав його старості в Перемишлі, а сей пустив його на волю, бо се його свояк.

— Рацію маєте, ваша милость! При тім ніякий чортяка не зможе зловити шляхтича „in flagranti“⁵⁾, бо він має при своїм вчинку переважаючу силу.

— А! виджу, вашмость „peritus“⁶⁾ у різних арканах⁷⁾ права та наук.

— Так! доволі. Наші батьки держали нам ученого монаха, а сей навчив нас грецько-руського та латино-польського письма і права посполитого.

— Батьки? то батько вашмості теж посесіонат? — спитав Бялоскурський Попеля. — Я чував, що се загородовий шляхтич.

— А вжеж, — відповів поважно молодець. — Худа фара у мого родзїца, але все таки яка така субстанція єсть.

¹⁾ яким способом, яким робом?

²⁾ злочин.

³⁾ добре уроджений і маєтний.

⁴⁾ на горячій учинку.

⁵⁾ те саме що „in recenti“.

⁶⁾ досвідний.

⁷⁾ тайнах.

— А коли так, то не гнівайтеся, вашність, за постпозицію¹⁾ — перепросив Бялоскурський, усміхаючись приязно. — Тепер між лісовниками та іншими жовнірами мало статочних людей, а імя вашності мені справді не чуже, але крім батька фамілії вашої не знаю. Ну розкажіть, пане Угерницький, та переплітайте медом.

І Угерницький став розказувати.

— Як ваша милість може знають, брав мій батько дуже пильну участь у московських та інфлянтських війнах, бо є горячим прихильником короля, більш, ніж хто небудь із сусідів. Однак за всі заслуги не одержав він обіцяного староства, лиш якусь пустиню на ріці Тясмині у самій татарській пащі. Люди, що там бували, кажуть, що там пустиня, ліс, луг і степ, усього доволі, тільки людей нема. — Така то була й заплава. Та на сих війнах стратив батько багато літ, а й дома бував тільки часами. На щастє мав батько доброго сусіда та розумну жінку, тому не лише не витратив майна, але ще й приросло воно чимало через численних утікачів з під інших панів. Єгомість пан Попель живе як Римлянин, а моя мати також не тратить гроша на адамашки, гатласи та „ношеня“²⁾ з жемчугів та самоцвітів. І мене виховали як слід. Учений єромонах Андрей, відданий друг батька, жив у нас, а будучи ученим, став нас обох учити. Та ось вернув батько, лихий на се, що не дослужився „кресчтиві“³⁾, і зараз виправив мене до Ярослава до Єзуїтів, щоби тільки даліше від хати. Була між ним і Андреєм велика суперечка, мати плакала...

Тут молодець замняв ся і почервонів, бо помітив насмішливий вираз лица свого товариша. Помітив його змішане й пан Бялоскурський і поміг молодцеві видобути ся з клопоту.

— Ну щож даліше? Шляхтич упер ся руками й ногами і ви мусіли їхати, правда?

— Так! Всадили нас у карабон⁴⁾, дали слуг та старого ренкодайного Василя Дрогомирецького для опіки й вислали з довгим листом до патрів Єзуїтів. Так приїхали ми до Зборова. Станули ми у коршмі, а коли повечеряли і пішли спати, каже Іван: „Як хочеш, Юрку, їдь далі, а я не поїду. Жаль мені тебе, бажав би тебе вратувати, та не вратую у заперті, хиба на свободі берегти-му твого добра, інакше пропадемо, мов пес у ярмарок! І справді ми православні, при тім Русини і сього не цураємо ся, нам нема діла до єзуїтських вигадок. Тому й я рішив ся сказати „тікаймо!“

— Ми повставали, нишком узяли два коні, на яких їхали наші два гайдуки і махнули на чотири вітри. По дорозі каже Іван: Ідьмо до Львова, там нас не будуть шукати, бо думати-

¹⁾ знехтоване.

²⁾ китиці з чаплиних або струсних пер із запинками.

³⁾ карієри, доробку.

⁴⁾ крита брика.

муть, що ми втікли на Україну. Ну й ми приїхали до Львова. У Львові є вірменин Гошовіч, що мав свого часу два арти¹⁾ в наших лісах, коли батькови треба було гроший на похід. Він нас прийняв і ми сиділи в нього тиждень, а відтак каже він до нас: Слухайте, хлопці, я дам вам гроший, а ви дайте кавалерський пароль²⁾, що вернете домів. Але ми не хотіли вертати, бо знали, що старий змякне лиш тоді, коли нас не буде, а як вернемо так швидко, то вибе і впреть ся при своїм, хоч гинь! Тоді став Гошовіч просити, щоби ми покинули його хату, бо батько міг би дізнати ся, що ми в нього, й тоді став би мстити ся на його возах, грошах, або й на ньому самому. Сеж дуже легка річ. Вірменин не має, як шляхта, на чому держати сотки гайдуків, які берегли би його. На тому стало, що ми пішли до міста шукати собі пристановища. Та саме тоді посварив ся був якийсь там можний шляхтич Ваповський із магістратом, бо магістрат дозволив сидіти в місті якомусь там його ворогови, панови Лагодовському. Ваповський напав на місто, оббив мійських пахолків, а відтак найшов Лагодовського недужим у камениці і велів застрілити своїому ренкодайному з півгака³⁾. Зробив ся крик у місті, та аж Ваповський виїхав, староста вислав і своїх пахолків, а ті стали чіпати ся всіх, кого запопали, а в кінці й нас обох. Ми побили ся з ними і втікли, але до міста вже годі було вертати. Так заїхали ми до Городка і опинили ся тут без тинфа⁴⁾ при душі. Іван каже: Ну! нема гроша, є шабля, живім ся по рицарськи! Але я сього не люблю. Опришків та волоцюг і так доволі. Так ми й найшли ся у клопоті. — Аж тут стрінули ми пана Жарновського, який збирав якраз полк легких їздців і ми втягнули ся до реєстру!

— Eheu!⁵⁾ щож ви вчинили? О необачна молодости! — крикнув пан Бялоскурський. — То ви не знали сих полковників, які обдирають зі шкіри шляхту і хлопів, а відтак виводять полк, та продають чужим за гроші?⁶⁾

— Ми чували про се і я остерігав Юрка — сказав Іван — та Юрко твердив, що Жарновський, се велика шляхта, і на такий підлий „процедер“⁷⁾ не піде.

— Ха! ха! ха! — засміяв ся Бялоскурський. — Нема у вас, панове, „експерієнції“⁸⁾. Ото вигадали! Хто тепер не має процедеру? Перші роди обдирають ся взаємно між собою. Гербурти, Красіцькі, Стадніцькі, Сангушки, Каліновські, Струсі, а Жарновський мав би бути інший? А щож тепер найдете шляхотнійшого від „експропріяції“⁹⁾ рицарською рукою? Що се за шляхтич, що

¹⁾ буда до випалювання потажу.

²⁾ слово чести.

³⁾ історичне.

⁴⁾ гроша.

⁵⁾ горе!

⁶⁾ справді було в сім часі багато таких полковників.

⁷⁾ занятє.

⁸⁾ досвіду.

⁹⁾ вивласнення.

не має на собі ні одної кондемпнатки? Перша інфамія та баніція — се неначе „конфірмація“¹⁾ шляхтича. Хто доробив ся коли правом „кресцитиви“? Сей Жарновський дістав сублевацію баніції, та вербунковий лист від короля, щоби збирати військо. Королеви треба, бач, було гроша, а Жарновський за одно і за друге заплатив, і то добре. Якже ви могли сього не знати, сеж зовсім звичайна річ!

На лиці Юрка показав ся вираз незадоволення. Бач, моральні науки пана Бялоскурського не припали йому до вподоби. Але в час торкнув його Іван ногою попід стіл і він не відповів нічого.

— Щож даліше? — допитував ся Бялоскурський. — Дуже цікаві сі казуси²⁾ вашмостів. Здаєть ся, читаєш який діярій³⁾.

— Не було нам до цікавості, коли нас стали морити голодом, та гнати з села до села, аж десь на Шлеск. Ми змінили ся в банду опришків, крали й рабували, що попало. Аж коли Жарновський напав коло Тшебінї на двір якогось свого ворога, все спалив, знасилював жінку господаря, а його самого казав повісити, ми завернули конї і втікли. Попередної днини виплатив нам Жарновський жолд, бо багато з нас хотіло його покинути за недодержанє умови. — Так ми доїхали до Перемишля і хотіли там найти місце на дворі якого пана. Але в місті побив саме якийсь пан католик православного попа⁴⁾, який ішов із процесією, а ми вбили сього шляхтича і його двох слуг. Счинив ся гвалт і ми втікли сюди. Ось і все.

Бялоскурський попив меду.

— Ну! ну! — сказав. — Вже то не можна вашмостям відмовити молодечого вігору⁵⁾, та кавалерської фантазії⁶⁾, а якраз таких людей мені треба. Ось слухайте!

Тут пан Бялоскурський потягнув меду, обтер губи, а відтак присунув ся до молодців. У коршмі було тихо. Матис сидів за шинквасом, а Залушковський із завязаною головою пив пиво кухоль за кухлем, не звертаючи уваги на окруженє та клянучи разураз нещасного гайдука, якого зажерли пси минулої ночі.

— Бачите, вашмостьове! — продовжав Бялоскурський. — У нас шляхти є з давен звичай давати „зацне“ уроджених молодців на панські двори, щоби там учили ся політики⁷⁾, та шукали протекції. Ви знаєте, що се не служба, а радше приязнь на весь вік, яка сягає й поза гріб. Нераз заступаєть ся можний пан за сиріт свого слуги, коли їх сусіди женуть із батьківщини.

¹⁾ миропомазанє.

²⁾ пригоди.

³⁾ дневник подорожи.

⁴⁾ історичне.

⁵⁾ сила.

⁶⁾ моторности.

⁷⁾ двірського поведєня, чемности.

Ще батько не сконав, а вже крадуть та рабують сусіди, що можна, а свояки оружною рукою женуть родину з хати. Тому ліпшим другом є добрий пан, ніж найблизша рідня.

— Таки так! — вмішав ся Попель. — Ніхто не вбє коня, на яким їздить!

Бялоскурський засміяв ся цинічно.

— Кепська „компарація“¹⁾, вашмості! — замітив. — Скажіть радше, що ніхто не налле води у власний півгак! Зрештою — додав поважнійше — з рівними говорю! Тому мушу вам „ви-експлікувати“²⁾ ціле „*lucrum*“³⁾ пропозиції, яку хочу вам зробити. Ви знаєте, що наша рівність перед правом та між собою потрібна лише на виборах, де ходить про чертки, тобто голоси „брати“ шляхти. Тоді воєвода пє „кохайми сєн“ із першим ліпшим імці паном Видлубою. А по виборах той сам брат, се „*golota et odardus*“ і псами нацьковують його паничі. Всеж таки кождий пан мусить мати людий, що оруднують його майном, та віддають йому хоч частину доходу. Вони крадуть, що можна, луплять хамів та ликів⁴⁾, але тримають гайдуків і боронять панської справи. Тому він їх береже, форитує⁵⁾ і *custodi*⁶⁾. Бо який чортяка служив би панови, якби не був певний протекції? Та не в сій матерії хочу трактувати з вашмостями. Ви певно хочете махнути на Україну, правда?

— Ніби так! — потвердив Угерницький.

— Так рука руку миє! Ви останьте в мене і хоч я не пан і протекції вам ніякої не вироблю, але дам нагоду поїхати на схід і дам потрібні гроші. Ви будете мені пильнувати якийсь час хати — не як ренкодайні, ані як державці, бо моя субстанція не в земельних добрах, — але як довірені мої друзи. Ви, пане Угерницький, стали би моїм бурграбйом, а ваш друг отаманом над гайдуками, бо мій Івашко „цента бєстія, в Турції бував, світ знає, але злодій! Ну, згода?

Угерницький глянув на Івана, а сей покивав головою на знак згоди і сказав:

— Думаю, що пропозиція вашої милости така корисна, що її „*lucrum*“ кождому в очи лізе. Правда, Юрку?

— Так! одно тільки, ваша милість — замітив Угерницький. — Ми православні і Русини⁷⁾!

— Не віра чоловіка, але чоловік віру красить! — сказав сентенціонально пан Бялоскурський.

Із зачудованєм глянули на нього молодці. Се був погляд диссидентів⁸⁾ та схизматиків.

— Бачу, що ваша милість, се муж рідкої учености, в книгах

¹⁾ порівнанє. ²⁾ зясувати. ³⁾ користь.

⁴⁾ міщан. ⁵⁾ підпирає. ⁶⁾ береже.

⁷⁾ Українці. ⁸⁾ єретиків.

та експерієнції в життю, — поспішив ся сказати Попель. — Любо-
буде нам служити йому, а ми не з тих, що у службі шукають
наживи.

— Ха! ха! ха! — засміяв ся Бялоскурський. — Самі, ваш-
мостьове, кажете, що я „*vir peritus*“¹⁾. Таких, що крадуть, на віз
не забрав би. Та мені треба не слуг, а другів і людей гонору,
тому вибрав вас, бо бачу вашу „*virtutem et veritatis sanctum*
amorem“²⁾. Ось бачите! мої два други диссиденти, третій Татарин-
у Перекопі. Чимже вони гірші католиків?

Ще цікавіше глянули молодці на свого пана, що по-
хвилі встав і почав розмовляти з Матисом і Залушковським.
Оба молодці вийшли з ізби³⁾ та посідали на лавочці.

— Ми випили! — відіхнув Іван із усеї груди й усміхнув ся.

— Чи лиш на беріг? — спитав Юрко, розправляючи ши-
рокий, викладаний ковнір коєсту⁴⁾.

— Все одно! От буде хоч за що вернути домів у слухний
час. Та що буде, як твій батько забажає мстити ся на моїй
рідні?

— Мій батько? Ніколи! Він розлютив ся, що правда, не
трохи, та потім змяк зовсім і ось бачиш, просив навіть твого
батька, щоб і тебе пустив зі мною до Єзуїтів. При ньому є ще
й чернець Андрей і мати.

— Правда!... Все таки, бачиш, коли дізнаєть ся, що ми
повтікали, то скажуть ся і...

— І висварить Дрогомирецького, бо він йому перший на-
винеть ся! — засміяв ся Юрко. — Відтак дасть у зуби обом
гайдукам, ті пошлюють його в руку, порадять вислати погоню
під Тернопіль або Камянець і старий вкоськаєть ся.

— А як ні? — спитав Іван, а в голосі його зазвучав не-
спокій. — Пригадай собі, Юрку, коли по повороті дізнав ся
старий батько про нашу спільну науку, про твою любов, чи не
прилетів тоді з пэхолками під наше дворище та чи не полаяв
нас тоді всіх, як остатніх?

— Так, але як твій батько вийшов проти нього з іконою
та сказав: „Витай, гостю, з Богом у руській хаті“ — то що зро-
бив? Почервонів, постогнав, зліз із коня, поцілував ікону і при-
витав ся. Пусте говориш, Івасю! Наші околишні Ляшки всяке
творять, але мій батько не Лях.

— І то правда!

Вже не довго сиділи молодці під коршмою. За хвилю вий-
шов з ізби Бялоскурський, Матис та Івашко і пан Бялоскур-
ський приказав сідлати коні. Відтак звернув ся до нових рен-
кодайних.

— Вашмостьове теж зволють сісти на коні, поїдем домів,
у мене діла, а й вам належить ся вже відпочинок.

¹⁾ досвідний чоловік.

²⁾ чесноту та святу любов правди.

³⁾ шинкова кімната.

⁴⁾ жовнірська куртка.

— Певно! певно! — відповів Угерницький, — оба ми ще від учера сильно fatigati¹⁾.

Бялоскурський і Залушковський з обв'язаною головою їхали передом, за ними пахолок пана Залушковського з доволі великим шкіряним міхом, далі десяток гайдуків, у кінці Івашко та оба нові дворяни пана Бялоскурського.

Цікаво виглядали особливо гайдуки, бо були се по найбільшій часті Мадяри з сабатів, що покинули військову службу Гербуртів, та інших околичних панів. З поміж учерашніх помічників пана Бялоскурського не було між ними нікого, крім Івашка, що сидів уже при жидівським столі ще перед прибутем шляхти. Дорога вела через ліс, який складав ся по найбільшій часті з ялиць. На відкритих місцях видніли ягоди, мов рубіни, на м'якій підстилці ягіднику. В лісі залягала тишина, лиш міліони комах брелі та жужжали в повітря. Полудне було близько, сонце разураз то скривало ся, то появляло ся знов ізза півної занавіси літних, дощевих хмар, що знов стали насувати ся з заходу. З учерашнього дощу не остало й сліду, було душно й парно. Видко знов коїла ся у природі буря. Поки що ясний та блискучий був світ, а веселий настрій гуртка їздиш. Тільки коні завзято обмахували ся хвостами та обливали ся потом. Їх кусали комахи та давила вага кульбак.

Пан Бялоскурський разураз оглядав ся на обох молодців, у кінці сказав до пана Залушковського:

— Хвала Богу, що Зглобіцький виніс ся ще вчера. У сього Угерницького соколині очи. Бач, не аби яка у нього sagacitas²⁾. Добре, що й Рамбулг забрав свою півбочку та своїх пахолків. От були би дещо вибалакали, а я не хотів би, щоби сі молодці знали про наш процедер.

— Се вже дурне, держати собі пахолків із тутешніх хлопів. Вправді мало який догадуєть ся всіх „arsan-ів“ висшого, благородного ingenium³⁾, але все таки дещо можна замітити і на нас при всій „вігілянції“⁴⁾.

— Ба, вчерашні пахолки Рамбулга думали самі, що ми ловимо шпіона.

— Ха! ха! ха! — зареготав ся Залушковський, не вважаючи на біль лица. — А Івашко, чи думав те саме? — спитав нишком.

Пан Бялоскурський махнув рукою.

— Се, що Івашко знає, хотів би ти, вашмось, сам знати. Велика в нього „сцієнція“⁵⁾ та „експерієнція“ у ріжних дисциплінах⁶⁾; він знає усякі artes⁷⁾, про які вашмості й не сніло ся. Що він думає, не знає ніхто, бо він нікому не брат, але що він нічого не скаже, за се ручу, чим хочете.

¹⁾ утомлені. ²⁾ бистрота. ³⁾ ум, талан.

⁴⁾ чуйність. ⁵⁾ знанє. ⁶⁾ наука. ⁷⁾ штука.

— Ов, а то чому? Звідки така fiducia¹⁾?

— Се страшний чоловік. В його груди вложив чорт замість серця lapidem²⁾; він і мене не любить, хоч мені служить, і Бог лише знає у всевідучості своїй, кільки се мене коштує. Сей лик має вже чималий маєток.

— Справді? Не „кольоризуєте“³⁾, вашність, дещо? — зацікавився пан Залушковський.

Бялоскурський засміявся злобно.

— Так, має! Лише ні вашності, ні мені з сього нічого не прийде. Івашко не Жид, але син міщанина з Теремовлі і має вже 35 літ. Се не дитина.

Мовчки їхала шляхта далі, а за ними Мадяри, ведучи веселу гутірку своєю незрозумілою мовою.

— Що се за люди? — спитав Юрко Івашка.

— Мадяри! Лиш хіба чорт зрозуміє їх говір.

— Гм! — відізвався Попель, який від довшого часу приглядався пильно Івашкові. — Гм! Мені видить ся також, що чорт не розуміє, але ви не чорт!

Івашко стягнув брови, та в сій хвилі отямився і засміявся.

— Бистре око у вашність пана. Справді я розумію їх дещо, але не зовсім.

— По чім же ти пізнав? — питав Угерницький Попеля.

— По чім? А ось я бачив, як пан...

— Називайте мене Івашком! — сказав усміхаючись товариш обох молодців, — я міщанського роду.

— Як пан Івашко надслухував, та усміхався. Хто підслухує, а не розуміє, сей не сміється.

— Справді! — відповів Івашко і став бистро приглядатися Попелеви. — У вашності не аби яка голова. Мав пан Бялоскурський слухність.

— У чому?

— Що взяв вас на ренкодайних. Був би взяв мене, але я не шляхтич...

— А чи він на се оглядався? Сеж пуста! — замітив Угерницький. — Нікому не виписано ще роду на чолі.

Івашко усміхнувся байдужно.

— Може оглядався, може й ні, — але не хотів. Від того він пан, щоб хотів, а я від того хам, щоб слухав, а не думав.

— Хитра бестія, — подумав Угерницький, та переглянувшись з другом.

— То ви на нас, Івашку, косим оком глядіти мете! Мені се не мило! — сказав Угерницький.

Івашко розсміявся.

— Моя кресцитива не в худопахольській кишені! — сказав різко і замовк.

¹⁾ довіре.

²⁾ камінь.

³⁾ блягувати, брехати.

Довгу хвилю їхали їзди мовчки, ударяючи тільки деколи долонею по шиї коня, щоб убити муху.

По хвилі звернув ся Івашко до Угерницького і сказав:

— Вам, панове, можуть дивними видати ся мої слова. Але бачите, я справді не думаю довго служити Бялоскурському.

Говорив се з погідним, спокійним лицем, усміхаючись приязно, тільки хижі очі бігали ненастанно від Юрка до Івана, немов оцінювали їх вартість.

— Не думаєте? — спитав Попель. — То зле! От бачите, пан Бялоскурський проворний чоловік, гроші має...

— Має!

— І скорше або пізнійше накупить сіл, а тоді йому придасть ся чоловік, як вашмосьть. Останете підстаростою у богатого посесіоната, купите собі деяке шляхоцтво, хочби і не дуже „пшєднього клейноту“¹⁾, та мати мете спокійну старість. Якоїж кресцитиви вам забагаєть ся?

— Хахаха! — засміяв ся Івашко так, що оба молодці аж здрігнули ся. Немов крук закравав нагло над ними. — Хахаха! — сміяв ся до розпуку.

— Чого вась смієш ся? — спитав Угерницький, розлючений дещо поведєнем „лика“.

— Вибачте, вашмосьтьове! Я не хотів вас образити, бо бачу, що ви чесні люди, а таких не багато по світу ходить, особливо у сій річипосполитій та ще й у шляхоцькім жупані. Смію ся, бо такої думки, як ось сгомостві пана Попеля, ще не чував.

Тут звернув ся до Івана.

— Чого я міг би доробити ся за вашою порадою, як думаєте?

— Ну звісно чого! Майна, достатку, спокою! — відповів збитий з пантелику молодець.

— Майна? — засміяв ся Івашко — майна? У мене майна більше, ніж у не одного „шляхетне“ уродженого Бялоскурського. Достатку? Мені нічого не бракує. Спокою? Бачите, вашмосьтьове, я спокою не люблю, не хочу і не найду. Я хочу бути чимось і тому не остану підсвинком якогось шарака²⁾, або навіть магната. Тепер сей має гроші, хто має значіє, а сей має спокій, хто не має совісти. Я від дитини дивив ся на жите у річипосполитій, у Волощині, Кримі, Туреччині, Угорщині, і тому знаю, що воно варте. Може де в степу є добрі й лихі люди; на заході, на полудні, а головню тут — нема людей, а є тільки злодії. І хто більший злодій, тому всі кланяють ся.

— Пробі! що ви таке, пане, говорите! — крикнув Угерницький, переляканий просто словами Івашка.

— Правду! — відповів Івашко і додав по хвилі: Я хотів тільки усунути підозріє, немов би я на вас косо дивив ся. Се,

¹⁾ визначного гербу.

²⁾ простого шляхтича.

що мені належить ся, дістану і без шляхоцтва. Я йду відси невдовзі, бо тут у Польщі є тільки малі злодії, що крадуть, а добичею ділять ся. Се дряннь, що в грязі живе, без відваги, без думки, се просто худоба! Тут один обкраде другого, бере коні, збіже, дрова, срібло, самоцвіти, гатласи, часом дівчину, а після того тільки вибріхуєть ся. Польща се край жарликів!

— Говорить із вас гнів на „прерогативи“¹⁾ шляхти, — відмовів Попель. — Ви не шляхтич, а до того православний...

— Православний!... чорт знає, що я! — засміяв ся Івашко.

— Пан Бялоскурський і я шукали себе і найшли, а тепер коли пізнали ся, розходимо ся.

— Чому? — спитав Угерницький.

— Се просте! Він пан, я раб, а тут тимчасом я більший злодій і висше зайду, ніж він.

— Із вашими думками і намірами хиба на паль! — відрізав Іван, який від разу стратив охоту до розмови з Івашком.

Івашко розсміяв ся.

— А хочби й на гак у Стамбулі! Та заки се станеть ся, не один заплатить житєм, хто забажає мене там побачити, і не думайте, вашмосьтєве, що на гак саджають кого будь. А я ким будь не хочу бути.

Други мовчали. Слова Івашка були для них у части загадкою, а в части будили страх і відразу. В ньому бачили вони одного з сих православних Українців, які вирікали ся своєї віри і народности для особистих користей. Особливо межи шляхтою було багато таких відступників, а від свого учителя, монаха Андрея, навчили ся були молодці гордити ними. Але Івашко був не з сих, його особа робила просто лячне вражінє, вражінє чогось грізного й лютого. Се не була підлість, тільки якась злоба, для самої злости, злоба чорта.

— Дух святий при нас, — подумав Юрко, їдучи поруч Попеля і в душі його зродила ся думка, що ось Івашко стоїть у звязи із нечистою силою. Іван думав, що Івашко не сповна розуму, та підсміхував ся, хоч і він не міг опанувати прикрого вражіння, яке робив на нього новий товариш.

З такими думками їхали всі три мовчки за іншими. Не знати чому, подорожні обіхали Хирів густим лісом, попри Старяву. Тут не було вже навіть стільки прорубів, що під Добромилом. Ціла околиця шуміла одним величезним лісом, що стояв недвижно, наповняючи повітре чудовою аромою живиці, та пахощами зіля. Мало користали їздці та коні з тіни, бо було парно, а розігріта вогкість обдавала усе тіло, та лягала вагою на груди.

Аж ось побачили молодці, що пан Бялоскурський та За-

¹⁾ привілеї.

лушковський здержали ся при вузкій стежині, що вела з горбка в долину та губила ся в гущавнику.

— Ну, то, вашність, уже дома. Останьте здорові!

— Чолем! чолем! — відповів Залушковський, та звернувся до пахолка з мішком.

— Ідь, хаме, передом! — приказав.

Тимчасом Івашко заговорив із чотирма гайдуками, які служили у Залушковського і мали з ним їхати. Він сказав їм кілька слів, а на їх лицах появилось ся нагло сильне зацікавлення. Відтак гайдуки говорили хвилину між собою, в кінці три поїхали за Залушковським, а четвертий остав ся.

— Чого сей сабат коло нас вішаєть ся? — спитав Бялоскурський Івашка. — У мене своїх доволі.

Івашко усміхнув ся.

— Се мій баратом¹⁾, прошу вашої милости. Він нині вечером поїде домів.

Пан Бялоскурський не мав, здаєть ся, охоти позволити, але Івашко сказав ніби мимоходом:

— Один менше, другим більше!

Слово приказу, яке пан Бялоскурський мав на устах, остало невисказане. Покрутивши головою сюди й туди, він поїхав передом, поглиблений у задумі.

Тимчасом Попель став дечого догадувати ся і тому тільки не нитав ся про значінє слів Івашка. За те рішив доконче дізнати ся, які саме зносини вяжуть такого Івашка зі шляхтою та мазуrom Матисом. Не уйшла, бач, його ока фаміліярність, що панувала між ними.

Серед таких думок виїхала громадка їзців на високий горбок і перед ними розвернув ся гарний краєвид.

Була се доволі широка долина. Крізь неї пропливав потік, а здовж потока, тут і там стояли хати. Вони стояли з рідка, були опрятні й чисті, а при них чимало господарських будинків.

Противний бік потоку був стрімкий та скелястий, а на високім виступі горбка стояла стара, деревляна церков. До неї вели кам'яні сходи, покладені широко з рівних плит.

Дещо за церквою в горі на широкому горбі лежав укріплений частоколом двір із високою, деревляною баштою. З вікон башти виглядали дула гаківниць, а по обістю ходило чимало уоружених людей.

— Ось і ми дома! — заговорив весело пан Бялоскурський, звертаючи ся до Угерницького.

— Прегарна се оселя, — відповів сей, — і положенє самого castellum²⁾ дуже пригоже для оборони. Але бачу, ся оселя на волоськім праві³⁾.

¹⁾ друг. ²⁾ замку.

³⁾ значить, населенє платить панови лиш десятину від худоби та домашнього промислу, але не робить панщини.

— Так! Яж казав вашмості, що моя фортуна не в рілі. Тому полишив я хлопів на тім самім праві, яке мали досі. Дають означену скількість волів, коний, овець та безрог, дають мід, пиво, горівку, смушки і дрова і так усім нам добре.

— А поташу і „ванчосу“¹⁾ не продають, ваша милость?

— Ні! Я не люблю чужинців, тільки торгую волами, воском, медом та угорським вином у куфах, і тому їжджу часто на Угорщину. Відси в мене так багато Мадярів межи службою. Хлопи дають підводи і парубків, але держать ся села, не тікають, а за мене дали би порубати ся на кусні. Дооколичні пани завели панщину, палять ліси, відбирають хлопам ґрунти, та сходять разом із ними на худобахолків, або самі хлопіють. У мене, бачте, сього нема.

— Вельми похвальні інтенції²⁾ вашої милости! Під так людяним паном гарно й служити — сказав Попель у відповіді.

Але коли знов остали ся по заду, моргнув на товариша і сам наблизив ся.

— Бреше стара лисиця! — прошептав. — При такій двірні і „ключач“ замало, навіть хоч панщина є. Має бестія якусь иншу дійну корову і нехай моє ім'я Гриць, коли не дізнаю ся, де вона.

— Думаєш? — спитав Юрко. — То ти сеї гадки, що наш патрон щось у роді Жарновського?

— Розумієть ся! звичайний „*eques polonus*“³⁾, як казав чернець Андрей, тільки тут у сього *eques*'а ще якась дивовижна коняка. — Сей учорашній шпігун...

— Знаєш, — вмішав ся живо Юрко, — мені також здавало ся по трохи, що се якась нечиста справа.

— Чорт її знає, зрештою побачимо.

Їздиці переїхали кладку і крізь широку, отверту браму віхали на обісте.

¹⁾ клепок. ²⁾ замисли. ³⁾ польський шляхтич.

III.

ПАНІ БЕАТА І ПАН ЯН.

Резиденція єгомості пана Бялоскурського була збудована з грубих, дубових та модринових брусів і спочивала на високому підмурованню. У цьому підмурованню й під ним містилися широкі та глибокі пивниці, а сам дім мав іще дві стрихові кімнати з вичілками. В даху, критім грубими дошками, було багато малих вікон із засувами, призначених видко на стрільниці, а при вікнах самого двора були грубі залізні крати, та міцні, дубові віконниці на залізних завісах. Двері, обиті залізною бляхою та великими цвяхами, отвиралися тільки з трудом, а замикалися на ключ і на дві засуви, які складалися з двох грубих, ялових брусів. Словом, дворище могло довгий час остояти ся перед усяким нападом, як не бракло води до гашеня пожежі, що могла трапити ся в часі облоги.

Двір стояв на березі потоку і від сеї сторони був забезпечений лише високим, дубовим парканом. З трьох інших сторін здіймався високий вал із частоколом, за ним глибокий рів, наповнений водою, яку приводжено заставою, мов у млинівці, а крім сього при брамі і в рогах обістя стояли доволі високі башти з поверхом, стрільницями і галеріями, криті дерниною. Сам майдан був невеликий, а при ньому стояло тільки кілька довгих хат, призначених для служби та припасів. Замітне було й се, що господарські будинки стояли поза укріпленням, на склоні горбків і серед ліса. Видко пан Бялоскурський більше дбав про двір та свою особу, ніж про товар та збіже. До сих господарських будинків вела друга брама, що так само як і головний вїзд мала на ланцюгах зводжений міст.

Коли їздиці вїхали на майдан і позіскакували з коний, видав пан Бялоскурський кілька приказів угорською мовою і в сій хвилі прибігло кількох гайдуків, які зовсім були подібні до сих, що товаришили пану Бялоскурському в дорозі. Вони побрали коні, а пан Бялоскурський підняв шапку з голови.

— Слава тобі, „пшенайсвентша матко“, і тобі, святий Рафале, що довели щасливо мене incolumem¹⁾ до моїх мирних „пелешів“²⁾.

¹⁾ мене немарушеним. ²⁾ хата.

— З перепрошенем вашої милости! — відізвав ся Юрко. — Ваша милість зволила взяти нас на „ренкодайних“, щоб ми по думці його чинили його волю і інших до сього „інцитували“.¹⁾ Та бачу, ми не порозуміємо ся з сею німотою.

— Не непокійте ся, вашмось, — усміхнув ся пан Бялоскурський. — Івашко говорить їх мовою, мов оріхи гризе, а багато їх уміє по вашому. При тім ви з сими людьми „підлої кондиції“ юргельтниками²⁾ не багато мати мете роботи. Ваше „officium“³⁾ у мене й моєї малжонки, єймось пані Беати, на покоях і між моїми сусідами та приятелями „гволі“⁴⁾ репрезентації й вистави.

І пан Бялоскурський подав ся у покої. По східцях вийшли вони на ганок, критий галерією поверха, а перейшовши крізь двері, опинили ся в сінях. Сіни займали цілу ширину будинку, з них можна було дістати ся до всіх інших кімнат двора. По противнім боці були такі самі двері, як із переду, а по обох боках дверей видніли чотири вікна. Вікна були розмірно малі, тому тьмаво було в середині. В куті стояла велика піч, підлога та стіни вистелені були в части простими коврами та обвішані збруєю.

І так по середині стіни з права висів цілий гусарський ринштунок⁵⁾ із часу, як батько пана Бялоскурського служив у королівській „гусарії“⁶⁾. Був се повний ринштунок із панцирем, крилами, шоломом, довгим конциром⁷⁾ та довжезним копієм, що висіло на двох кілках, забитих у стіну. Під панцирем висів „ринграф“⁸⁾ з іконою Матери Божої, пробитий та загнутий по середині.

На противній стіні видніло багато стрільного оружя, як півгаків, пістолів, звичайних мушкетів, рушниць західної роботи та турецьких самопалів. Тут були також роги на порох та торби на кулі, звичайні і викладані, свої та чужої роботи. В долині лежали на кілках списи, „бардиші“⁹⁾, топорі та старосвітські молоти до розбивання збруй, чекани¹⁰⁾ та шаблі різної величини та вигляду. І так польські шаблі з хрестиками, дві чи три „гадюки“ з широким, тупим вістрем, прості, німецькі рапіри, гострі на оба боки і французькі шпади, гострі лиш на кінці. Було ще й кілька еспанських шпад із великими гардами¹¹⁾, гострих на кінці із одної сторони. Трикутні „мізерікордії“¹²⁾, турецькі „кінджали“ та звичайні ловецькі ножі висіли у різних піхвах поруч із гусарською збруєю, двома півпанцирами і кількома шапками, підбитими крицею, т. зв. „місюрками“.

По середині сіний стояв великий стіл із двома довжезними

¹⁾ заохочувати. ²⁾ наймитами. ³⁾ обов'язок.

⁴⁾ в цілі. ⁵⁾ повна зброя. ⁶⁾ тяжка кіннота.

⁷⁾ довгий меч. ⁸⁾ нагрудна бляха. ⁹⁾ топорі на ратищах.

¹⁰⁾ топорець до кидання. ¹¹⁾ охорона на руку.

¹²⁾ довгий, середовічний ніж до добивання ранених.

лавами та великим, обитим „тафтою“¹⁾ кріслом при однім із вузких кінців.

В отсі сіни ввійшли три мужі і застали тут дві пані. Одна з них була високого росту, з ясним, дещо рудавим відтінком волосся. Могла вона мати трийцять шість до вісім літ. Енергічні, правильні риси лица поганив дещо іронічний усміх, який часто появляв ся у неї на устах. Рухи єйності були скорі й рішучі, пізнати було по них, що се особа привикла до розказування.

Друга, молоденька дівчина, подібна до матери, не мала сеї певности себе і пізнати було, що ніколи її й не осягне. Ріжниця лежала головню в сьому, що її очі були голубі, підчас коли у матери горіли вони, наче огонь, і були темної краски. Хто їх порівнав би, сказав би певно: Мати се розцвила рожа з її величею, красою і колючками — дочка, се мягкий платок сеї рожі, тої самої краски, з тим самим запахом та без колючок.

Пані Беата обкинула зором прибулих і зупинила ся на могутній постаті Івана. Сей почув на собі її зір та не спустив очий. Він бистро дивив ся на паню, покручуючи темного вусика, доки вона не звела очий на пана Бялоскурського.

— Бю чолом вам, наймиліша і найдостойніша моя мал-жонко! — привитав ся пан Бялоскурський. — Ось дозволиш, представлю тобі їхність панів Угерницького, нашого „бургграфіого“ та Попеля, мого ренкодайного.

Тут пан Бялоскурський підступив до пані Беати та поцілував її в руку. Те саме вчинили оба молодці.

Агнешка, взявши ся за різки сукні, поклонила ся з великою „грацією“, паленіючи при тім, мов спіла вишня.

— Прошу панів сідати! — сказав пан Бялоскурський ласкаво. — Не довго буду мати „*facultatem* адмірувати“²⁾ в себе так „зацних“ мужів, тож хотів би хоч трохи ще нею натішити ся.

Попель і Угерницький сіли, кладучи капелюхи на стіл. Угерницький по правій стороні пана Бялоскурського при пані Беаті, Попель по лівій коло панни Агнешки. Пані Беата кинула оком у сторону Івана і на її лиці появил ся іронічний усміх. Відтак поправила широкі рукави своєї сукні і звернула ся до Угерницького.

— То вашність Угерницький? А з котрих? Чи не з теребовельських?

— Так, чи єйність пані добродійка знали може нашу родину?

— Так, ми жили свого часу в Теребовельщині і... — тут пані Беата зловила оком остерігаючий погляд чоловіка — знали „родзіца“ вашності. Се дуже гідний і благородний чоловік.

Остерігаючий погляд пана Бялоскурського замітив і Попель і тому став придивляти ся пильно пані Беаті, яке саме вражінє зробить на неї осторога.

¹⁾ рід шовку. ²⁾ нагоду подивляти.

Та добродійка зрозуміла видко хибно погляд молодця, бо іронічний усміх знов появився на її лиці.

— Хитра шельма — подумав Попель і мимоволі присунувся ближше до панни Агнешки, що сиділа, зложивши руки на коліна та спустивши очі. Разураз підіймала їх, щоб тільки глянути на Юрка, який сидів напроти.

— Отже як бачиш, мила малжонко — заговорив пан Бялоскурський — приводжу тобі двох дуже „зацно“ уроджених і гладких кавалерів, і з ними будеш проживати два місяці, до мого приїзду.

— Ах! правда! — зацікавився Юрко. — Ваша милість сказали, що якась „necessitas“¹⁾ покликає його з дому; чи вільно спитати, в які „dicioes“ та „regna“²⁾?

— А кудиж би, як не на Угорщину! — відповіла за мужа Беата. — Він завсіді на Угорщині має орудки; чиж се не гріх? Скажіть, вашмосьтєве.

— Певно! певно! — поспішився сказати Попель. — Хоч би й як „dura“³⁾ була ця „necessitas“, мене від так дворних та достойних білоголов⁴⁾ ніякий чортяка не відтягнув би.

— Ха! ха! ха! — сміявся пан Бялоскурський. — Видите, еймосьтє, що за політичний кавалер.

— Певно, а при тім і дотепний — відповіла усміхнувшись Беата. — Але правда! — додала, зриваючись, — вашмосьтєве мусите бути страшно голодні... а я...

— Голодні, як голодні, але спрагнені. Сонце палить як „ignis infernalis“⁵⁾.

— Вацьпанно Агнешко! — приказала Беата, — йди і зяряди, що треба!

Дочка встала послушно і вийшла.

— Вибачте, вашмосьтєве, моїй дочці, що така несміла та боязлива, молоде, то ще й недосвідне.

— Над міру гладка й мила! — осудив Угерницький.

— Ха! ха! — засміялася Беата. — Вже кавалер углядів птичку. Уважайте но, вашмосьтє, не баламутьте мені дочки! І жартом погрозила молодцеві.

— „Засьбим“⁶⁾ смів? — відповів Юрко, удаючи обурення, — засьбим смів дочку мого „хлебодавця“ і мого милостивого пана і добродія баламутити?

Бялоскурський засміявся.

— Стільки між нами „диференції“⁷⁾, що кіт наплакав, а й то „vescio“⁸⁾, хто з нас можийший, ви чи я. Ви дідич сіл та фільварків, а я...

— Ви наш пан, — сказав Угерницький, — і ми належного „респекту“ чоловікови гонору ніколи не забудемо. Ми тільки

¹⁾ конечність. ²⁾ краї та держави.

³⁾ тверда. ⁴⁾ жінок. ⁵⁾ адський огонь.

⁶⁾ деж би я. ⁷⁾ різниця. ⁸⁾ не знаю.

лотрикам вороги і людям, що віддають ся всяким „лятроцініям“¹⁾ та „ексцесам“²⁾).

— Eheu! не бракне таких у сій річипосполитій.

— На погибель же їм! — додав Попель, дивлячись на стіну.

— „Pereant et exstirpentur!“³⁾ — закінчив урочисто Бялоскурський.

В сій хвилі появила ся Агнешка та слуга з холодним м'ясом, хлібом, горівкою і вином.

Мужі покріпляли ся, пан Бялоскурський разураз припивав то на щастє, то на добру „комітиву“, а пані Беата розпитувала про „колігації“⁴⁾, а в кінці сказала жартом:

— Вашмось, пане Попель, більше мати мете діла з господарством, ніж єгомось пан Угерницький, тому будете головно під мою опікою. Отже пильнуйте ся, бо мій „регімент“⁵⁾ дуже острій!

— Єймось пані зволять жартувати, — відповів Іван. — Де би у „невясти“ і то так повної „вдзенку“⁶⁾ та політики могла взяти ся строгість! А хочби й так, то під так милим „регімента-рем“ певно на „роенат“⁷⁾ не зароблю.

Всі засміяли ся, а Юрко докинув:

— Сеж не білоголовська річ пильнувати робітників та парубків.

— Ха! ха! ха! — засміяв ся пан Бялоскурський, — милите ся, вашмось! Якраз у нас инакше. Моя „res familiaris crescit et floret“⁸⁾ моїми „перегрінаціями“⁹⁾ по чужих краях, а моя мила малжонка сама рядить у Коросні і її саме регіменту прийдесть ся слухати вашмостям. І не думайте, що для слуг ся „oboedientia“¹⁰⁾ лекша, ніж як би я приказував.

— І ми не „мішкати мемо“¹¹⁾ примінити ся до всіх „прецептів“ єймось пані, — сказав поважно Іван і схилив голову — і прошу показати мені обстанову господарства як найскорше, щоб я міг сповняти своє „officium“ як найсовіснійше.

— Що так буде, „non dubito“¹²⁾, — заявив пан Бялоскурський, — але ще сьогодні посидимо та побалакаємо.

Іван глянув на Беату і мабуть вичитав щось в її очах, бо відповів у тую мить:

— Ні, ваша милість! Се не мій „процедер“ гайнувати час. Мій родич не багатий „посесіонат“, тож у нас кождий „manus admittebat“¹³⁾ до господарства. Тому „repeto“¹⁴⁾, прошу мене провести по домі, щоб я міг визнати ся в разі потреби, а за сей час мій товариш послужить своєю особою та дотепом його милости та єймось панні.

¹⁾ лайдацтва. ²⁾ вибрик.

³⁾ нехай пропадуть і згинуть до нащадку.

⁴⁾ споріднене. ⁵⁾ управа.

⁶⁾ принада. ⁷⁾ кара.

⁸⁾ майно росте і процвітає.

⁹⁾ подорожами. ¹⁰⁾ послух. ¹¹⁾ відтягати ся.

¹²⁾ не сумніваю ся. ¹³⁾ прикладати рук. ¹⁴⁾ повтаряти.

— Справді, моя дорога, — звернув ся пан Бялоскурський до пані Беати, — більша в сих молодцях „sedulitas“¹⁾, ніж я сам „калькулював“²⁾. Тому не здержуймо сього благородного „імпульсу“³⁾ молодого серця!

Пані Беата встала і вийшла, а за нею Іван, кинувши попередно Юркови значучий погляд. Але сей мовчав, бо завважав рівночасно насмішку, яка малювала ся на лиці пані Беати, коли відходила з Іваном.

Як тільки мати вийшла, сперла ся панна Агнешка о поруче крісла і заложивши руки на грудях, вихилила ся в зад, щоби вигідно розсісти ся. Її спущені очі гляділи тепер невпинно на молодця і все те бентежило його.

— Так, так, пане Угерницький! — говорив тимчасом пан Бялоскурський. — Патри сзуїти вчили в конвенті, що „ignavia“⁴⁾ є матірю всіх проступків та „stupr-iv“⁵⁾. І не один, що прогайнував час на п'ятиці та розпусті, ударить ся колись у груди і скаже: „Рессаві!...“⁶⁾ Та тоді вже може бути за пізно!

— Золоті слова вашої милости. І в церкві красших не почувеш, — відповів Юрко. — Мій „praesceptor“⁷⁾ о. Андрей учив нас так само.

— Видко і наслідки сеї науки по „цнотах“ вашмостів, — вмішала ся панна Агнешка й усміхнула ся приязно до молодця.

— Га! Подобав ся кавалер вацьпанні? „Формозус“⁸⁾, правда? Ну! уважай, вацьпанна, щоб не задивила ся. „Сила“ тоді аргументів треба би було, щоб їй се з голови вибити.

— Або вдоволити! — засміяла ся панна Агнешка, яка зовсім змінила ся, від коли мати покинула кімнату.

Пан Бялоскурський скривив ся.

— Видиш, вацьпан! — сказав — як „mures“⁹⁾ гуляють, коли кота нема! Вже й „асцька“ дістає голос.

Угерницький був тимчасом у дивнім положенню і сам не знав, як саме до нього приспособити ся. Дівчина сама зачіпала його в присутности батька, а сей сміяв ся з сього. В порівнянню до попередного поведення дівчини були сі слова аж надто смілі, а й погляд Івана давав йому теж багато думати. Саме тому старав ся звести розмову на іншу тему.

— З „пермісією“¹⁰⁾ вашої милости, хотів би я спитати, що се саме за ринграф, що висить на стіні під збруєю. Видно у хвалебних боях мусів йому дістати ся сей удар рогатиною¹¹⁾ або „штихом“¹²⁾ меча?

— Се ринграф мого небіщика „родзіца“, а твого діда, Агнешко, — відповів пан Бялоскурський. — Він служив у гусарській хоругві за „круля“ Стефана¹³⁾, коли ще наша „субстанція“ була в Теробовельщині. Бачите, тоді стала шляхта прода-

¹⁾ прислужність, пильність. ²⁾ міркувати. ³⁾ порив.

⁴⁾ лінь. ⁵⁾ порок. ⁶⁾ я согрівив. ⁷⁾ учитель.

⁸⁾ гарний. ⁹⁾ миши. ¹⁰⁾ позволене.

¹¹⁾ короткий спис, сулиця. ¹²⁾ кінцем. ¹³⁾ Баторія.

вати на гвалт усю „кресценцію“¹⁾ до Гданська і випалювати ліси. Всі заводили чимраз більше робітних днів та повинностей між хамством, а воно дурне протестувало та „суплікувало“²⁾ до круля. Сам „лацне“³⁾, вашмось, вирозумієш, що вже те саме був „сгімен“ і вся шляхта почала суплікантів „екземплярично“⁴⁾ карати. Ось і мій „родзіц“ сів на коня і з пахолками почав виганяти з маєтности одного завзятого хама, який не хотів сповняти наложених обов'язків.

— А чи сі повинности були „муїфіковані“⁵⁾ якими листами?

— А вжеж! Мій „родзіц“ казав виписати їх нагасм на спині сього хама. Сей збунтував ся, а коли мій батько прийшов, почав йому „встренти чинити“⁶⁾ і з півгаків стріляти. При тім і розбили батькові ринграф.

— І щож стало ся дальше? — спитав Угерницький, дивуючись бесіді пана Бялоскурського по тім, що бачив у селі.

— Потім? Мій „родзіц“ хлопа вбив, жінку вигнав, синів узяв на парубків, дочку на покоївку, а землю собі. Бач, він не вмів господарити на малім, як ось я.

— Чомуж, ваша милість, змінили „modum“⁷⁾ господарювання?

— Чому? Тому, бо не було на чім господарити. Хиба не знаєте шляхотської господарки? Ліс випалили, вирубали і продали. Землю виссали, продукти продали, а песій гріш, який дістали за них, пропили та прогайнували на строї та столові срібла. Коли наклали панщину, прокляте хамство збурило ся, якже по війнах стало на Україні плодити ся козацтво, а тут пани відбирали землю, тоді хлопи повтікали.

— Се дивне! У мого батька фільварки, як муравлища, — відповів Угерницький не без злоби.

— Ба, видко „родзіц“ вашмості є хлопам „indulgens“⁸⁾ та держить ся старого порядку. У такого маєток росте. Та се лиш між вашою шляхтою таких деколи можна подибати, або між ново „нобілітованими“⁹⁾ людьми, які не знають польського права посполитого. Хто з нашою шляхтою вйде в „комітиву“¹⁰⁾, робить те саме, що й вона та гноблячи хлопів, і сама свої субстанції „devastat“¹¹⁾.

— Правду кажете, ваша милість! — замітив Юрко. — У нас кажуть хлопи: Лихий пан і Татарин, се брати!

— Ха! ха! ха! — зареготав ся пан Бялоскурський. — Пусте пан, хлоп і панщина. Гроші грунт! Хто має повний черес та набиту кабзу, той має цілу річпосполиту. У тім то й ціла „sapientia“¹²⁾ синів коронних, що всі гроші в наших руках.

— А що зробите, коли вас піддані покинуть?

¹⁾ збіже на пни. ²⁾ писало прошеня. ³⁾ легко.

⁴⁾ примірно. ⁵⁾ potwierdжені. ⁶⁾ ставити опір.

⁷⁾ спосіб. ⁸⁾ поблажливий, лагідний.

⁹⁾ надавати шляхоцтво. ¹⁰⁾ зносини.

¹¹⁾ винищує. ¹²⁾ мудрість.

— Підемо за ними, їх край — се наш край, бо чи вони не наш товар? Вони зладять усе на наш приєм, заорють, зложать села, хутори, пасіки, а ми дамо лад, панщину, податки, мита і все буде добре. Лиш одна велика „imprudencia“¹⁾ в нашої шляхти, то непильоване козаків. Покозаченого хлопа вже ніякий чорт не вбере знов у шори. Тому я й „vitupero“²⁾ наших панів за гноблене хамства, бо вони роблять се нагально, а то треба робити поволи. За трийцять літ можна зробити і зі шляхтича хама, але не за трийцять днів. Так то він збунтується і лиш „mota nobilitate“³⁾ в карбах його удержує.

— Рація, рація! — відповів Юрко, щоб лишень щось сказати.

— А чи, вашмось, заручений? — спитала з нечева панна Агнешка.

Юрко почервонів, вирваний нагло зі своїх думок і збентежив ся.

— Неполітично, асцька, питаєш! — замітив пан Бялоскурський, — але ви, молоді, маєте свою політику, тому сповідай ся, вацьпан, перед моєю дочкою. Ха, ха, ха!

В часі сих слів мав Угерницький час прийти до себе й опам'ятати ся.

— Ні, — відповів жартовливо, — хоч серце моє „desiderat афектів“⁴⁾, ніяка панна не здобула ще його на все жите.

— Якто? Вашмось іще не любив ся? — запитав пан Бялоскурський, бажаючи затерти вражінє „неполітичного“ питання дочки.

— Ні, але не бачу ніяких „імпедіментів“⁵⁾, задля яких мав би сього виректи ся.

— Певно, певно, „афект“ се прикраса всего життя, се „вдзєнчнн квят“ на ниві щоденних „laborum et tristitiae“⁶⁾.

Розмова звернула ся тепер на справи домашні і пан Угерницький дізнав ся про склад усього двора, а разом замітив дві річі: що панна Агнешка незвичайно заняла ся ним, та що зовсім батька не боїть ся і більше його любить, ніж матір. Він відніс також вражінє, немов би відношенє пані Беати до чоловіка було зовсім байдужне, а за те між нею й дочкою панувала просто ворожнеча. За годину вернула Беата з Іваном і весь день зійшов на розмовах, жартах та господарських плянах. Обом молодцям визначено мешканє на поверсі двора, де були дві кімнатки, получені коритариком. Із нього сходило ся східцями до дверей, які отвірала ся до сінїй. Оба молодці замешкали в кімнаті, зверненій до заду, по стороні, де стояли господарські будинки. В ній була тільки велика груба, два дубові ліжка, стіл та дві лави, прикриті вовчими шкірами. В куті стояла скринка. На ній лежали вже „тороки“, себ то

¹⁾ нерозум. ²⁾ ганю.

³⁾ скликавши всю шляхту. ⁴⁾ бажанє любови.

⁵⁾ нерешкод. ⁶⁾ трудів і смутку.

клунки, а в них підчас „перегрінації“¹⁾ з паном Жарновським добуते майно. На ліжках лежала одіж шляхоцького крою, призначена для молодців, а під столом сідла та чапраки.

Коли молодці найшли ся самі, а на комині загорів ясний огонь зі смільного ріща, сів Попель на лаву та став нишком про себе сміяти ся. Угерницький ходив видко лютий здовж по кімнаті, побренькуючи великими острогами.

— Чого смієш ся, немов придурковатий? — спитав товариша.

— Якраз із тої самої причини, задля якої ти злостиш ся, — відповів Іван.

— А щоб на них сто сот чортів із пекла, щоб трясця матері їх...

— Тсс! не клени під ніч!

Юрко перехрестив ся.

— Во ім'я Отця і Сина! Се кодло ще до гріха доведе.

— Слухай, Юрку! Ти зовсім непотрібно непокоїш ся. Чи ж ти надіяв ся чого іншого? Ба, я певний, що ти ще й не порозумів багато дечого з розмови.

— Якто? — спитав Юрко і здержав ся у проході.

— Ну, коли так, то скажи, що думаєш про Бялоскурського?

Тут Іван знизив голос до ледви чутного шепоту.

— А щож би? — відповів Юрко, так само нишком, — шляхтич, як і інші.

— Ха! ха! ха! — засміяв ся голосно Іван.

— Якого дідька регочеш ся?

— Бачиш, Юрку, коли я тебе остерігав перед Жарновським, ти казав, що се благородний чоловік, ну і пізнав ти його таки, правда?

— А щоб його!...

— Тссс! Ти глядиш лише перед себе й ідеш пробосм, як рицарі, про яких розказував отець Андрей. А тут тимчасом теперішній світ у річипосполитій не той став. Івашко правду каже, що ся річипосполита се злодійська яма.

— Дурний ти, Іване, тут також є добрі й лихі люди, як усюди.

— Ба, братчику, коби то! Тут лиш тих трохи православних, що держать ся свого, се тих десятих праведних, за яких торгував ся Авраам. Як би не се, то огненний дощ спалив би те гніздо самоволі, кривди, розбою та розпусти. Огоріла би вся земля, мов комин хати, по татарським набігу. Звірі вили би на згарищах, а по лісах тинялиб ся люди. Ти сам казав сьогодні рано, що від нашої утечі ще дня не було без якогось прикладу, що в цілому воєводстві нема й кутика спокійного. А чому? Бо зволоч, злодії, піяки, розпусники, „костери“²⁾, вархоли“³⁾.

¹⁾ мандрівки. ²⁾ грачі. ³⁾ завалидороги.

лотри „ведуть рей“¹⁾). Бідний, православний мужик стогне у кайданах, а руський шляхтич вислугуєть ся королеви, щоби після того копнули його ногою за вислугу, а його майно „in re caduco“²⁾ віддали якомусь зжебрачілому католикови. Тому питаю тебе ще раз: Де ті добрі люди?

Юрко мовчав.

— Я тобі скажу де, — продовжав Іван. З його лица счез усміх, брови стягнули ся грізно, очі блестіли, мов іскри, що снопами вибухали із смільного ріща і счезали в комині. — Я скажу тобі, де! Вони там на сході, у татарській пащі, де нема ні хлопа, ні пана, ні трибуналу. Там „мир хрещений“, спокій і безпека, бо як кажуть козаки, там борються всі за одного, один за всіх, проти спільного ворога. А тут? „Bellum omnium contra omnes“³⁾ в ім'я нужденного гроша. Тут „homo homini lupus“⁴⁾, а державний устрій одно велике лайдацтво!

Юрко не перебив ні одним словом.

— Та ти того всього не хочеш бачити. Ти привик, що наші батьки самі радять ся в господарстві з хлопами, балакають із ними, як із людьми, живуть із собою в згоді, до панських „подвоїв“⁵⁾ не пхають ся... і нічого не знають. І я не знав би сього, якби не мій батько, що багато бачив на своєму віку та завсіді учив мене: Сину, доки ти між нами, знай, що чого не вирвеш вовкови з горла, се пропало; знай, що у річипосполитій крім твоїх найблизших, самі вороги, а крім православних усе злодії й єретики. Я пускав сі науки мимо ух, бо що мені там!... Але коли почав мандрівку, прийшли мені на гадку сі слова і вони сповняли ся що години...

— Не сказав би я сього! — вмішав ся Юрко нагло, — мушиш признати, що бодай Бялоскурський не такий злодій, як інші.

— Ет, городиш! Пан Бялоскурський ріжнить ся тим від останньої шляхти, чим ріжнить ся злодій від розбійника. Більшість польської шляхти знає, що допускаєть ся проступків і живе у гнилі, але не соромить ся сього. Пан Бялоскурський за те надає собі вид звичайного „зацного“ чоловіка, що знає світ і людей та сам живе чесно, а тимчасом він допускаєть ся вчинків іще гидкіших, ніж такий Стадніцький, його сини, або хочби твій Жарновський. А такі люди се не рисі, ні вовки, але гадюки. Що гірше, вовк чи гаде?... Нехай нас Матінка Божа стереже від його засідок та нехай простить мені й тобі підступу, яких мусіти мемо уживати у зносінах із ним.

— Не будемо! — заговорив палко Юрко. — Нас ніякий

¹⁾ ведуть перед.

²⁾ надане королем дібр, які вже мали власника, другому; як що ограблений власник мав більшу силу, то не давав себе вигнати, в противнім разі мусів уступити з майна.

³⁾ війна усіх проти всіх.

⁴⁾ чоловік вовком чоловікови (лат. пословиця). ⁵⁾ воріт.

чортяка не держить! Сіли на коні, махнули на чотири вітри і кінець! Я у гнізді злодія жити не думаю.

— Крім твого та мого рідного гнізда не знаємо ніякого иншого, де оставало би все святе святим. А до дому нам вертати годі.

— Правда!... Все таки цікавий я, що ти саме викалькулював про пана Бялоскурського?

— Три річи: „Primo“²⁾, що він агент Мадярів. „Secundo“²⁾, що обдер Жида невинно. „Tertio“³⁾, що його жінка... така собі..., а він знає про се.

— Що ти кажеш! Нехай Бог боронить, щоб так було. І я починаю помалу визнавати ся, але щоб аж таке було, не повірю!

— Як хочеш! — відповів Попель, — та я ось присяг, що слідити му Івашка. Треба би туди вибрати ся й пошукати.

— А пси?

— Псів спускають за обістем, а ті, що є тут, припнені при входах. Беата пояснила мені се дуже основно.

І Іван став відчіпляти шнур, яким повязані були їх клунки.

— На щож се? — спитав Юрко.

— Годіж мені йти пильнувати Івашка та Беати через їх сїни... Ага! Ти добре зробив би, якби пішов під двері до сїний та надслухував. Як тільки хто вийде з хати, ти зараз на гору та обізви ся двічі лиликом.

— Добре! Тепер якраз лилики літають.

— А придуши огонь попелом!

Кажучи се, звязував Іван мотузя, що разом із поводками вистарчали, щоб по них спустити ся з вичілка на землю. Вікна двора були заслонені віконницями, то й ніхто не міг замітити Івана, що мов кіт спустив ся у низ. Юрко пильно глядів, чи хто не надходить, а Іван присів зразу до землі, а відтак счез у птьмі. Коли місяць вийшов ізза хмарки, побачив Юрко тїнь, що крала ся хильцем здовж частоколу в сторону будинків, де мешкали гайдуки. Там недалеко задної брами миготіло тьмаве світло у маленькому віконци. Юрко знав, що й на баштах стоять вартові, та вони були по другій стороні. Їм нічого було глядіти на обісте, бо рова, валу й частоколів берегла злюча стая величезних собак.

Та ось коли тїнь Івана найшла ся при одній із гарматок, уставлених при отворах частоколу, рипнули якісь немазані двері і побіч маленького світельця блиснуло на хвилю друге, більше. Хтось виходив із хати.

Двічі захохотав лилик — тїнь счезла. Через майдан почала скорим кроком зближати ся до двора висока стать. Нічний вітрець розвівав поли контуша та довгі вильоти. У непевнім світлі показало ся бліде,остре лице пана Бялоскурського. Два

1) по перше. 2) по друге. 3) по третє.

роги мягкой шапочки виставали чомусь над головою і Юрко мимохіть подав ся в зад.

— Господи помилуй! — прошептав і перехрестив ся. Відтак кинув на погасаючий огонь кілька пригорщій попелу, зняв чоботи, шаблю й колет, а сам нишком, надслухуючи, чи хто не йде, отворив двері і вийшов на коритарик. По противній стороні були двері до другої порожньої кімнати, перед якими стояли бочки з водою на випадок пожежі і то так, що годі було дістати ся до дверей.

Видко в кімнаті не було нікого. Побіч бочок був чотирокутний отвір у підлозі, де починали ся східці в долину. Юрко викресав огню, щоб на біду не впасти та не скрутити вязів і при слабім сяєві іскор намацав ногою перший ступінь. Пома-лу, східець за східцем, сховався у долину, аж опинив ся при дверях, що вели у сіни. В них було кілька отворів до стріляння на ворога, колиб сей вірзав ся в сіни. Крізь сі отвори побачив паню Беату лиш у долішній одіжи та сорочці.

Її пишна стать збурила кров у молодця та просто осліпила його своїм блеском. Вона сиділа на лаві, а обнажені, повні рамена спочивали на столі. Маленькі, але сильні ноги виставали мало не до колін із під короткої спідниці та були убрані у вишивані східною модою черевички. Незапнята сорочка відкривала круглу, пружисту грудь та рожеву шию і Юрко глядів хвилю на сю повну, розцвілу красу, як міг лише глядіти двацятьлітній хлопець.

— Неможливо, щоб ся краса була сим, чим уважає її Іван, — подумав, і пильно приглядався сидячій кралі. Але в сій хвилі перепинив ся хід його гадок, бо ось почув із надвору кроки мужа і в сіни увійшов Бялоскурський.

Він замкнув важкі двері, засунув двічі, опісля кинув шапку на стіл і поправив пальцем гніт олійної лампи, яка горіла перед Беатою та розсвічувала усю її стать.

— Хе, хе! — засміяв ся. — Не дармо я задля гладкості ¹⁾ сіймості перевертав колись козли ²⁾.

І рукою погладив паню Беату по шовковій шиї. Пані Беата почервоніла з досади.

— У вашмості завсіди воробці в голові!

— Ха, ха! не тільки в голові...

— От верзеш, „муй дрогі“. Кажи красше, що зорудував! Через тих твоїх ренкодайних годі було розумне слово сказати.

— Але за те тепер поговоримо, правда? — засміяв ся пан Бялоскурський і голосно поцілував паню Беату в шию.

Вона кинула ся, почервоніла ще дужше та вдарила злегка рукою пана Бялоскурського по голові.

— Що тобі, Яне! Упив ся, чи що?

Пан Ян спокійно покручував вуса.

¹⁾ краси. ²⁾ ішов у переверти, тратив голову.

— Ні, єймость. Я на „коберцу“¹⁾ присягав її милувати, ну і так чиню.

— Не потребую афектів єгомості!

— Ха! ха! ха! Знаю, знаю! І марципани переїдають ся, не то я, але так часом на відміну...

— Не мудрісьте, вацьпан! Кажіть передовсім, по що ви якраз сих двох привели, можна було взяти яких двох ходачкових і баста.

— Та! та! та! „golota vel odardus“ краде більше, як син посесіоната, а я крадіжи не хочу. Досить Івашко краде. Потім може придати ся колігация в Теревовельським. Хто знає, чи я вже в найблизшій році не продам субстанції та не поїду на схід. Теревовельська шляхта та її протекція може придати ся. Ануж Цебрівські дізнають ся, що я був товаришем Зглобіцького...

— Ат! вони знають лише Зглобіцького і ведуть із ним війну.

Юрко кинув ся всім тілом — що за страшні картини стали йому нагло перед очима! — Безголовий труп молодого Цебрівського, крик, протести, трибунали, бійки, пожежа у старого Цебрівського в Кровінці, його розпука... Все те бачив він іще хлопцем. І ось тут віднайшов він слід цілої справи. Бялоскурський спільник Зглобіцького!...

Нагло стала йому ясна ціла пригода з Жидом і страшна лють огорнула його. Він хотів отворити двері та розчерепити голову сеї гадюки, що ось і його хотіла ужити на власний пожиток і втягнути може в яке нове злодійство. Та він нагадав собі слова Івана і „змітигував ся“.

— Ось який твій процедер і господарство! — подумав. — Ось чому в селі волоське право, а не панщина!

І нагло счезла десь в очах Юрка краса пані Беати, остав ся тільки поганий образ людини, яка потурає тільки найнизшим поривам своєї природи. Отець Андрій нераз остерігав своїх учеників перед принадами світа, кажучи: „Глядиш з переду — краса! Брови як на шнурочку, уста як коралі, зуби як жемчуг, мов шовк волосє, мов самоцвіти очи. Грудь лебедя, бедра, ноги — рай, уся поява — ангел божий! Та ось із заду гніздо хробів, гадюк, глист, скорпіонів та василисків. Се — світ!“

Лють, яка опанувала була молодця зразу, змінила ся в цікавість, получену з обридженем та погордою, а в серци зродила ся постанова зараз завтра покинути двір, не вважаючи на спротив Івана.

Всі ті гадки мигом пролітали крізь голову Юрка, а тимчасом пан Бялоскурський говорив далі:

— Відтак, цна²⁾ малжонко, бажав я й тобі зробити приємність. Оба *formosi*, гладкі й політичні кавалери й можна мати

¹⁾ коврі. ²⁾ дорога жінко.

з них погїху і то з обох нараз, бо кождий „*alio modo*“¹⁾ може твoйoмy серцю справити „контентацію“²⁾.

— Цїкава я, по що се, вацьпан, говориш? Ловив ти мене, ловила й я тебе...

— Індульгенція³⁾ людським слабостям се чеснота! А хто від них свободний? — замітив поважно пан Бялоскурський.

Панї Беата усміхнула ся їдко.

— Дуби смалені плетемо!... Що з Абрамком?

— Зглобіцький привів його під „Бук“.

Юрко нащурих уха.

— Ну і...

— Я зоперував його з Рамбултом і Залушковським, бо Зглобіцький бояв ся сих двох молодців.

— То повідомленє прийшло в час?

— Так! Ми якраз сидїли у Йоселя в Добромили, коли приїхав пахолок Зглобіцького з карткою.

— Івашко був зі Зглобіцьким?

— Так, після заключеного пакту⁴⁾. Тільки Жид мав чотирох своїх людей і тих треба було вбити. Ми вже їх і „погубили“, а лише Рамбултові паходки брали удїл у бійшї.

— То добре. Деж гроші?

— Сховані, єймость. Тої самої ночі поїхав Зглобіцький до мів. Він уже не може видержати з Цебрівськими, тому продає все і їде на Мазовше, там його рідня. На відхіднім хотїв би ще зачати якусь там „імпрезу“, але „*nescio*“, що було би тої. Матис і Залушковський „губили“ тіла, а я закопав гроші.

— Де?

— Ха, ха, ха! — засміяв ся Бялоскурський. — Не я се скажу єймостї, бо кожда „*mulier insidiosa est et infidelis*“⁵⁾. Тому сховаю сей „секрет“ для себе.

Хвилю гляділи обоє на себе, немов стараючись відгадати взаїмно свої гадки.

— Якто, навіть менї не скажете, єгомость?

— Навіть вам, єймость! Вам, єймость, привіз я двох цуциків до забави, а на ложу смерти скажу вам також, де і гроші, як іще що з них остане!

Беата мовчала, тільки лице її побіліло.

— Не жури ся, єймость! — сміяв ся тимчасом Бялоскурський, — поїдемо на схід, там уживати мемо обоє.

— Ха, ха! Рабинєю в гаремі, правда?

Пан Бялоскурський усміхнув ся злісно.

— Як воля єймостї, — заговорив, а солодкий його голос різко звучав серед нічної тишини і хвилями переходив у якийсь прикрий скрегіт. — Тям лише, що ми звязані мов гачок і ключка, а „делятором“ може бути хто небудь. Тому держіть язик за зубами.

¹⁾ иншим способом. ²⁾ задоволенє. ³⁾ потуране.

⁴⁾ умови. ⁵⁾ жінка є підступна і невірна.

— Так, хто небудь! — відповіла таким самим тоном Беата. — Делятора легко найти!

— Ба, коли би се мав бути делятор „ex partibus“¹⁾ єймо-сті, „non dubito“, що не один найшов би ся. Та ось, — тут пан Бялоскурський кинув на стіл що йно відв'язану карабелю, — в мене є на всякий позов, на інспіратора²⁾ та делятора ось яка „репліка“³⁾ і не думай, щоб тобі було легко сховати ся.

Бліде лице пані Беати зблідло ще більше, а коли шабля з брязкотом упала на стіл, здригнула ся Беата всім тілом.

— Знаю, — прошептала.

Хвилю мовчали обоє. Юрко непорушно сидів, причаївши ся за дверми, змінений увесь у слух.

— Чому то, Яне, згадував ти про схід? — спитала по хвили Беата.

— Бо не поїду на Угорщину.

— Чому?

— Бетлен не може тепер нічого вдіяти в Польщі, бож із цісарем у незгоді. Переказував я йому, що по землю сяніцьку та галицьку тільки руку витягнути, бо наші вояки воюють із дівками й бабами по королівщинах, а з козаками сварка...

— Що ж він на се?

— Він рад би та не може.

— Чомуж ти сам не возьмеш ся до сього? Він дав би тобі гроша...

— Що, я?... війну вести?... Одурів? Тільки „demens“⁴⁾ бореть ся отверто! Віл завсіди сильніший від „біскупа“⁵⁾, а таки біскуп оре волами, а не віл біскупом і біскуп не малмазію⁶⁾, а віл жере січку... Але правда! Єймость радаб мене позбути ся з хати...

— Ні, „муй дрогі“⁷⁾. Чи ти є, чи ні, се мені байдуже. Тиж може не любиш...

— Коли бракне „інкавсту“⁸⁾ у єгомості, виручить подстаросці⁹⁾, — зареготав ся пан Бялоскурський, — а брати на сентимента¹⁰⁾, то не єймости справа!

Беата усміхнула ся по своєму.

— По що ж нас на схід і куди?

— До Кафи. Є чавш Чікалі баші, Мустафа.

Беата скочила з крісла, а золоте її волосє розсипало ся струєю по шиї.

— Де?

— У Івашка...

В сій хвилі почув Юрко над собою шорох. Обережно, щоб не зачіпити собою о двері або стіну, обернув ся і нишком сту-

¹⁾ зі сторони. ²⁾ підмовника.

³⁾ відповідь на закиди. ⁴⁾ божевільний.

⁵⁾ єпископ. ⁶⁾ малмазійське вино.

⁷⁾ мій дорогий. ⁸⁾ чорнило.

⁹⁾ старопольська пословиця: Gdy niema jegomości, dobry i podstarości.

¹⁰⁾ чуте.

паючи, прямував у свою кімнату. В голові ходило немов млин-нове колесо. Якась лють, а заразом сміх хапали його за серце. Наука отця Андрея, любов до Попелівної, слова Івана та злочини Бялоскурського і Беати змішалися у якийсь дикий хаос. Іще ніколи не мав він так багато передумувати, як тепер при своїм вступі у властиве жите. Та віра в людей счезла відразу. Так само замовкла грижа совісти ізза непослуху батькови, який бажав, щоб його син шукав жінки і кресцитиви¹⁾ у польсько-шляхоцьких сусідів.

Коли війшов у кімнату, застав Івана, як привязував ремінь у друге до сідла. Не хотів, бач, щоби хто небудь догадався.

— Ну? — спитав коротко.

— Се страшно!... Не хочеться вірити, щоби щось таке... Все, що ти казав, се правда до слова. І знаєш, хто помагав Зглобіцькому при вбитю Гриця Цебрівського? Бялоскурський!

— Сього вже й я догадуюся; я чув, що говорив Івашко з гайдуком Залушковського і якимось Татариним.

Оба молодці посідали на одно з ліжок і Юрко став розказувати Іванови зміст підслуханої розмови враз із замітками, які сам при сьому вспів поробити. Коли скінчив, відповів Іван:

— Бачиш, Юрку, воно справді гріх бути тільки веселою забавкою єйності, але се пусте. Можемо опертися, як чистий Йосиф Пентефрії й кінець! Інша річ убите Цебрівського. Його сини наші друзі...

— Остап любить мою сестру Марусю, а й вона рада його бачити, — замітив Юрко. — Я вже й згодився і мати, отець Андрей поблагословив, тільки батько чомусь то дується.

— Жде „колігації“²⁾! — засміявся Іван.

— Так як зі мною!

— Егеж! Бачиш отже, що нам у такому гнізді пробувати годі. Але годі нам се й отверто сказати. Мусимо заждати на відповідну хвилю, а там і чкурнути!

— Властиво, — не годився Юрко, — повинні ми визвати пана Яна на двобій!

— Ха, ха, ха! То ти думаєш, що він стане³⁾? Мало то в нього гайдуків та півгаків?

— Правда!... але не про се ходить!

— Якраз про се, бо з нами вмерла би й божя кара. А кара мусить його постигнути і то з руки Цебрівських, а не з наших.

— Хто його знає, чия рука покарає злочинця? — сказав задумчиво Юрко. — Дивно воно, бач, лучається у світі; хтоб то подумав, що ми аж тут найдемо загублений слід... Але кажи, про що дізнався ти від Івашка?

— Івашко говорив зі сабатом по мадярськи і я не розумів його. Аж надійшов Татарин і всі три заговорили по нашому, бо Татарин не знав по мадярськи, а сабат по татарськи. З їх бе-

¹⁾ кар'єри. ²⁾ споріднення з яким високим родом.

³⁾ роз. до двобою.

сїди виrozumів я, що сеї ночі вбють пана Залушковського власні гайдуки, бо Івашко виміркував, кільки в нього гроша і де заховано. За се має Івашко дістати половину, а пан Бялоскурський усе, що найдеть ся у дворі.

Юрко почервонів.

— Господи Боже! — закликав. — Чи бачиш ти усе те? Чи даремно кличе до тебе о месть ся невинно проливана кров?

— Бог усе знає й бачить! — відповів досвіднійший від товариша Іван, — не нам судити його стежки. Да будеть воля його свята! Ми не в силі перешкодити злочинowi, бож він, здаєть ся, вже й довершив ся... Заразом дізнав ся я, що Татари вибирають ся на Поділе та руське воєводство, бо козаки попали Сінопу.

— Чомуж саме сюди? Миж не козаки!

— Дурний ти, Юрку! Їм на козаків не хочеть ся йти, хиба крадьки. Козаки бють! Се не шляхта, не Ляхи, ось що! Хто бажає бити ся, сей іде на Україну, а хто хоче розбогатіти, найти баранів на заріз та дівок до гаремів, сей іде на Польщу.

— Шож має з сим спільного пан Бялоскурський?

— Він має впливи у кількох мурзів¹⁾ та у Чікалі баші²⁾, бо доносить орді, де стоїть військо, та де найкрасше можна обловити ся. Паші посилає дівчат, які на його вказівки ловлять Татари. Він також торгує невольниками у Кафі, має зносини з Греками, Латинами³⁾ й Турками при стяганю окупів за різних бранців. У Криму є його слуги й багато приятелів.

— Що ти верзеш? — питав Юрко, не розуміючи гаразд усього. — Чував я, що таке дієть ся, але щоби шляхтич! Се неможливе! Се брехня!

— Тссс! побудиш усіх. Не брехня се, не лож, а страшна правда. Адже знаєш, що в татарських і турецьких городах є чимало польських потурнаків, які й помагають Туркам ссати з Річипосполитої кров і гріш.

— Кажи радше — з Руси!

— Так, ми то годуємо сього опира нашими дітьми, але польські пани в сьому йому помагають, бо й вони не ліпші. Пан Бялоскурський се один із сих татарських помічників; се, як казав чавш⁴⁾, очи й уха кримського царя.

— Гей! Щоб їх таких синів побила божя рука, одних і других!

— Вірю, що колись і те прийде! А ми покищо не рішаймо нічого, тільки ходім спати!

О ба товариші поклякали біля ліжок і перед сном молили ся довго...

¹⁾ татарський князь. ²⁾ турецький генерал.

³⁾ італійцями. ⁴⁾ посол.

IV.

REQUIES AETERNA.¹⁾

— Салям ефенді! ²⁾

— Алейкум! Що єсть, чого нема? ³⁾

— Ти знаєш, ефендім! ⁴⁾

— Приносиш „хабер“ ⁵⁾ кримського царя, якого аби Аллах як найдовше заховав на розкіш вірних!

— Ти сказав, пане!

— Сідай, Мустафо!

І пан Бялоскурський плеснув у долоні. Війшов покоєвий хлопець.

— Шандор! Принеси каву, тютюн та люльки!

Пан Бялоскурський сидів на низькій тапчані, покритій ковром, а перед ним на землі сів східним обичаєм Турок Мустафа, післанець кримського хана, в перебраню убогого міщанина. Тут положено йому подушку, а поруч малий стільчик. Із поведення післанця пізнати було, що пан Бялоскурський був „у тіні хана“, тоб-то оставав під опікою хана.

Хлопець уніс на срібній підносі каву та скриночку з турецьким тютюном. Оба мужі з повагою наклали люльки і оточилися клубами синявого диму.

— Його величність цар усіх орд, брат зір небесних, батько меча та хоробрости, хоче в сім році прийти у край джаврів ⁶⁾ та взяти собі належну дань, — говорив пан Бялоскурський, немов се він приносив відомість Мустафі.

— Сен демдінь ефендім, — ти сказав, пане!

— Чи може буде й сам?

— Ти знаєш, пане. ⁷⁾

— То вишле велику орду!

— Як кажеш, пане. Сорок тисяч коней піде шляхом через Мультани, ⁸⁾ просто на Лехістан. ⁹⁾

¹⁾ вічний упокій.

²⁾ турецьке поздоровлене: мир з тобою!

³⁾ на вер не, йок — запитане як у нас: що чувати?

⁴⁾ достойний пане. ⁵⁾ новину.

⁶⁾ невірних — псів. ⁷⁾ що значить: не знаю!

⁸⁾ Молдаву. ⁹⁾ Польщу.

— Вони певно вже в дорозі!

— Ти сказав, пане!

Пан Бялоскурський, як висший достоїнством, знав усе, тому згадував даліше:

— По дорозі бачив ти Зглобіцького?

— Так, він поїхав домів.

— Передав тобі спис?

— Ось сей!

І татарський післанець добув із за пазухи кусень сильного пергаміну. Був се спис сіл, зладжений Зглобіцьким, в яким подано всі місцевости, де Татари могли надіяти ся багатой добичі.

Пан Бялоскурський читав півголосом: Єзупіль, пан Кришковський — пять тисяч талярів, дочка — дві тисячі талярів, непригожа. — Вікторів, пан Варшицький, тисяча талярів, багаті хлопи, дівчата. — Сернки, пан Война, дочка для гарему Гаранмурзи. — Іванівка...

Тут усміхнув ся пан Бялоскурський злісно і читав далі вже про себе.

Турок сидів непорушно і лиш відтак витягнув руку по пергамін.

— Пек еї! Дуже добре, — сказав Бялоскурський і почав розпитувати Мустафу. Сей відповідав спровола, по турецьки, а пан Бялоскурський удавав, немов би не до нього се відносило ся. В кінци спитав лиш, розумієть ся твердженням.

— Юлай бей здоров!

— Юлай бей у раю!

— Убили козаки?

— Ні! Хан велів.

— За що?

Турок підняв голову зачудований, неначе би пан Бялоскурський питав, чому саме літо, а не зима.

— Сен білїр ефендім! Ти знаєш, пане, — сказав у кінци.

— Кісмет! ¹⁾ — отямив ся Бялоскурський.

— Так було написано! — повторив Турок тоном напимення. — А чому, про се нам питати „ясак!“ ²⁾

І знов сиділи оба, пили каву та курили люльки.

— Загони підуть кількома шляхами! — сказав по хвилі пан Бялоскурський.

— Як кажеш, ефенді, на Камянець, Галич, Тернопіль, Тербовлю, попри Львів, аж може в сей пашалик.

— Деж віддаш спис?

— Під Хотиним, по тім боці Дністра.

— Мелен бей буде з вами!

— Ти сказав, пане!

¹⁾ удѣба, призначене; на сході нікому й на гадку не прийде осуджувати прикази володаря.

²⁾ не вільно, не слід.

— Повезеш йому мій привіт. Я сам зараз покидаю свої улуси¹⁾ і переселююся в Кафу.

— Дім твій жде на тебе, ефенді!

— Чікаля баша під Очаковом, чи в Кафі?

— Ти казав під Очаковом, ефенді, але до весни буде ще в Синопі, Стамбулі і Кафі.

Мустафа мовчав. Дальша розмова велася уривками і відносила до доріг, яких радили ужити пан Бялоскурський, знаючи безоружність і безпомічність Польщі та її крайнє недбалство про східні „креси“.²⁾

— Гетьман Жулкевський не має ніякого війська, бо шляхта боїть ся служити проти вас, а з козаками сварка.

— Всі сини Єбліса³⁾ боять ся лица падишаха та лица хана, що горить мов Альдебаран⁴⁾ на небі, — відповів Мустафа. — Занеси слова твої до їх ух.

Він устав і вийшов, а пан Бялоскурський лишив ся сам. Мовчки сидів він на коврі, передумуючи видко, яких йому ужити доріг. Його опікун Бетлен⁵⁾ відвернув свою увагу від річипосполитої, а через се не міг пан Бялоскурський надіяти ся заверухи в сих сторонах. За те міг надіяти ся оружного нападу Пенъонжка, а не думав провадити отвертої боротьби з рівним або й сильнішим противником. Се не було в моді, та й грозило небезпекою утрати свободи, майна, або навіть життя. Його власна жінка могла кожної хвилі найти собі любовника, що вбив би його тайком. При тім крутив ся тоді в сяніцькій землі стражник коронний, пан Андрій Зборовський. Він був вправді свояком Бялоскурського, але його вояки ні, тому не знати, чи вони послухали би його, чи королівського підстарости. Мабуть послухали би останнього, наколи Пенъонжек скаже їм, що в Бялоскурського гарна жінка й дочка, а ще й до того гроші. Із сих „рацій“ витягнув пан Бялоскурський висновок, що треба тікати. І став далі роздумувати, яким би світом вчинити се як найскорше.

В тім самім часі пішов Іван із панею Беатою на гумно, а Юрко до панського саду, який простягав ся за господарськими будинками над потоком. Будинки, гумно і сад лежали вже далеко за ровом і Юрко надіяв ся, що там передумає у спокою ще раз усе, що стало ся та видумає спосіб відв'язати ся від особи пана Бялоскурського та його жінки.

Під кріслатою грушею сів молодець та любував ся буйною зеленню садку. Ріжні птиці співали над ним у галузках, сонце малювало по леваді всякі узор, кидаючи лиш тут і там крізь галузе жменю промінів. Узорі сі прикрасила природа безлічю цвітів, наче турецький ковер. Юрко почув ся зовсім як дома, здавало ся йому, ось-ось вигляне ізза дерева малий, простово-

1) посяля. 2) окраїни.

3) сатани. 4) звізда першої величини.

5) Бетлен Габор, семигородський князь.

лосий хлопчина, син якої небудь служниці, та закриче: Паничу, йди їсти, мама казали!

У ту мить зашелестіло близько галузе і показала ся ярка, червона сукня, над нею чудова ясна головка з нагою шиєю — панна Агнешка. Побачивши її, почув Юрко якийсь неспокій. Щось відпихало його мимохіть від сеї краси. Що правда, не вірив він, щоб вона брала участь у злочинах родичів, бо таки зовсім на се не виглядала. Ясний погляд очий зраджував людину без злоби та лукавства, але з кожного рису її лица било палке бажанє любови, віддання, роскоші! На злобу, зрадливі та злочинні замисли, не було тут місця.

Душа молодця повна солодких, ніжних споминів про кохану дівчину, відвертала ся від сеї краси, бо бояла ся її. Молодець чув, бач, хоч і несвідомо, що жемчугови його серденька грозить небезпека і тому відвертав ся всім єством від сеї змишлювої, грішної принади. Неспокій, який відчував уже попередної днини, збудив ся ось у друге зі здвоєною силою і молодець устав, щоб вернути на гумно, або піти в ліс. Але при відході зачіпив ручкою шаблі об галузку, що зломила ся, а тріск її спричинив шорох. Агнешка повернула голову в сю сторону і вмить засіяло все її лице.

— Ах! Вашність тут? Як се гарно! Добрийдень вацьпану!

— Стелю себе до стіп ясновельможної єйність панни!

З підскоком прибігла Агнешка до Юрка.

— Ог! Оставьте, вашність, титули. Вони для інших ух, ніж наші.

— З пермісією ¹⁾ єйність панни, належний респект ²⁾ не по-звляє мені інакше обзивати ся до дочки мого „хлебодавця“ і милостивого пана.

— Ха, ха, ха! Потреба вашності сього хлебодавця, як мамі „малжєньства“ ³⁾

— Єйність панна зволять забувати ся, — замітив різко Юрко, якого немило вразили безсоромні слова дівчини. Вона видко добре знала про поступки своєї матери і не стидала ся їх.

На слова молодця дівчина споважніла і подаючи руку Угерницькому, сказала сумно:

— Не гнівайте ся, прошу дуже, а ще більше прошу, сїдайте ось тут при мені. У перве стрічаю людину, перед якою можу дещо сказати. Послухайте мене!

У сумовитім виразі її лица було стільки принади, стільки невинности, що Юрко змяк на хвилю. Послушно повів Агнешку до малої кам'яної лавочки, яка стояла в куті саду і там посїдали обоє поруч себе. Одначе зараз, коли те лишень стало ся, повернуло почуте відрази зі здвоєною силою тим більше, що дівчина не випустила його руки, а дотик сеї теплої, м'якої рученьки мимоволі проймав молодця дрожею.

¹⁾ позволенєм, дозволом. ²⁾ пошана.

³⁾ подруга.

— Вибачте, пані! — сказав неохітно. — Я бачив учера, як строго ясновельможна пані пильнують кожного кроку вацьпанни. Супоную¹⁾ отже, що вона не дуже була би задоволена з нашої „конфіденції“.²⁾

— Так, пане Угерницький, се правда! — сказала Агнешка. — Саме тому я й прошу вислухати тут мене. Чи в вас у Теревельщині живе рицарство, доступне просьбам угнетеної невинности?

— Не сумніваюся про се, вацьпанна! — відповів молодець, зацікавлений питанєм. — Я перший заступлюся за неї „гонором“ і шаблею, де се й не булоб!

Румянці зацвили на личку Агнешки. Вона стиснула кріпко руку молодця та присунула ся до нього, кладучи голову на його рамени.

— Коли так, — сказала несподівано, — то заступи ся, вацьпан, за мене! Не покидай, не відпихай угнетеної, що благає, закликаючи тебе на гонор та сумліне, а Матка Боска, королева нашої Корони, нагородить тобі твою великодушність.

Наколиб з ясного неба грім ударив був перед молодцем, не був би він так збентежив ся, як саме тепер. Він сам догадував ся, що дівчина не має щасливих днів під крилами таких родичів. Не сподівався одначе, щоб вона ставляла його таки так зараз, як борця проти них. При тім чув тепло її тіла на лици та правім рамени, а її рука сильно стискала його долоню. Все те бурило його та непокоїло і він не знав просто, що їй відповісти.

— Перед ким же маю боронити невинности вацьпанни? — спитав у кінци. — Хто настає на неї? Скажіть, а я освободжу вас від гнету.

— Ах, пане Угерницький! — зітхнула дівчина та ще ближе присунула ся до молодця. — Глядіть! Мати моя й батько змовили ся, що не віддадуть мене заміж, щоби посісти суми, забезпечені мені небіжкою бабкою. Мати відстрашує всякого, хто бажав би шукати „малжонку“ під їх дахом, я марно літа трачу, підчас коли мати не задовольєть ся навіть батьком, а я марнію сама...

— Юрку, Юрку! — почув ся у віддалі голос Івана. — Ходи сюди!

Молодець бажав за кожду ціну спекати ся дівчини. Ось такий то був гнет? По останніх словах дівчини перестав Юрко вірити в сей запис бабки та пляни панства Бялоскурських, за те пізнав, що одинокою причиною нахабности Агнешки та й цілої нинішньої розмови є бажанє вести й собі жите на спосіб матери. З кожного руху можна було відчути се бажанє — ужити роскоші, до кого побуджував її спосіб життя родичів та все окруженє, як і цілковитий брак якого небудь занятя.

Він усміхнув ся вимушено.

¹⁾ припускаю, догадуюсь. ²⁾ зажилости.

— Ще раз упевняю сймость панну, що якби хто утискав її невинність та на неї інзидії¹⁾ чинив, я перший за нею оповім ся та опонувати²⁾ ся буду. А тепер вибачте, мій друг кличе мене, нас ось найдуть...

Се кажучи, хотів висвободити ся з рук дівчини, та вона обняла його за шию і кликнула:

— Не кидай мене, мій Єжи!³⁾ Лише тебе одного милую я й милувати-му дозгонно,⁴⁾ чомуж кидаєш мене?...

— Юрку! Юрку! — Пане бурграбя! — чули ся голоси щораз ближше. Ось почув ся вже й шелест... В сій хвилі зачув Юрко пристрасний шепіт:

— Люби мене, як я тебе люблю!

І палкий поцілуй свіжих, розцвилых губ замкнув йому уста. Якусь хвилю придавлювала дівчина його своєю пружистою, теплою грудю та пристрасно цілувала.

Відтак відскочила і в млі ока сchezла в корчах.

Молодець остав ся змішаний, онімілий, з вогкими устами, зачервонілий мов мак.

— Юрку! Куди тебе дідько носить? — почуло ся за ним.

Угерницький мов зі сну збудив ся.

— Я тут! — гукнув. — Вже йду!

І плюнув із досадою в бік.

— Ти чому не обізвав ся? Аджеж чув?

— Чув, але... ось... стрітив ся... а хвороба напала вас із вашою честю та білоголовською цнотою! — вибухнув у кінці.

— Ха! ха! — зареготав ся Іван, — буде що розказувати отцєви Андреєви!

— Що стало ся?

— Залушковського вбили.

— Щож з сього?

— Ану, їдемо ховати і співати „requiem aeternam“.⁵⁾

— Не я, анї ти туди не попхаємо ся, яке нам діло?

— Як то яке, миж ренкодайні.

— Ну?

— Отже мусимо товаришити панови з усею двірнею. Ходи!

Вийшли з огорода та перейшли на гумно. Тут побачили з двацять возів, які ладжено в дорогу.

— А се на що? — спитав Юрко.

— Брати спадок по небіщику! — відповів Іван.

— То в пана Залушковського не було рідні?

— Рідня є, але є і приятелі. Ходи, amice,⁶⁾ не допитуй, бо нічого путнього не допитаєш ся.

Молодці перейшли через зводжений міст на майдан і тут застали все в повнім розгарі. Трицять гайдуків ладило коні, зброю, бесаги, челядь сипала ще в жолоби останні мірки вівса.

¹⁾ засідки. ²⁾ ставити опір.

³⁾ Юрку. ⁴⁾ до смерті.

⁵⁾ вічний супочинок. ⁶⁾ друже.

Пан Бялоскурський в сталевім півпанцирі та місюрці, довгих чоботях, з острогами та парадній делії,¹⁾ обшитій футром, видавав прикази.

— Чолем вашмостям! — усміхнув ся сумно до Угерницького. — Ось бачите *officium triste*²⁾ покликую нас віддати останню прислугу уснувшому в Пану єгомость пану Войцехови Залушковському, зачне уродженому та дуже около річипосполитої заслуженому *vir-ови*.³⁾

— Супонував би ти радше, що се воєнна виправа *ргаератур*,⁴⁾ — замітив Угерницький.

— Може й те бути! Безецних чимало по світі тиняєть ся, тому *licet*⁵⁾ удові та сироті заховати *in integritate*⁶⁾ всю субстанцію та мечем відразити *latronem vel incendiarium*.⁷⁾

— Як то, то у дні смерті нападено на двір?

— Правдоподібно, не знаю вправді на певно, що таке є, але не зла річ *pro futuro*⁸⁾ забезпечити ся. А небіщик, якому нехай би *lux perpetua*⁹⁾ світила *in saecula saeculorum*,¹⁰⁾ у скринях переховував великі *deposita antiqua ab avis, attavis et parentibus aggregata*.¹¹⁾ Багато їх і сам добув *manu armata*,¹²⁾ якого то добра нам усім поберегти лацно може пригодити ся. І не думаєте, вашмостьове, яка то *corruptio pessima*¹³⁾ огортає часами уми нашої браці!

— Знаємо, знаємо, — відповів Угерницький, — тому то й ми в готовости, коли всі *nemine excepto*¹⁴⁾ стають у ряди.

І пішов ладити свого коня.

По дорозі вачув іще з вікна голос панї Беати:

— А не забудь, муй дрого,¹⁵⁾ сього строю, що Залушковська мала минулої Вельканочи¹⁶⁾ в костелї в Добромили. Особливо се „ношенє“ з брилянтами дуже менї вдало ся.

— Не бій ся, коханє! — успокоював її пан Бялоскурський, — не забуду й одного гузика!

Відтак звернув ся до своєї двірні і грімко закликав:

— В ім'я боже рушаймо!

Він перехрестив ся, знявши шапку, а гайдуки послїдували за прикладом, посміхуючись та штовхаючись. Тільки Юрко й Іван не хрестили ся, лише з обуренєм гляділи, як опришки вибирали ся „з Богом“ на розбій.

Пан Бялоскурський рушив конем, за ним послїдували ренкодайні й Івашко, далі двацять гайдуків, у кінці каравана возів.

¹⁾ смушками обшиваний плащ без рукавів.

²⁾ сумний обов'язок. ³⁾ мужеві.

⁴⁾ ладити ся. ⁵⁾ годить ся, сяїд.

⁶⁾ ненарушеною. ⁷⁾ прогнати злодія або палія.

⁸⁾ про будуче. ⁹⁾ вічна світлість.

¹⁰⁾ на вічні віки.

¹¹⁾ старинні скарби, зібрані дідами, прадїдами та родичами.

¹²⁾ оружною рукою. ¹³⁾ крайне зіпсутє.

¹⁴⁾ без виїмку. ¹⁵⁾ мій дорогий.

¹⁶⁾ Великодня.

— Хлопів скликав? — спитав пан Бялоскурський Івашка.

— Після приказу вашої милости, ось і вони!

По дорозі побачили на кожному обістю оружного хлопа, що сам, або з двома-трьома синами чи наймитами й возом ждав при виїзді на дорогу. Вони долучувалися до каравани, серед якої удержувало лад десять комонників.

Похід порушався швидко, пан Бялоскурський видко спішився. Від часу до часу оглядався тільки, а коли виїхав з села на гостинець, заждав хвилину, доки не зрівналися з ним молодці.

— Всяке діло чесним пактом *constituere licet*¹⁾ — начав, усміхаючись, — тому випадає й мені подбати про своїх ренкодайних. Ось п'ятьсот золотих, прошу, поділіть ся, та в разі потреби зверніть ся до мене, а я не мішкати-му виплатити дальшого *subsidium*.²⁾

При сих словах витягнув до молодців руку зі шкіряним мішочком.

Юрка заскочило се несподівано. Він почервонів увесь, але Іван замітив його обурення і витягнув сам руки по гроші.

— Дякую покійно вашій милости, — сказав. — „Яким грошем платиш, такої служби надій ся“, кажуть люди, тож і ми так само *diligenter*³⁾ вашу милість обслужимо.

— Ваша милість! — сказав Юрко. — Мені сі гроші річ немила. Ми не юргельтники...⁴⁾

— Ха, ха, ха! — засміявся пан Бялоскурський. — Жарновський навіть платив вам, а я не мав би? І не наємники ви мені, але приятелі, не мав жеж би я з вами поділити ся своїм добутком, коли вашмостям усього потреба? Ви втікли з „хоронгві“ і з хати, у вас крім жовнірської мізерії нема нічого, тож постарайте ся про все потрібне!

Пану Бялоскурському й не снила ся властива причина слів Юрка, тому молодець замовк.

— *Gratias agimus maximas*⁵⁾ і за зацний стрій, який ось одержали ми з ласки вашої милости!

— Не в райтарськім колеті їздити яло ся посесіонатам! — відповів гордо пан Бялоскурський.

І справді, молодці виглядали зовсім інакше у червоних жупанах та темнійших дещо, багато шитих контушах із вильотами. Шапки з китами та широкі ногавиці доповнювали строю і тільки проста шабля Попеля не дуже йому відповідала.

Пан Бялоскурський поїхав далі, молодці за ним. Так їхали дві години, аж знов скрутили в ліво з гостинця, якраз проти горбка, на якому вчора розпрощалися з паном Залушковським. Тут було більше поля, ніж у Коросні, ліс світив зрубами, широка та розїзджена колесами дорога вказувала, що ді-

¹⁾ слід полагодити. ²⁾ підмогу.

³⁾ приліжно. ⁴⁾ наємники.

⁵⁾ складаємо найбільшу подяку.

дич вів рільне господарство. Аж око раділо при виді жита, ячменю, вівса, ба навіть пшениці, що хвилювала у ранньому вітрі. На полі не було ні живого духа, тільки далеко на одному з горбків, там де зачинав ся ліс, видко було людей, що немов ішли та їхали в ліс.

— Утікають шельми, — закликав пан Бялоскурський. — В коні! Івашку, клич гайдуків, їдемо передом!

Усі пустили коні чвалом.

— Хто тікає? — спитав Юрко.

— Хлопи з Ванькова! Видко хтось напав на двір небіщика.

Мов вихор гнали їзди в долину, де розкинуло ся село. Але як різним був його вигляд від села пана Бялоскурського! Там знати було на кожному кроці добробут, свободу — тут за те було щось противне. Стріхи старі, пообдирані, задимлені. Мало яка хата мала хлівець, stodilku, садок або пасіку, а довкола них не було ні плота, ні навіть рова. З кожної стріхи шкірила зуби чорна, страшна нужда! Та молодців не зворушував уже сей вид. Таких сіл було дуже багато, мало не кожде! Всюди цвили збіжжя панські лани, хлопські нивки лежали відлогом, а хлоп, що не втік, умирав під канчуком, або з голоду. Для того й росла утікачами фортуна людяного пана Угерницького.

Ще вчора не розумів Юрко, чому саме пан Бялоскурський полишив давні повинности ¹⁾ у Коросні. Відки така людяність? Тепер знав уже й се, що хлопви є для пана Бялоскурського чимось у роді осілих сабатів чи гайдуків і за горівку, рабунок та готовий гріш продавали йому свою совість.

Село стояло пустою, тільки тут і там видко було хлопа або бабу, що вистрашеним зором гляділи зпід кривого одвірка хат за проїжджими. Були се страшні постаті, чорні, брудні, обдерті. Видко не дуже дбав небіщик пан Залушковський про свою робучу худобу на переднівку. У декого видніли навіть на шиї згоїни, подібні до сих, які повстають, коли протнеш шкіру нагайкою. Усе те бачив Угерницький вже не раз і привик до сього. Тільки тепер огортало його обуренє, коли побіч сих пригнетених людей бачив червоних, ситих та обутих хлопів пана Бялоскурського, які серед реготу їхали дерти з інших шкіру. І се друге більше лютило Юрка, як перше. Хлоп мусів робити панщину у воєводствах, се було зовсім природне, але тягати хлопів на розбій та грабіж, се було нечуване.

— Як думаєш, — спитав нагло, присунувшись до Івана, — чи не переіменить ся хлоп у скотину, коли його розбоєм живить власний дідич?

Та на Івана більше вражінє робила страшна нужда, в якій стогнав хлоп пана Залушковського.

— Красше нехай хлоп рабує, ніж мають його дерти зі шкіри!

¹⁾ драчки з хлопів.

— Алеж і він людина! Сеж гріх!

— Се не їх гріх, Юрку. І саяк хлоп стане скотом і так. А чи він ситий, чи ні...

В тій хвилі почуло ся кілька вистрілів.

— Вперед! — крикнув пан Бялоскурський і всі пустили ся через село чвалом. Ні Юрко, ні Іван не оглядали ся на боки, тільки їхали мовчки за паном.

Вііхали вкоротці із села і на малім горбку побачили шляхотський двір із великим гумном, шопами, стайнями і т. д.

З нього вибігло якраз з двацять уоружених сабатів та молодий ще парубок у шляхоцькому жупані. Вони відгрожували ся поза себе в сторону брами, а там стояли на сошках два півтаки і видко було двох похилених стрільців. Вони якраз вистрілили і з широких дул ішов іще дим. За сими двома видко було кількох інших, на гумні стояли вози, а коло них крутили ся хлопи й гайдуки. Між ними сидів грубий шляхтич у блискучому шовковому контуші, з карабелею в руці.

— Рамбулт! А до чорта! — заляв пан Бялоскурський. — Пронюхав собака! Та чекай, лотре! Видите, вашмостьове, — звернув ся до Угерницького, — чи не казав я вам, що тут уже *vis armata*¹⁾ гуляє, заки ще небіщик замкнув очи.

— Ба, були такі, що замкнули їх йому, — докинув Івашко і засміяв ся.

— Чи прикажете, ваша милість, напад?

— Розумієть ся, тільки бачиш, вашмость, „інеквітація“,²⁾ се річ сусідська! Як убете якого хлопа, то пусте, але бережіть гайдуків, бо се коштує!

Очи Юрка блиснули.

— Не знаю, чи удасть ся мені виповнити всі *desiderata humanitatis*³⁾, але імпету⁴⁾ мені не бракне.

— О, *spero*,⁵⁾ що ні!

— Вперед, хлопці! — крикнув Юрко і добувши шаблі, пустив коня в чвал.

— Алла! Алла! — крикнули по звичаю гайдуки, сабати і пахолки пана Бялоскурського.

І юрбою кинули ся до брами двора. Прогнані гайдуки пана Залушковського побачивши се, склинули ся й собі, а не бачучи возів пана Бялоскурського, які остали ся позаду, думали, що Бялоскурський приходить їм у поміч.

Вони кинули ся й собі за нападаючими.

Сабати й пахолки пана Рамбулта не надіяли ся нападу, бо знали, що пан Бялоскурський був завсїди спільником їх пана при таких нагодах, як рочки, похорони, ярмарки і т. п. Тому не брали ся до оборони, тільки оден крикнув:

¹⁾ оружна сила. ²⁾ заїзд, напад.

³⁾ вимоги людяности.

⁴⁾ розгону. ⁵⁾ сподіваю ся.

— А що за людзе? ¹⁾

— А ось які! підле насїне, скоти погані! — крикнув Юрко, ударяючи грудю свого коня о півгак та стрільця, який піддержував рукою сошки. Гайдук накрив ся ногами, а в сїй хвилі шабля молодця впала блискавкою на голову найблизшого пахолка, який підняв був на нього пістоль. Із нелюдським криком упав пахолок на землю, а з ним і другий стрілець, повалений на землю. Юрбою вїхали за ними люди пана Бялоскурського і Залушковського, а думаючи, що ренкодайні бють із приказу пана Бялоскурського, пустили ся й собі „на остро“. Челядь пана Рамбулта розлетїла ся з криком по обїстю і тікала на гумно. Гайдуки пана Бялоскурського гнали за ними, а позаду їхали пан Бялоскурський з Івашком, не беручи участі в бійцї.

— Зле, — замітив пан Бялоскурський, кинувши оком по майданї. — Вже один *cadaver*, ²⁾ один *saucius*, ³⁾ а кількох *concupis*. ⁴⁾ Гей, панове, заждїть но! Гас! гас! будемо пактувати! ⁵⁾

— Ба, — засміяв ся Івашко, — ваша милість бачать, що сї шляхтичі уважають Рамбулта злодїєм, тож перетріпають його незгїрше, а нашим гайдукам усе одно, з ким бють ся. Більший пай їм лишить ся.

Юрко й Іван гнали вперед, аж ось із за паркана, що відділював двір від гумна, гукнула сальва з рушниць, півгаків та пістолїв. Два коні зарили носами в землю, один гайдук упав, але молодцї їхали далше. Через виломану фіртку вїрвав ся Юрко до середини та якомусь ренкодайному пана Рамбулта розчерепив голову так, що сей анї не крикнув.

На майданї запанувало страшне замішанє. Хлопи, що ладували збіже, покинули все, поперетинали посторонки при упряжи та стали тікати з кіньми.

Гайдуки ховали ся за плоти, а люди пана Залушковського гонили завзято за ними, підчас коли Юрко та Іван разом із більшою частиною челяди пана Бялоскурського їхали просто під шпихлїр, де стояв блїдий мов смерть пан Рамбулт. Його кінь наполохав ся і розперши ся, не хотїв рушити з місця. З рук пана Рамбулта упала карабеля, а товсте черево шляхтича трясло ся з переляку.

Обурене Юрка, якого виховав праведний отець Андрей, на злодїйство та підлоту, вибухло тепер цілою силою і збудило в ньому боевий шал. І він певно був би радо та без труда провертів „півбочку“ пана Рамбулта, якби не Івашко, що з приказу пана Бялоскурського зловив його за рамя.

— Чого, вась, хочеш? — спитав Юрко люто, здержуючи коня.

— Єгомость пан Бялоскурський не хочуть непотрібно проливати христїянської крови. Ворог і так прогнаний, побїда наша...

¹⁾ а що за люди. ²⁾ труп.

³⁾ ранений. ⁴⁾ потовчених.

⁵⁾ переговорювати.

— Як то, а сей злодій?

— Ба, не наша річ переводити екзекуцію без трибуналу. Сеж розбій!

— А як назвати ось се?

Тут указав Юрко на розбиті шпихлірі та вози, наладовані всяким добром.

— Дай спокій, Юрку! — відізвав ся Іван. — Сеж сусідська справа! Нам кажуть відступити, то й добре!

Івашко кивнув головою Іванови, усміхаючись хитро.

Юрко крикнув на пахолків, вказуючи на Рамбулта:

— Беріть сього там живим!

І сховав шаблю до піхви.

Пахолки кинули ся сповняти приказ і вкоротці лежав пан Рамбулт звязаний, розумієть ся без чобіт, жупана, контуша та шапки, тільки в сорочці та штанах, підраних підчас вязання та обдирання. Він сопів важко, але не говорив ні слова. В сій хвилі надіхав пан Бялоскурський і шапкою вклонив ся молодцям.

— Чолем! чолем вашмостям! Я не знав, що такої рицерської фантазії „коммілітонів“ зсилає мені Бельона.¹⁾ З такими й Москву добув би! Віншую побіди і вам і собі! Тільки здасть ся мені, що ви з надто великим імпетом поразили *hostem*²⁾ та й сього грубаса непотрібно звязали. Він же зовсім нічого нікому вдіяти *non potest*.³⁾

— *Fur, latro, incendiaris ubique capiatur*⁴⁾, — сказав Юрко, наводячи одну з засад права посполитого.

— Рация! рация, лише сей „*fur*“, наш сусід, а ми його „верувати“ *debemus*!⁵⁾ Розв'яжіть його!

Юрко й Іван відсунули ся, а між паном Бялоскурським і Рамбултом начала ся розмова.

— Чолем, мості пане Рамбулт! — почав насмішливо пан Бялоскурський.

— Слуга вашмості! — пробурмотів грубий шляхтич, червоніючи.

— Від коли то, вашмось, татарський управляючи „процедер“,⁶⁾ спокійних „*cives*“⁷⁾ інзультувати⁸⁾ починаєш?

— Ха, ха, ха! Вашмості протестувати хочеть ся? А від коли-то „коммілітони“ *clam et secreto* гвалтують *alienas aedes*,⁹⁾ заїзджаючи туди, мов розбишаки?

— Я приїхав за „спадком“ по наших спільнім приятелю! — заявив Рамбулт.

— Тож то й я розумів, що мені субстанція вдови і сиріт

¹⁾ богиня війни. ²⁾ ворога.

³⁾ не може.

⁴⁾ злодія, опришка, палія всюди треба ловити — засада правна.

⁵⁾ повинні. ⁶⁾ значіне.

⁷⁾ горожан. ⁸⁾ зобиджати.

⁹⁾ крадки і потайки насильно нападають чужу хату.

custodienda est,¹⁾ а побачивши людей вашмості, розумів я, що лотрикове якісь *praedonum modo*²⁾ гуляють.

— Бачиш, вашмость, що се був з його сторони страшливий *error*,³⁾ за який кілька моїх людей заплатило житєм і здоров'єм. Тому *spero*,⁴⁾ що нам усім заподіяний „деспект“,⁵⁾ винагородиш, а за „*capita*“⁶⁾ упавших справедливу заплатиш *poenam*.⁷⁾

Забавно було бачити грубого пана Рамбулта у подертій сорочці та штанах, із ковтуном на голові і підбитим оком, як „пактував“ із паном Бялоскурським, що одівшись богато, таки мав панський та воєвничий вигляд. Насмішка не счезала з його лица, а права рука грала ся дротяною нагайкою.

— З вашмості, пане Рамбулт, просто дитина. Не вжеж ви, „супонуєте“, з моєї сторони похибку?

Всі присутні зареготали ся. Рамбулт упав у злість.

— В такім разі, — крикнув, вимахуючи руками, — сподівай ся, вашмость, „рицерської одповідзі“,⁸⁾ процесу, скрутіній і, нехай не доступно „вічного збавеня“,⁹⁾ як пушу сей деспект плазом!

Залунав іще сильніший регіт, а пан Бялоскурський свиснув нагайкою у воздуху. Рамбулт утих в одній хвилі.

— Видиш, вашмость! — усміхнув ся Бялоскурський. — Мене учили посполитого права учені мужі і сила різок мусів я зїсти, заки на стілько навчив ся *latinitatis*,¹⁰⁾ щоби зрозуміти нашої річипосполитої *leges*.¹¹⁾ Тому знаю, що саме вашмость можеш зробити, як вийдеш без шванку¹²⁾ з нинішньої „імпрези“. ¹³⁾ Отже *repeto*,¹⁴⁾ що як будеш жити, то зможеш стягнути на мене кілька кондемпнатор, інфамій та баніцій. Але так само знаю, чого ти не зможеш мені учинити. Отже знаєш чого? Нічого!.. Твої декрети спліснюють в актах, я за три тисячі золотих куплю собі сублевацію,¹⁵⁾ а виданий на се гріш злуплю з твоєї „маєнтносці“, як *optimo iure*¹⁶⁾ шляхтич. Ти на гвалт, ані на зраду не нарікай, бо кажу ще пристрілити вашмості, а чейже знаєш, що се потрафлю.

— О, яко живо! — кликнув Рамбулт і зблід, мов полотно. — Бялоскурський усміхав ся.

— Возьміть-но се стерво, — звернув ся до пахолків — і заведіть до двора! Я там зараз буду!

І пан Бялоскурський пішов на гумно, куди тимчасом серед галасу, крику та сміху заїздила каравана короснянських возів.

1) майна вдови і сиріт слід берегти.

2) на спосіб опришків. 3) похибка.

4) надїю ся. 5) зневагу. 6) голови.

7) кару. 8) визову. 9) спасеня душі.

10) латини. 11) закони. 12) шкоди.

13) пригоди. 14) повторяю.

15) відкликане або знесенє наложеної опали.

16) повноправний.

Між пахолками пані Залушковської счинився рух, а їх провідник став відгрозжувати ся кулаком. Він, бач, помітив, що пан Бялоскурський не був баранови пастухом, тільки другим вовком, що прогнав першого. Ренкодайний протестував, у кінці добув шаблі і пустився до пана Бялоскурського, який спокійно давав прикази, мов на майдані власного двора.

Йому заступив дорогу Івашко.

— А чого, вашність, хочеш? — поспитав цікаво.

— Якто чого? — крикнув ренкодайний пані Залушковської. — Ще питаєш? Сеж розбій і то вже другий сьогодні. Се „гардлова“ ¹⁾ справа, се лайдацтво! Се звірство розбивати і грабити, коли ще небіщик не прибраний до домовини! Пімста з неба впаде на вас, такі сини, й викоринить вас з усім нащадком до десятого коліна...

Нагло замовк, бо Івашко похилившись, зовсім несподівано одним рухом видер йому з рук шаблю.

— Тсс! Не горойж ся, вашність, — сказав. — Небом не грози, бо як пімста впаде з неба, то й так розібеться. У нас тверді голови... А зрештою, чи ми ваше беремо?

— Що, ще питаєш?

— Так, питаю, бо ви самі помагали нам відбирати сі вози, свині та корови у Рамбулта!

— Ми думали, що ви нам помагаєте, як помагали досі.

— То ви помилили ся, — усміхнувся Івашко, — кажеш отже, вашність, що се ваші свині?

— Так!

— А деж се написане?

— Я сам бачив, як ви відбирали їх силою разом із нами. Ми відібрали їх, отже вони нашого пана, бо він нам голова. Чиї вони перед тим були, у кого вкрав їх Рамбулт, Бог знає!

— Я також знаю! — горойжився молодий ренкодайний, — вони з села, з хлопів...

— Еге! — закпав Івашко. — Видиш, вашність, що свині не твої, бо ти зі шляхти!... Але доволі сього, — сказав у кінці поривисто, — мовчи, вась, бо підеш за отсим!

І показав рукою на обісті, де валялися трупи побитих.

Шляхтич замовк, а Івашко пішов доглядати вантаження возів.

Пан Бялоскурський пішов тимчасом до двора.

Двір сей був зовсім подібний до двора в Коросні, не доставало лише частоколів та осібних укріплень, крат, башт і т. п. Двері були виломані і крізь них увійшов пан Бялоскурський до сінний. Голі стіни вказували, що тут господарили свої або чужі гайдуки. Повиривані цвяхи, зруйнована піч та поломані лави свідчили про се.

Пан Бялоскурський увійшов туди в супроводі Юрка й Івана, які тимчасом присягли собі не дивувати ся та не противити

¹⁾ кримінальна.

ся нічому. І справді, при всій необмеженій свободі шляхти, при великій кількості законів, судів, трибуналів, возних, старостів і інших сим подібних уладжень та осіб, не було в краю ніякої безпеки, крім сеї, яку давала особиста сила. Хтож міг вдержати або покарати пана Бялоскурського? Староста?... Сей не мав ніякого значіння, а на його поклик до шляхти у повіті певно ніхто не явив би ся... Сама шляхта?... Ба, ніхто з між неї не бажав би собі мати пана Бялоскурського ворогом, а за те добувати вдяку окраденої вдови та малолітних сиріт... Опікун?... Опікуна не було, бо пан Залушковський помер наглою смертю... Трибунал?... Юрко й Іван знали добре, що трибунали лише на загородову шляхту та й то не завсіди. Як що богач старався про присуд, то лише на те, щоб його відтак самому виконувати силою під плащем закона.

У першій кімнаті найшли срібло, скинене в коші та всяку посуду у скринях. Були там більші та менші срібні тарелі, дуже багато срібних ложок, безліч кубків, срібних, мідяних, скляних, різного виду і краски, деякі навіть деревляні з прикрасами або без.

У другій кімнаті не господарив іще ніхто, бо все було видко на своїм місці. Під стінами стояли ліжка — була се спальня.

По рогах кімнати стояли чотири великі скрині. Пан Бялоскурський відбив сокирою замок і заглянув. У скрині були строї панства Залушковських. Пан Бялоскурський усміхнувся задоволено і вглянув крізь відчинене вікно.

— Івашку! — гукнув.

— Слухаю вашої милости! — відкликнув ся Івашко.

— Два вози по чотири коні, десять хлопів!

— В тій хвилині!

По хвилі заторкотіли вози, а в сїни вбігло з тупотом десять підпитих хлопів.

— Беріть те все! — приказав пан Бялоскурський, вказуючи на коші, ліжка і скрині. — Беріть і везіть що духу до Коросна, але на ніч вертайте!

— Го, го! Вернемо, вернемо! — реготали ся п'яні хлопів. — А хто випе горівку, як нас не буде? А тут її, крий Боже, як багато!

Хлопи стали забирати важкі скрині і наповнили вонючим віддихом обі кімнати. Пан Бялоскурський уважно числив усе, що забирали хлопів, а коли останній вийшов, плюнув із досадою і проворчав:

— Псякреф! смердять хами, як зараза.

Юрко не втерпів.

— А чому ж, ваша милість, дозволяють їм пити? — спитав.

— Ба, хамство лише за горівкою дибає. Без нагая або горівки ніхто мене й не послухав би.

Юрко бажав, було, щось відповісти, але Іван штовхнув його в бік. Пан Бялоскурський пустив ся знову крізь сїни до

дверий по другій стороні, а за ним подали ся туди й оба молодці. Але на вид, який показав ся їх очам, скрикнули оба і стали на порозі, хоч і навикли були вже до гидких та страшних видів.

У кімнаті видко було сліди страшного спустошеня. Вікна виломано, стіни подірано та порубано сокирою. Видко хтось здирав сукно, яким була вибита кімната. По середині на поломаному стільці стояло кілька поломаних свічок, а при них лежала купа мерви. На сій соломі валяв ся серед роїв мух нагий, обдертий труп пана Залушковського. Лице було ще набреніле від удару гайдука. Широко отверті очі гляділи стовпом, а з відчиненого рота текла піна. На чолі й на груди видніли дві рани від великих, півгакових куль. Члени тіла повигинано, покривлено, та поломано при здираню одежі, а на правій руці бракло двох пальців. Їх обтяли грабіжники, щоби легше поздіймати перстені.

Сусідні двері були замкнені, а в них було мале віконце.

На пана Бялоскурського не зробив сей гидкий та страшний вид ніякого вражіння. Він рівнодушно минув трупа і звернув ся до замкнених дверей. Та в сій хвилі появило ся у віконці дуло пістоля, у кімнаті грянув вистріл, а в слід за сим почув ся жіночий голос.

— То се ти, нужденнику, злодійо, „парріцідо“,¹⁾ проклятий? А щоб тебе чорти тягали, щоб морова зараза зажерла тебе із усіми твоїми...

Але пан Бялоскурський не слухав побожних бажань, тільки вискочив із диму, що його окружав й утік із кімнати. Був блідий і тряс ся з переляку.

З погордою глянули на нього Юрко й Іван та пішли за ним до сінній.

— А то *hic mulier!* ²⁾ — сказав у кінці, відсапуючи пан Бялоскурський.

— Видко не бажає собі опіки вашої милости та незадоволена з сього, що її майно здепоновано ³⁾ в нас, — замітив Іван холоднокровно.

— Ат! деменція ⁴⁾ в сеї єймості цілковита. Треба буде віддати справу Івашкови. Він уже розмовить ся з нею як слід.

І не стидаючись зовсім своєї трусливості, пішов Бялоскурський кінчати справу з Рамбултом, а оба молодці лишили ся в сіннях.

Знадвору долітав рев п'яних голосів, які гомоніли довкола бочок з горівкою та медом. Там уже йшла забава, танець та спів, в яких брали участь навіть пахолки пана Залушковського. З другої кімнати почував ся регіт пана Бялоскурського, який пактував із Рамбултом, у товаристві двох своїх сабатів. За хвилю крізь двері ввійшов Івашко та кільканацять

¹⁾ убійнику батька. ²⁾ козир-баба.

³⁾ віддано на переховане. ⁴⁾ безглузде.

няних хлопів. У слід за сим залунав їх регіт та удари, якими трактували трупа пана Залушковського, потім проклони та крики пані Залушковської, вистріли, ломіт, тріск виважуваних дверей, сопіт запитих при роботі. В кінці затихло все і хлопи стали виносити різні скриньочки та всяку одіж. Врешті вивів Івашко молоду, гарну жінку, обдерту до півнага зі звязаними руками.

Юрко кинув ся до Івашка.

— Не гріх тобі, Івашку, таке чинити? — крикнув. — Пустити зараз, бо шаблею з тобою розправляю ся. Чув?

— Приказ, пане Угерницький, — оправдував ся Івашко, усміхаючи ся злобно.

Коли однак побачив, що Юрко таки справді береть ся виконати погрозу, додав спокійно:

— Хто більше дбає про перли та „ношеня“ з брилянтів, ніж про трупа мужа, сей такий сам злодій, як я, і не варт ліпшого.

— Правда, — вмішав ся Іван. — Єймость пані берегла клейнотів, а труп на соломі!

Юрко сховав шаблю і відвернув ся. Івашко засміяв ся і пхнув паню Залушковську в кімнату, де сидів Рамбулт і Бялоскурський.

Почала ся там живіjšа розмова, а тимчасом Попель поклав руку на плечі товариша.

— Слухай, брате, — сказав, — не ми відповідаємо за гріхи сих папезників,¹⁾ ми стілько діла зробили, що втішили святих божих покаранем кількох; сумління наше чисте!

Юрко змовчав та понурив голову на руку, сівши на зломану лавку.

— Та бачиш, іще один обовязок повинні ми сповнити, а то заняти ся тим нещасним трупом. Він тут гнити-ме тоді, коли ми виїдати будемо останки припасів, що він надбав за життя. Власні гайдуки кинуть його на гній, пси порозтягають стерво... от, сповнім обовязок та поховаймо його!

— Як то? — спитав Юрко поривисто, — зариємо мов собаку? Без хреста і попа?

— Таж у селі певно є піп?

— Підемо, пошукаємо!

Був уже вечір, коли оба вийшли на майдан, де у двох рядах стояли вози з добром пана Залушковського. Між ними порозкладано костри, яких червоний відблеск стояв не небі луною. При кострах лежали бочки та купи печеного мяса з волів і баранів на деревляних дошках, а поруч хліб у діжах. Між зібраними не було вже ні одного тверезого. Всі учасники виїхали були іще рано з Коросна, їзда тревала до полудня, по полудни бійка та рабунок, тож аж тепер можна було взяти ся за їду. Для того то й ділав напиток сильнійше, як звичайно і всі гайдуки, сабати, пахолки пана Бялоскурського, Рамбулта і Залушков-

¹⁾ католиків.

ського, згадавши часи давних, спільних подвигів, випили на вічне братерство і попили ся до безтями. Не остали по заду й хлопів пана Бялоскурського і багато з них лежало вже без притомности, підчас коли сі, що могли іще вдержати ся на ногах, заводили над ними щось у роді оргіастичного танцю. Червоні, запиті пики зіскотілої подобі людей мигали сюди й туди, звіриний рев добував ся з широко відчинених паш, а здалека ізза обістя приглядали ся всьому, мов тіні небіщиків, сумні, обдерті постаті хлопів пана Залушковського. Вони не мали відваги вмішати ся між тих, що пирували, і з жалем дивили ся на марновані маси поживи, яких четвертина вистала би, щоб накормити їх, що трохи не вмирали з голоду.

— Inequitatio! — кинув Юрко, глянувши на сю картину.

— Сусідська річ! — додав Іван.

Оба пішли з майдану і при брамі стрітили ся з кріпаками пана Залушковського, які в тій хвилі пустили ся в ростіч.

— Гей люди, християни! Не тікайте! Ми свої!

— Що за свої? — спитало кілька голосів і кілька парубків зблизило ся до молодців.

— Православні!

— Від чогож на вас польське шматє?

— Бо ми також шляхта.

— Ага! — І всі як на команду зняли шапки.

— А є в вас піп?

— Є! ось там! — І один з парубків показав у темряву, де виднів нарис маленької церковці.

Оба молодці вернули ся, найшли на одному з возів ковер, обвинули тіло пана Залушковського та вийшли з двора.

Івашко був разом із панами на раді, вся двірня була п'яна, тому ніхто й не замітив, як вони з завиненим тілом ішли до церковці.

— Дивні стежки Господні! — сказав Юрко, коли прийшли до церкви та післали за попом. — Цілий вік був небіщик ворогом православних та жив їх кровю. А тепер православні несуть його у церков до православного попа тоді, коли власна жінка на його стерво і не оглянула ся.

— Так, се божа справедливість! — відповів Іван. — Над усею річпосполитою рисить її рука, а коли підійметь ся...

V.

SALVUS CONDUCTUS.¹⁾

Полагодивши справу з панею Залушковською, то значить, вимусивши від неї признанє, де саме укриті *deposita*²⁾ небіщика пана Залушковського, приступив пан Бялоскурський до угоди з паном Рамбултом. Він виміг на ньому, що сей перед хрестом та двома свічками зрік ся усіх претенсій до спадщини по пану Залушковському, як також до винагороди втрат, понесених під час бійки. Та не вважаючи на присягу, замкнуло паню Залушковську й Рамбулта в хлівці на гумні, а два гайдуки мали їх пильнувати. Всі інші стали правити поминки по небіщикови, а наслідком сього спав пан Бялоскурський другого дня до полудня.

Іван і Юрко брали тільки з виду участь у пирі. Коли вся двірня попила ся зовсім і стала бавити ся стрілянем до вбитих у стіну цвяхів, а пан Бялоскурський заснув, вийшли молодці й уклали ся спати в клуні, яка сусїдувала з хлівцем. Серед ночі чули голоси паних гайдуків і хриплий голос Рамбулта, відтак жіночий крик! І вже думали було йти поглянути, що там діється, коли ось крик змінив ся у сміх, а грубий регіт гайдуків і Рамбулта доказував, що навіть вязні беруть щирю або що найменше позірну участь у загальній забаві.

Коли другої днини пішов пан Бялоскурський відвідати своїх бранців, застав у хлівці тільки обох гайдуків у розхрістаній одїжї, запитих мов ніч, а побіч них пірване мотузє, яким звязано Рамбулта і паню Залушковську. Показало ся, що в ночі розвязали гайдуки паню, а відтак позасипляли, ну і бранці втікли.

Але пан Бялоскурський якось сим не журив ся так, що се аж счудувало Юрка; він підійшов до Івашка і спитав:

— Слухай, Івашку, тиж лїпше знаєш його милість пана, нїж ми. Скажи, чому він не чіпаєть ся гайдуків, що не виповнили приказу? Не вжеж у нього нема над ними власти? Коли так, то нехай повірить справу нам обом, а ми прочитаємо їм „*pater noster*“³⁾ як слїд.

¹⁾ лист безпеки. ²⁾ зложені скарби.

³⁾ Отче наш.

Івашко засміяв ся.

— Розумію я сей „ранкор“¹⁾ вашмостів до гайдуків та сабатів. То страшна зволоч, гідна своїх панів. Лише, бачите, пан Бялоскурський має свої справи у Криму й їде туди в найблизших днях, тому то йому й байдуже про паню та Рамбулта.

— Чомуж саме тепер ся подорож?

— Бо там нападуть Татари, а пан Бялоскурський знає про се й тому їде.

— По що? Може воювати?

Івашко засміяв ся.

— Не знаю, прошу, вашмості, — відповів; — пан паном, а щож я „бідний лик“ можу знати?

Юркови вдарила кров до голови, але погамував ся.

— Слухай, Івашку! Відки в тебе така нещирість до нас? Миж не входимо тобі в дорогу. Тобі нема ніякої користи говорити нам неправду, ми тобі нічого не вдіємо, хочби й знали все. Ми чужі тобі і Бялоскурському, а ненавидимо ляцького ладу, як і ти.

Івашко зморщив брови і дико глянув на молодця так, що сей аж відступив ся.

— Чогож ви від мене хочете?

— Відомостий про Татар та пояснення, чому Бялоскурський до них їде?

— Не знаєте сього?

— Ні!

— Бо й я ні! — кинув Івашко. — Ви моєї совісти не рухайте, бо вона ось де!

Показав оброслу волосем, у кулак стиснену руку і відійшов.

Тимчасом приїхало з околиці чимало шляхти і всі вони нараджували ся з паном Бялоскурським, доки не відїхали. Про що саме їшли наради, не знати, досить, що за кожним відїхало кілька возів зі зрабованим добром. Відтак подано у сїни двора обід, який складав ся з м'ясива й вина.

Коли молодці вїйшли у кімнату, пан Бялоскурський був уже підпитий.

— Щож скажете, вашмостьове? — привитав їх Бялоскурський. — Втікло гільтайство, мов *pediculus*²⁾ з голови. Ми виграли, правда?

— Певно, певно, віншуємо вашмості! — поспішив ся сказати Іван і сїв за стіл.

— А з „бращьов“ ми вже поєднались та й ніякий чортяка не стане противити ся окупації. Право правом, що правно добуте, мусить удержати ся *in potestate*.³⁾ Славно ви ставали, кавалери, ще лїпше може, як гайдуки до панї Залушковської. Ха! ха! ха!

¹⁾ ненависть. ²⁾ вош.

³⁾ у власті.

П'яний пан Бялоскурський реготався та ліз обіймати до Угерницького й Попеля. Відтак знову сів і говорив даліше:

— Але щоби вони лакомилися на таке... тьфу! Се видко якийсь „defectus mentis“.¹⁾

— „Insignis et notabilis“²⁾ — додав Іван.

— От напиймося, „bibamus“! — крикнув Бялоскурський по хвилі, бачучи, що молодці відсунули вже тарілки та поховали ножі, якими краяли мясо.

— Здоров'я вашої милости, віншуємо „знакомитого“ приросту субстанції! — закпив Юрко, підносячи чарку.

— Га, що, дав я їм бобу! — тішився, п'ючи пан Бялоскурський. — Гого, мене в таких імпрезах ніхто не випередить, а всеж „beatus possidens“!³⁾

— Ха! ха! ха! — сміявся собі Іван, моргаючи на Юрка. В сій хвилі ввійшов Івашко.

— „Vivat“, Івашко! — кликнув пан Бялоскурський, — ходи, хаме, напийся! — І підійшов, потикаючись із повною чаркою до Івашка, який глядів згідно на „малого злодія“.

Його зір стрівся з поглядом Юрка й Івана і він усміхнувся злісно.

— Прошу вашої милости, є возний з двома „загородовими“.

Чарка випала з рук пана Бялоскурського.

— Що, як? Се „impossibile“,⁴⁾ тож до Сянока треба їхати цілий день. Се мусить бути якась зрада...

Івашко знов глянув на обох молодців.

— Не зрада, ваша милість. Рамбулт і пані Залушковська подибали возного, як їхав до Папортна з позвом та написали протест сеї ночі.

— Як то? — крикнув пан Бялоскурський з фурією,⁵⁾ отверзівши майже зовсім. — Без гроду! без старости! без суду!

— Що там суд? — усміхнувся Івашко? — Позов єсть!

— Можете, ваша милість, протестувати задля неправосильности, — піддав Іван.

— Не можна! — відповів Івашко. — Є два загородові шляхтичі. Ви не докажете їм сфальшованя, коли заплатять.

— Чому не можна, все можна! — підсміхувався Іван.

Нагло пан Бялоскурський зареготався так, що оба молодці здригнулися, і вдарив кулаком об стіл. У сій хвилі явився шляхтич у своєму власному виді: Лице посиніло зі скажености, кулаки стиснулися, а жовті зуби блиснули зпід наїжених вусів.

— Присяг псявіра Рамбулт і ся гамратка присягла! Ось яка

¹⁾ умовий брак.

²⁾ визначний і замітний.

³⁾ „шасливий посідач“, бо його не так легко усунути навіть із загарбаного маєтку.

⁴⁾ неможливе. ⁵⁾ сказано.

зволоч! Одної днини без гріха не проживе! Але чекай, псе, не на кпа ¹⁾ трафила коса, а на камінь. Де сей возний?

— Чи привести?

— Так, до сто сот чортів, і чотирох гайдуків із півгаками!

Івашко вийшов, а за хвилю війшло до сїний чотирох мужів, які тягнули за собою худого та обдертого чоловіка в шляхотській куртї, блідого з переляку, з широко відчиненими очима. За ними ступав Івашко.

— Хто ти?

Чоловік мовчав і було тільки чути, як зуб заскакував йому о зуб.

— Опатшний генерал коронний, — відповів Івашко, наводячи правом приписаний титул.

— Ти сам?

— Нії... ай... й... я по пррраві! *legaliter* в „асистенції“ ²⁾ двох шляхтичів, — відповів із трудом возний.

— Деж вона, ся асистенція?

— Коли почула, що ваша милість просять пана генерала до кімнати, вони подякували і поїхали! — відповів Івашко.

В сїй хвилі пан Бялоскурський підійшов до возного і з щільним розмахом ударив земського урядника в лице. Бідак заточився і був би упав, наколиб не піддержали гайдуки. Та й так не вдержався і сів на землю, заливаючись кровю.

— То ти „*ultra formam iuris*“ ³⁾ волочишся межи спокійними обивателями? Ти звідки взяв ся тут?

Нещасний возний сидів, отираючи кров, що плила з носа й уст, і не міг відповісти. Відповів за нього Івашко.

— Він підкинув був на порозі протест, саме як Мішка та Янош їхали поїти коні. Вони його і зловили.

— Де позов?

Івашко подав пану Бялоскурському записаний великий аркуш бібули, якої уживали по судах. Пан Бялоскурський вхопив папір, подер на шматки і кинув у лице возному.

— Бери, свине, їж!

Усі гляділи цікаво на нещасного чоловіка, який сидів охаючи та хлипаючи. Ціла ліва половина лица вже напухла, мов подушка.

— Жери, худобо, чув? — верещав пан Бялоскурський, добуваючи шаблі. — Не хочеш, то ми поможемо. — Тут схилившись і набравши жменю паперу, став впихати його в уста возного, помагаючи собі шаблею. Бризнула кров...

Страшно було глядіти на пана Бялоскурського. Він протверезився вправді, але випитий трунок гуляв йому в жилах дальше. Очи вийшли з оправи і набігли кровю, лице прибрало синю краску. Здавало ся, що ось-ось бризне з нього чорна кров

¹⁾ дурня. ²⁾ правно у супроводі.

³⁾ поза правною формою, значить незаконно.

скажености. Душений та різаний живцем возний став верещати з болю, гайдуки реготали ся, а Бялоскурський проклинав, аж страшно було слухати.

Нагло прискочив Юрко і вхопив пана Бялоскурського за рамена.

— Ваша милість, гамуйте ся, сеж „сгімен“! — крикнув піднесеним голосом.

Пан Бялоскурський зірвав ся.

— Не мішай ся, вась, у не свої справи! — крикнув у пачі, але бачучи грізно стягнені брови молодця, отямив ся в одній хвилі.

— Масте рацію, вашмость, не моя се робота! — Тут звернув ся до гайдуків. — Теплої води, соли!

Гайдук метнув ся чим дуж до кухні і за хвилю вернув до сінний з цілою пригорщею малих куснів соли завдовжки пальця,¹⁾ та з великим горшком теплої води.

— Вашмостьове зволять потрудити ся в село! — сказав півголосом Івашко до Юрка й Івана. — Наші хлопці посварили ся з тутешніми і хочуть підпалити село.

Юрко добув шаблю, Іван також і оба побігли на майдан.

Тут справді ладили хлопці смолоскипи та соломі і треба було їх гамувати криком та ударами при помочи гайдуків.

Коли відтак Юрко розлючений та обурений на таке зіскотіне хлопів вертав з Іваном до двора, побачив під плотом лежачого возного. Його тіло було напухле, лице посиніле, очі в стовп.

— Що йому? — спитав Юрко.

— Чорт знає! Що тебе се обходить? От не пхай своєї голови, куди не треба. Чи на твоїй совісті сі душі?

— Се ні, але ми служимо опришкови.

— Велике свято! Завтра сядемо на коні та махнемо домів; тепер і я бачу, що годі нам тут пробувати.

— А гроші?

— Нам платили за службу, не за злочини.

— І се рація!

Якраз коли молодці ввійшли до двора, навинув ся Івашко.

— Що Бялоскурський учинив возному? — спитав Іван.

— Виграв процес, — відповів той, усміхаючись. — Налив возному у черево горнець солоної води, заткавши ніс клочем! Ви бачили його?

— Бачили!

— То він іще не сконав? Се дивне!

І Івашко рівнодушно пішов ладити на вечір пир для всієї двірні.

*

*

*

¹⁾ у таких „пальчиках“ продавано тоді кухонну сіль.

Три дні перебув Бялоскурський враз з усею дворнею у Ванькові, доки не випито усього напиту, що придбав небіщик та доки не продав Бялоскурський за готові гроші всіх своїх маєтностей та прав у сій околиці. Стало ся се третьої днини. До двора приїхали відпоручники одного із сусідних обивателів, який виробив собі був іще минулого року „кадук“, тоб-то право посідання на маєтності Залушковського і Бялоскурського, коли засуджено їх на баніцію.¹⁾

Та що оба інфаміси мали впливи в повіті й покупили собі у короля „сублевації“,²⁾ шляхтич не міг без відповідних воєнних сил „ругувати“³⁾ з маєтностей обох панів. У них, бач, було більше сил, ніж у нього. По „інеквітації“ пана Бялоскурського порозумів шляхтич, що Бялоскурський бажає покинути сі околиці, тому вислав своїх ренкодайних і возного, а сі довершили продажі; пан Бялоскурський взяв гроші, обійшов іще раз увесь двір, чи борони Боже іще що не остало і казав навіть збурити одну стіну, бо здавало ся йому, що в ній є сховок. Відтак дав приказ вирушати.

Запряжено коні й оден по другому стали виїздити хлопці з возами, навантаженими зрабованим добром. Передом рушили вози з домашньою обстановою, строями, столовим сріблом та ціннішими дрібницями, як збруєю пана Залушковського, „сепетами“,⁴⁾ „пуздрами“,⁵⁾ образами і т. п. Далі везено припаси сирого меду, воску, солонини, вудженого мяса, консервів зі сливок з кменом і інших овочів, багато всяких приправ та діжки з перехованими грибами і вязанки сушеної риби. Сам пан Бялоскурський не знав числа сим ріжним припасам і лишав продане їх пані Беаті, яка розуміла ся знаменито на подібних торгах. На послід ішли вози зі збіжем, якого небіщик не вспів був іще продати, ждучи висших цін на весну. Що не було вимолочене, се мусли вимолотити ваньківські хлопці підчас побуту пана Бялоскурського в їх селі.

Увесь сей час у всьому зборі було тільки трьох тверезих людей: Юрко, Іван і Івашко. Вони то наглядали над роботою селян та й побачили, що сі бідаки старали ся на кожному кроці хоч жменю зерна відложити зі своєї власної праці. Через се приходило часом до сварки з п'яними короснянськими хлопцями, але ні Івашко, ані оба молодці не боронили виголоднілим Ваньківцям красти краденого. І так лишало ся багато для злодія.

Ціла каравана виїздила дуже поволи з двора, тому пан Бялоскурський поїхав з обома молодцями та Івашком наперед, щоби вигідно виспати ся дома. Доволі було оружних

¹⁾ вигнання, опала.

²⁾ проволока у виконанню засуду, яку можна було за гроші купити в королівській канцелярії.

³⁾ насильно усунути.

⁴⁾ оружний напад, так званий заїзд.

⁵⁾ прикрашений футерал. ⁶⁾ розкішна скриня.

хлопів і гайдуків до оборони проти крадіжки, а нападу нічого було бояти ся.

Вже був вечір, коли чотири їздиї доїздили до Коросна. Пана Бялоскурського боліла голова, тому їхав мовчки, не оглядаючись, а молодці змовляли ся тимчасом, що їм саме робити, щоби як найскорше махнути на Поділе.

Івашко думав на вид про щось, але в дійсности розглядав ся бистро, немов вижидаючи чогось.

Запала понура, хмарна ніч. Був ніз і тому стало так темно, що треба було спустити ся на інстинкт коний, щоби не зіхати зі шляху.

Дерева ліса пересували ся мов чорні маси по обох сторонах і серед гробової тишини чути було тільки міровий тупіт коний. І шум потоків замовк, бо губив ся у важкому, душному повітрі. Поволи пересував ся гурток гостинцем, а тишина ночі та вигідні кульбаки мимоволі колихали їздиїв до сну. Юрко та Іван замовкли також. Угерницький став нагадувати собі рідне село та свої поїздки до Іванівки, де жив отець Андрей. — Бач у дворі старого Угерницького не було спокою задля двірні та великого господарства.

В Іванівці вибігав проти нього Іван і вони вчили ся оба, слухаючи свого любимого учителя. Туди приходила до них Галя... Зпершу тільки із їдою посилав її старий Попель, відтак і вона стала прислухувати ся наукам. Невдовзі мав старий Андрей троє учеників, що користали на рівні з наук... Аж ось став Юрко замічати, що голубі оченята Галі красші, ніж „argana“ посполитого права, або латинська граматика, і хлопець більше слухав її голосу, як її слів. Дивував ся тоді отець Андрей, що він нераз відповідав на питання беззвязними словами. Дівчина червоніла, а Іван усміхав ся злобно... Одного разу не застав Юрко отця Андрея ані Івана, бо виїхали до Теребовлі, і він попросив Галю вчити ся з ним разом. Вони взяли „учительне евангеліє“, яке поясняв їм Андрей. І ось коли стали читати про святого Івана та його Слово, що „бі у Бога“, глянула на нього Галя і сказала, що сього не розуміє.

І Юрко не розумів сього, але розумів слова, якими промовляли до нього оченята дівчини.

Він нахилив ся над її усточками, буцім-то читаючи...

Книжка впала на землю, а вони у перве поцілували ся і здавало ся, що тоді весь світ згорить у їх обіймі. Потім утікла Галя...

— Чи тут, чи іще ні? Що за страшна ніч! — почув ся голос пана Бялоскурського, який задержав ся при доріжці.

— Правда! Се неначе нечиста сила надала, — відповів збуджений з дрімоти Іван.

— Во ім'я Отця і Сина!... — перехрестив ся Юрко.

В тій хвилі почули нараз довкола шелест і громада чорних постатей окружила їздиїв на дорозі. Дибом підняло ся Юркови:

волосє на голові. Хвилю здавало ся йому, що Іван справді викликав нечисту силу. Але ось почув ся насмішливий голос.

— Таки туг, domine ¹⁾ Бялоскурський! А злізь-но, вашмость, із коня!

— Хто тут? — крикнув трівожно пан Бялоскурський, здержуючи коня.

— Злізь-но, злізь, доки прошу! — повторив той сам голос, але з грізною закраскою. — Злізь, а почувеш. Ось тут побачиш „ad oculos“ ²⁾ правосильність нашої проклямації, хоч ми і не в „гроді“.

Підчас коли говорив голос, на боці посипали ся іскри і в пїтьмі заблимає червоняве світло смолоскипа, яке освітило на хвилю кривавим заревом лица окружающих. У сій хвилі гукнув вистріл та залунав передсмертний крик поціленого чоловіка. В сю мить стрілець Івашко підірвав коня поводами так, що сей став дуба, а поваливши ударом прикладу другого пахолка, счез у пїтьмі. Червоні постати кинули ся юрбою на трьох їздців.

Юрко й Іван добули шабель і вкоротці відступили найближші противники, бо почули молодецьку руку. За те пана Бялоскурського зтягнує з коня й обезоружено в млі ока.

— Проч, псявіри! — верещав Юрко. — Ось ми вам покажемо, як чіпати ся спокійних обивателїв!

І поруч з Івашком пер коня в сторону, де якісь люди вязали Бялоскурського. Противники затискали щораз більше круг довкола молодців і тільки тому не стріляли, що бояли ся влучити когось зі своїх. Аж ось бючись на всі сторони, доїхали молодці до місця, де лежав Бялоскурський, а над ним схилені дві постати. Одною з них був пригубий шляхтич із червоним носом та лисою головою, у багатій фєрезії ³⁾ та золототканому поясі, а другою обдертий, блідий Жид, якого молодці зараз пізнали. Се був Абрамко з „під Бука“...

Коло шляхтича стояло на сошках кілька півгаків, вимічених на молодців.

— Стійте оподалік! — крикнув шляхтич приказуючим тоном. — Стійте, бо прикажу спустити курки.

— А до чорта! — заляв Юрко, — що се за розбій? Ось я вам! — І зіскочивши з коня, біг у сторону, де лежав пан Бялоскурський.

Грубий шляхтич відступив у зад і наміряв дати знак гайдужам. Та ось погляд Жида впав на лице Юрка.

— Стій! — крикнув радісно. — Ясновельможний пан староста не кажуть стріляти, то добрий чоловік, сей вельможний пан, що йде з шаблею.

І кинув ся до Юрка. Юрко замахнув ся і певно був би вбив Абрамка, наколиб сей не відскочив у час.

¹⁾ пане, добродію. ²⁾ наглядно.

³⁾ довга кирея.

— Ясновельможний пан боронять спільника пана Зглобіцького? — спитав.

Юрко станув як вритий... Справді, як він міг боронити Бялоскурського перед карою?...

— Хто ви? — спитав.

— Се ясновельможний пан староста сяніцький, Ян Пеньонжек, а я свідок, що ясновельможний пан Бялоскурський вкрав йому гроші, а мене покалічив. Ви, ясновельможний пан дідич, се також бачили.

Юрко сховав шаблю до піхви.

— Чи се правда? — звернув ся до Пеньонжка.

— Правда! — відповів староста. — А з ким маю гонор?

Юрко відповів за себе і за приятеля, який тимчасом загороджував дорогу іншим пахолкам.

— Добре! — заявив підстароста. — Ми вашмостів „інзультувати“¹⁾ не будемо, але мусите їхати з нами, бо коли відбудеть ся „actum controversiae“,²⁾ ваше свідоцтво рішати-ме.

— Ба, нас силою не возьмете, — засміяв ся Іван.

— Уважайте, вашмость, що вас двох, а в нас трийцять шабель!

— То вам треба трупів, чи свідоцтва? — спитав Юрко, добувши знов шаблі.

Пеньонжек уступив поміж своїх пахолків.

Тимчасом пан Бялоскурський почув, що смерть йому покищо ще не грозить, тому набрав відваги.

— Язда, пане Пеньонжек, — кпив. — Роби „cadavera“,³⁾ а я буду проклямувати. Не знати тільки, хто голоснійше, чи ти за жидівську шкіру, чи я за „опримоване“⁴⁾ золотої свободи „коронних синів“.

Пан Пеньонжек знав певно, що оскаржене о сей „crimen“ се річ немила, бо змінив тон:

— Чи, вашмостьове, не хочуть свідчити? — питав.

— Ні! Се не наша справа, — відповів Юрко, моргнувши на Івана.

Іван шепнув пару слів Абрамкови, а сей побіг до Пеньонжка. По короткій, живій розмові підстарости з Жидом, звернув ся пан Пеньонжек до молодців:

— Коли так, то мушу вашмостів арештувати, але коли панове дадуть „пароль“, що не втечуть, то ми їм збруї не заберемо.

— На як довго? — спитав Юрко.

— До „контроверсії“ буду вас держати на власному „вікті й амікті“ без „кустодії“.⁵⁾

— Згода! — крикнув Іван. — Ану, хлопи, вперед!

¹⁾ зобиджувати. ²⁾ розправа.

³⁾ трупи. ⁴⁾ гнет, утиск.

⁵⁾ правна формула: на власному удержанню й одїжи, без варті.

І Іван пропустив пахолків, які товпили ся позаду на дорозі. Усі зібрали ся довкола підстарости, та висадили звязаного Бялоскурського на коня.

Уся дружина їздців рушила, але не до Коросна, тільки простою дорогою далше — до Сянока!

Пахолки пана Пенньонжка мали по дорозі стації, де були розставлені запасні коні, тому не вважаючи на темряву, їхали скоро. Ранком були вже недалеко Сянока та їхали берегом Сяну. Довкруги простягали ся мало ще вирубані ліси, бо звідсіль доволі тяжко було сплавляти товар до Сандомира задля низького стану води. Відраднійший був також стан сіл, через які переїздили молодці. Не зайшла ще туди панщиняна господарка шляхти, задля браку збуту, тому і хлопи нагадували ще своїм виглядом людей.

Усі подорожні були змучені цілонічною їздою. Пан Пенньонжек звільнив ходу коневі та дрімав, колихаючи ся в кульбаці. Пан Бялоскурський кляв з тиха під носом і допитував ся про різні річи пахолків, які їхали по обох його боках, а від часу до часу надслухував пильно, чи не їде хто за ними. Але ліс мовчав, ніхто не обзивав ся серед тишини, навіть пахолки, які їхали за панами, перестали оглядати ся. Годі, бач, було припускати, щоби Івашко міг дігнати пана Пенньонжка змученими кінями своїх гайдуків і хлопів.

На самому кінці їхали Юрко та Іван. Вони цілу ніч обговорювали дорогу на Поділе та способи, як мали переїхати загніваного батька.

Іван висловлював сумніви, чи все удасть ся їм як слід і у перве поставив питанє, чи добре стало ся, що Юрко й Галя...

Юрко не витерпів.

— Дурний ти, Іване! — крикнув. — Ти мені таких річий не говори! Я тут не уступлю ні на крок. Ти знаєш, що я свого батька люблю та шаную так само, як і твого. Твій згодив ся, наколи мій не зборонить — а мій мусить згодити ся! Я не з сих паничів, що гуляють, пють та з сіл роблять Содому і Гомору. Я слухаю всіх, працюю, кільки сил, але свого житя не продам за ніяку кресцитиву.

— Ну, а як твій батько не схоче, а й мій не дозволить?

— Озва, світ широкий! — крикнув палко Юрко. — Возьму своє серденько у сідло і хто мене пайде скорше, ніж я сам схочу? Слухай, Іване, моя постанова невідклична і хочби прийшло ся їхати на кінець світа, то не кину ні своєї віри, ні звичаю, ні любови. Я не Лях! А тепер, коли пізнав іще красше ляцьку вдачу та звичай, то я власні діти подушив би в колиці, своїми таки руками, наколиб знав, що вони колись оляшіють. Ти подумай тільки! Як мало їх тут на нашій православній землі, а й зараза не знищить так краю, як саме вони.

— Твоя правда! — відповів Іван. — Але бачиш, мені видить ся, що скорше або пізнійше прийде таки колись день свободи. Нераз чую серцем, що сей день суду вже йде.

— Від козацтва? Так, певно, тому й нам молодим нема що робити поміж нашими скотообразними сусідами, а треба тікати геть, на схід. Там нас приймуть, як приймають ті сотки хлопів, що тікають від панів.

У сій хвилі підїхав до них Абрамко.

— Дзїнь добрий, ясновельможні панове добродїї! Ось ми вже недалеко!

— Чого хочеш, Жиде? — спитав Юрко, недобрий, що йому перервали розмову.

— Ну? Чому ясновельможний пан не хочуть свідчити проти пана Бялоскурського?

— Бо він наш пан. Ми скажемо під присягою всю правду і кінець.

— Як то? І се, що я зізнав під нагаєм у коршмі?

— Розумієть ся!

— Вай гавалт! Як се може бути? Ясновельможні панове самі знають, що се були тортури. А до них довів мене пан Зглобіцький.

— Ти знаєш усе, що треба! — вмішав ся Іван. — Нашого свідощтва не треба.

Жид усміхнув ся.

— Видко, що панове Русини. Ви повірили би у правду й мені. Але панове шляхта не повірять, коли не буде шляхоцьких свідків. Тут посвідчив би вправді хто небудь за гроші, що мій син є моїм татом, але так само найде свідків і пан Бялоскурський. Хто йому тоді чого докаже?

— Ба, треба було ловити „in flagranti“, себ-то на горячому учинку, — усміхнув ся Іван.

— Ну, його панове саме на сьому й бачили і присягнуть, а ми його скоро осудимо.

Жид говорив „ми“, начеби й він брав уділ у суді.

— Якто, без процесу? — спитав Юрко.

— Без процесу, бо в нас тепер сила, а за нами гонять. Пан Пенъонжек виторгне від Бялоскурського гроші, а відтак скаже вбити... Бо я за свій біль мушу мати заплату! — заскреготав Жид, стискаючи кулаки.

Молодці покивали головами.

— А що буде, як що вас доженуть? — спитав Іван.

— У Сяноці є стражник, пан Андрій Зборовський, а пан Пенъонжек має присуд смерти на пана Бялоскурського за зраду і заплатить Зборовському за прислугу. Вони поділять ся зиском.

Нагло Юрко здержав коня та став наслухувати.

— Гей, ви там! — крикнув.

Їздці здержали коні.

— За нами їдуть! — кликнув Юрко.

Пан Пеньонжек протер очі.

— В коні! — приказав. — За пів години будемо в Сяноці? „Язда“!

Всі пустилися чвалом. Юрко й Іван також, вірні даному слову. З поза закруту дороги видніло невеличке місто Сянік на високому березі і королівський замок із двома баштами. Вкоротці ліс скінчився, а дорога розіжджена возами, кіньми, та худобою змінила ся в рід східців. Була се ознака, що передмісте недалеко. З сеї причини мусіли коні звільнити бігу. У сій хвилі наздігнала Пеньонжка юрба пахолків пана Бялоскурського і під лісом залунали скажені крики та проклони. Люди пана Бялоскурського їхали навіть на власних конях підстарости, випираючи з них останній дух.

І так влетіли обі юрби одна за другою на передмісте.

На замковому передмісттю кипіло тимчасом не аби яке житє. Стражник, пан Андрій Зборовський, прибув сюди передучера з товариством „легкої хоронгві“, щоби добити ся виплати платні за останні місяці та добути собі потрібного до житя хліба-соли. Значило се, що відділ так довго думає сидіти в місті, доки не виплатять купці належних грошей. Розумієть ся, що міщани замкнули брами міста, замок своїх зовсім не відчиняв, тому жовніри заквартирували ся на передмісттю, наче у ворожому краю. Іду, напитки, коні, пашу, жінки й дівчата поділено зараз першої днини, чоловіків повязано та уладжено лови на сяніцьких міщан.

Другої днини зловлено справді одного і повішено перед брамою при угорському тракті¹⁾ на пострах ликам.²⁾ Нагаями та вистрілами сілю і шротом прогнано передміщан, які приходили упоминати ся о своє; над вечір убито двох Жидів і стріляно до міста, а в ночі нападено безуспішно на замок.

Супроти такої видатної діяльності виглядали сяніцькі міщани прибуття підстарости мов спасеня. Як королівський урядник, міг він безкарно удати ся до табору жовнірів та уложити ся о умови, під якими згодилиб ся вони покинути сяніцьку землю. Міщани радо віддалиб були навіть половину майна, не хотіли одначе віддати усього, та якраз усього домагав ся пан Зборовський.

Аж ось вернув пан Пеньонжек і чвалом віхали його люди у табор вояків, що розложив ся по домиках над Сяном, недалеко замкової брами.

Міщани привитали його окликами радости та вистрілами із гаківниць. Жовніри, з виїмком сих, що розіхали ся на рабунок по селах, утворили великий круг довкола прибувших. Та заки ще розвідали ся, хто, чого, та відки приїхав, влетів мов буря Івашко зі своїми і в крузі вояків почала ся бійка між обома гуртами. Жовніри стали стріляти до одних і других. Пеньонжек

¹⁾ гостиниці. ²⁾ міщанам.

утік в якусь хату, Бялоскурський лежав на шиї коня, дрожачи з переляку, а Юрко й Іван відбивали ся від кількох напасників, про яких не мали поняття, до кого саме належали. Крик, гамір, метушня запанували скрізь, а зі замкових веж приглядали ся старостинські пахолки, регочучись, замість іти в поміч нападеній власті.

Нагло залунав грімкий голос команди.

— Гей! розняти їх!

— Гас, гас!¹⁾ — заревло кількадесять голосів і жовніри стали розділювати борців, бючи шаблями, буками, ремнями, чим попало.

Та вже було за пізно, бо кілька трупів валяло ся в болоті-та поросі. Пана Бялоскурського освободили його пахолки і зі шаблею в руці стояв він перед своїми людьми. Також Юрка й Івана потягнули пахолки до себе.

Серед крику та гомону кричав пан Бялоскурський:

— Освідчаю всім і „промульгую“ „communiter et personaliter“, що обох моїх ренкодайних „vi oppressos vi liberavi“!²⁾

На порозі одного з домиків станув тимчасом високий, худощавий чоловік у блискучому панцирі та шкіряному колеті, з гребенастим шоломом на голові. У руці виднів гранчастий бузди-ган,³⁾ на ногах високі райтарські чоботи з величезними острогами. На зівялому лиці стояла виписана вся минувшість лицаря, в якій видко не бракло чарки та змислових розкошій. Він не мішав ся у глоту вояків, тільки командував із далека. Коли почув „тубальний“⁴⁾ голос пана Бялоскурського, звернув туди свій зір і нагло опала піднесена рука, а лице прояснило ся.

— Янку! Ти то? Га, гора з горою не зійдець ся! Що у чорта? Яким робом попав ти у такі терміни?⁵⁾

Пан Бялоскурський пізнав також полковника й одним скоком найшов ся при ньому.

— Десять тисяч злотих виплачу тобі завтра, як що вступиш ся за мене. Підстароста за одного Жида хоче мене карати на горлі. Не обіймай мене та не цілуй, тільки удавай чужого, бач, твої власні жовіри повстануть на мене. Я маю гроші, а Пенньонжек знає про се!

Все те сказав нараз, скоро і поривисто, а відтак відскочив та став кричати на все горло:

— Справедливости хочемо, ми опримовані коронні сини сеї річипосполитої, постпоновані⁶⁾ старостинськими пахолками. Се crimen, се „imparitas“,⁷⁾ се стремління до „absolutum dominium“.⁸⁾ Neminem captivabimus!

1) Стій!

2) заявляю всім і проголошую всім загально і кождому з осібна, що обох моїх ренкодайних, силою томлених освободив я силою.

3) булава. 4) грімкий. 5) скрута.

6) нехтовані. 7) лайдацтво.

8) необмеженої власті.

— *Silentium!*¹⁾ — гукнув Зборовський. — Мості панове, успокойте ся! Що се за „тумульт“? ²⁾ „Експлікуй“, ³⁾ вашмосьть.

Тут звернув ся до Пеньонжка, який почувши прикази, вихилив ся зі сусідної хати. Він підійшов до Зборовського, випняв черево вперед, гордо засунув шлик на зад голови і промовив:

— Мості пане стражнику! Ти, який зійшов на нашому „фір-маменті“, ⁴⁾ як видиме „*signum potestatis*“ ⁵⁾ нашого наймилостивійше нам пануючого круля єгомості, прийшов еси у наші „*decisiones*“, ⁶⁾ наче „*angelus dei*“ ⁷⁾ у Содому і Гомору, і до тебе „апелює“ ⁸⁾ „опримована“ ⁹⁾ невинність і вічно на ново розпинана на хресті ойчизна, що стогне і просить „авгізіїв“ ¹⁰⁾ перед усякими лотриками, інфамісами та банітами. Вони, бач, на свого зацного стану дистинкцію та „*pristinam*“ забуваючи „*virtutem*“, ¹¹⁾ процедуром нечестивим забавні, ¹²⁾ *viros* ¹³⁾ сій ойчизні зовсім відданих, против усіх правил святої справедливости, переслідують, непокоють та молестують, ¹⁴⁾ *manu armata* ¹⁵⁾ громлячи їх „*ad intercessionem*“, ¹⁶⁾ Ось і тепер шляхтич пан Ян Бялоскурський, якого многі та безецні „*facinora*“ ¹⁷⁾ усьому світу „*nota ac memorabilia*“ ¹⁸⁾ суть, сього оттут Жида, Абрамка Єленя, везучого гроші на нові „зацьонги“ ¹⁹⁾ для сяніцького староства, „гди“ ²⁰⁾ з бандою подібних йому сабатів, Сербів, козаків, Татар та иншого гультайства обігнав і напав, „*saucium, laesum et concussum*“ ²¹⁾ мало що на віки здоровля не позбавив, а згадані гроші забрав, украв і зрабував, за що від вашої милости, ясно вельможний стражнику коронний, „*roepam peto*“ ²²⁾ в ім'я святої справедливости! Висше згаданий імці пан Бялоскурський засуджений свого часу на інфамію й баніцію, клейноти князя Московитян украв, а тепер „*cum hostibus patriae*“ ²³⁾ Бетленом Габором та угорськими пани спільність маючи, „*perduellionis*“ ²⁴⁾ оскаржений зістав, що вашмосьтьове шляхта, з листів королівських, до мене писаних, лацно вирозуміти можете. В сих листах із великим моїм смутком над ущербком, ²⁵⁾ нанесеним усьому золотому стану шляхоцькому, через „*latrocinium*“ ²⁶⁾ пана Бялоскурського, *reperitur* ²⁷⁾ і приказ, оного ²⁸⁾ пана Бялоскурського безпроволочно зловити, *in fundo* сяніцького замку осадити, а перевівши належно „*actum controversiae*“ „на горлі“ ²⁹⁾ скарати, чого й я в ім'я святої

¹⁾ мовчати! ²⁾ гамір.

³⁾ розкажи, про що йде річ.

⁴⁾ небосклоні. ⁵⁾ знак влади.

⁶⁾ області. ⁷⁾ божий ангел.

⁸⁾ відкликаєть ся. ⁹⁾ давлена.

¹⁰⁾ помочи. ¹¹⁾ давнійшу забуваючи чесноту.

¹²⁾ займаючись нечесним ремеслом. ¹³⁾ мужів.

¹⁴⁾ допікають. ¹⁵⁾ оружною рукою.

¹⁶⁾ до загибелі. ¹⁷⁾ вчинки.

¹⁸⁾ звісні і памяті. ¹⁹⁾ наймане жовнірів.

²⁰⁾ коли. ²¹⁾ раненого, нарушеного і потовченого.

²²⁾ прошу покарати. ²³⁾ із ворогами вітчизни.

²⁴⁾ о зраду. ²⁵⁾ шкодою. ²⁶⁾ злодійство.

²⁷⁾ находить ся. ²⁸⁾ саме того. ²⁹⁾ смертю.

справедливості, від вас ясновельможний пане стражнику, що се учиниш, spero¹⁾.)

Краснорічива бесіда пана Пеньонжка зробила на присутніх чимале вражінє. Спершу всі мовчали, але вкортці почули ся заміти.

Якто? Нові зацьонги? А давний жовнір зі всього обнажений.

— Ликам на ласку відданий...

— Се *imparitas*²⁾! — крикнув хтось.

Але ся різка критика королівського приказу прогула незамітно, бо ось виступив пан Бялоскурський, щоби відповісти на закиди.

— Ясновельможний пане стражнику! Коли перед твій високий трибунал мій „адверзар“³⁾ виточує справу, признаю й я, що годі було найти висшої та розумнійшої інстанції і *non dubito*⁴⁾, що правдива цнота, наче олива на воду, вийде при соломонівому суді заслужених *patriae defensor*⁵⁾ів. Мості панове! Невдячною є ойчизна для сих, що кров проливаючи, боронять її, опонуючи ся *hostibus*⁶⁾ у всяких потребах, на здоровле не дбаючи, не їдючи, не пючи, вічно чуйні мов журавлі, а хоробрі мов герої старинности...

Загальне признанє, яке добув собі пан Бялоскурський своїми словами, обявило ся говором одобрєня, що пішов поміж жовнірами. Тимчасом пан Бялоскурський продовжав:

Але більший *amor patriae*⁷⁾ та *modestia*⁸⁾ вашмостів, ніж *invidia*⁹⁾ ворогів, тому я відкликуюсь до вашої юрисдикції, будучи давним жовніром, а й тепер можучи тільки з трудом оборонити свою худобахольську субстанцію від могучих ворогів. Через страшливий *error*¹⁰⁾ людської справедливості, а може й через злобу моїх ворогів опоганив трибунал мою честь присудом. Але „круль“ єгомость, бачучи мої *merita*¹¹⁾ та *virtutes*¹²⁾, дав мені сублевацію, яку ось до рук ваших, ясновельможний пане стражнику, передаю, а zarazом заявляю, що злочинів, закидуваних мені паном Пеньонжком, анї сам я не поповнив, анї інших до поповнення не „інцитував“¹³⁾. А сього Жида, який важив ся своїм паршивим свідомством проти шляхтича свідчити, я анї не ловив, анї не мучив і гроший при ньому „поп гереті“¹⁴⁾. Він сам признав ся добровільно, що їде до пана Пеньонжка з рамени Бетлена Габора, як його милість із предложеного висліду скрутинії¹⁵⁾ над Жидом Єленьом самі ласкаво прочитати зволять. — У кінці звертаю ся із найглубшою „індигнацією“¹⁶⁾ до всіх тут присутніх „шляхетне“ уроджених синів сеї ойчизни. Се є *iustitia*¹⁷⁾? Чи Жид значить більше як коро-

1) надію ся. 2) лайдацтво. 3) противник.

4) не сумніваю ся. 5) оборонців вітчизни. 6) ставляючи ворогам опір.

7) любов вітчизни. 8) скромність. 9) зависть. 10) похибку.

11) заслуги. 12) чесноти. 13) заохочував. 14) не найшов.

15) слідства. 16) обуренє. 17) справедливість.

лівський лист, а воля якогось підстарости більше, ніж від віків муніфіковані¹⁾ свободи коронних синів? Eheu! Нехай „ignis infernalis“²⁾ спалить „orbem terrarum“³⁾, а всюди заволодіє „diabolus“⁴⁾ і ангели його, коли ошукані властю жовніри поведуть „in vinculis“⁵⁾ ошуканого властю товариша на суд саме тої власти!

— Не буде сього! — крикнула товпа жовнірів. — Се наруга над нами всіма... В пень шубравців!... Де кварта?... На гак Жида.

Серед гамору загудів нагло тубальний голос пана Зборовського.

— Silentium! Мості панове, покажіть ваші листи!

Ось вони!

І пан Пеньонжек достойним рухом подав пану стражникови великий аркуш паперу з печатками, а рівночасно пан Бялоскурський добув із під подертої киреї папери, які, будучи обережним, носив у полотняному мішочку на голому тілі.

Жовніри замовкли та з напругою гляділи на свого полковника, який з повагою читав королівський лист.

— Лист із ординансом⁶⁾ єсть! — сказав... — а ось се... се таки справді сублевація! — закликав, наче чудуючись, що пан Бялоскурський сказав правду. Тут пан Зборовський насупився і визвірився на пана Пеньонжжа.

— Якжеж, вась, смієш мимо сублевації?... „Ergare humanum est“⁷⁾, „круль“ помилився й тобі засі до особи сього обивателя. Ти красше подумай про оброки для нас, про приставство і квартиру!

— Так! так! — гуділа товпа.

Пан Пеньонжек „skonfundував ся“⁸⁾ і нагло помітив, що начав дуже небезпечну гру. Йому бач, не прийшла на гадку ворожнеча, яка постійно панувала між військом і урядом. Тому рішив властивим свому становищу обичаєм обстоювати при своїй справі, щоби сим збити з пантелику недосвідченого, як думав, жовніра.

— Про се опісля! Я домагаюся передовсім сповнення приказу нашого наймилостивішого пана, а відтак будемо вже „тракувати“⁹⁾ о матерії, яка вашмостів привела в обсяг моєї юрисдикції, при чому певно не позабуду на свої „officia“, на скільки ви своїх не забудете. „Pгаесіріє“¹⁰⁾ не забудьте, ясно-вельможний пане стражнику, справи Жида...

— Що? — гукнув пан Зборовський, а лице його змінилося до непізнання, — що? Я маю пам'ятати про Жида? А се що?

І кинув під ноги Пеньонжжа рукопис Рамбулта.

— Ось се твій Жид, зраднику, райфуре мадярський! Як смієш, лику, опримувати спокійного обивателя, що має від короля зеліз-

¹⁾ забезпечені. ²⁾ адський огонь. ³⁾ світ. ⁴⁾ чорт.

⁵⁾ у кайданах. ⁶⁾ приказом. ⁷⁾ поблудити, се людська річ.

⁸⁾ збентежився. ⁹⁾ переговорювати. ¹⁰⁾ особливо.

ний лист? Чи думаєш, що наша „patientia“¹⁾ із заліза? Кидаєш нам в очі наші officia, а не даєш хліба? Добре! Officium нашим є слухати королівських грамот. Ось грамота! І пан Зборовський ударив рукою в сублевацію пана Бялоскурського.

— Сей документ має більший вальор²⁾, як усе інше, бо in periculis³⁾ ойчизна потребує всіх своїх синів, яких ти рад би вивішати. Ось питанє ще, чи сам не покажеш нам туди дороги.

Пан Пеньонжек зблід.

— Мості пане стражнику! Я готов контентувати⁴⁾ вас у всіх ваших desideratach⁵⁾, але звольте глянути на datum⁶⁾ другого королівського листу.

Пан Зборовський впав у люті.

— Що? То ти, канцелярийний вискробку, учити хочеш розуму нас, які печатаємо кровю, а скробаємо й пишемо мечем історію річи посполитої? Ось що я на твої листи...! А ти сам марш мені з очий, коли хочеш сальвувати⁷⁾ здоровлє; таких то урядників лишає нам староста Мнішек замість себе? Пожди, бестіє, ось я дам тобі уряд!

Тут пан Зборовський подер лист короля на дрібні шматки, кинув на землю, потоптав ногами, а обернувшись до своїх жовнірів, плюнув іще з досадою на подерті шматки і крикнув:

— Мості панове, зрада! Магнати і круль стремлять до absolutum dominium⁸⁾. Викликали московську війну, де багато зацних синів коронних покляло свої невинні carità⁹⁾ та потратило фортуна. А й тепер по інфлянтській потребі нема нам де зложити голов, мов диким бестіям. За те кажуть нам ad internecionem¹⁰⁾ переслідувати сі останки нашої браці, які не дали себе як ось ми втягнути у магнацьку і королівську імпрезу. Се insignis et notabilis¹¹⁾ знак, що хочуть нас узяти під ноги, як се є у Швеції. Мості панове! Купою до мене! Ми на гвалт відповімо гвалтом! Хто за мною?

— Всі! всі! nemo ultimus¹²⁾ — ревіли вояки, — на шаблі опірних.... на замок!

Пан Пеньонжек опустив руки і очам своїм не вірив. Але в сій хвилі шарпнув його хтось за рукав. Пеньонжек оглянув ся і побачив позеленілого зі страху Абрамка.

— Ясновельможний... староста...! — верещав Жид — тікаймо як найскорше, вони нас убють!

Пан підстароста немов зі сну збудив ся і підібравши поли, пустив ся на втікача. Хтось копнув його понизше плечий і підстароста впав лицем у грязь. Жидови розбито голову каменем, поза тим ніхто за ними не гнав, бо ціла юрба пустила ся просто до замку. Коли пан Пеньонжек устав, бачив, як жовніри рубали браму, а пахолки на шнурах спускали ся зі стін і утікали до

1) терпець. 2) значіне. 3) в небезпеках. 4) задоволити.

5) бажаннях. 6) дату. 7) заховати. 8) необмеженої власти.

9) голови. 10) до загибелі. 11) визначний і замітний.

12) значить: ніхто не хоче бути остатнім.

міста. На жаль аж тепер став пан Пеньонжек думати, чи не ліпше було відразу вбити пана Бялоскурського, Жида віддати судови за пропалі гроші, а самому заїхати осиротіле Коросно.

Угерницький і Попель гляділи тимчасом на цілу подію, не кажучи ані слова. В кінці поклав Іван руку на рамя товариша:

— Юрку!

— Що таке?

— Ідьмо в хату розставними кіньми Бялоскурського. По-завтра під вечір будемо в Перемишлі, за десять днів дома! Татари...

— А гроші Бялоскурського?

— Віддамо Вірменам у Львові. Бялоскурський з ними торгує, а потім хочби не віддали, то сеж крадене...

— Ну то дамо Цебрівському! Він ставить церков...

І оба молодці завернули коні та поїхали просто гостинцем.

VI.

ПАНИ І СЛУГИ.

Різкий західний вихор гнав пірвані хмари по небосклоні, неначе чамбул орди, який переходить попри лице хана — місяця. Раз у раз гляділо його ясне лице на чорну землю та кидало жменю світла у кромішню пітьму, але за хвилю счезало знов, як та чайка серед Чорного моря. У слід за сим ішли землею цілі війська привидів, ряди тіний плили під крилом вітру на схід, одні за другими, вічно, невпинно, непереривно. Мов потвори Апокаліпси сунули тіни понад землею, та не пусті вони були. Під їх напором гнуло ся галузе дерев, збіже і трави у полі, вся земля стогнала та понурим свистом гомонів світ про божий гнів, який давив землю своєю вагою.

Було сумно і страшно. Старі люди кажуть, що такі ночі лучають ся підчас кривавих літ війни, грабежий, зарази, бо вони бувають якраз ділом сих тайних, жорстоких сил, що царюють між людьми. Більше бач кланяють ся люди замислам діавола, як божому сяєву, тому й тіни прислонюють райський світ привидами, розвівають вихром мир у природі та в серцях і посиляють духів кари і війни, морди, пожежу, заразу...

І кажуть, що серед такої страшної ночі перекидають ся сі божі кари з місця на місце мов саранча у степу, а другої днини конують люди у судорогах по шляхах та хатах, або серед реву Аллах! Аллах! займаєть ся село та ллєть ся кров недовинна.

У хаті сидить бабуса коло сліпого віконця та пильнує побитого паном на лані сина, або колише „панську“ дитину своєї внуки. Деж мати дитини? Вона пішла за сим вітром, а радше душа її поплила птичкою на схід у пустиню...

В інших хатах лежать мужики смертельно втомлені панським сінокосом... Навіть не стало сил зварити вечері, так утомив усіх труд та ляк перед нагаєм. Бач у двоє прийшло ся відроблювати і за живих і за вмерлих. Бо ось у інших хатах валяють ся сині, набренілі трупи, скорчені у страшних судорогах хвороби... Чума!

Чума, нагай, нужда, насильство, кров, пожежа... служба! І все те позбирав вихор із собою і з сього зродили ся сі страшні

потвори — тіни, які вилюднюють своїм віддихом дальші села, та тікають далі на схід, щоби залюднити пустиню.

А за ними часом, мов із пекла, тікають і люди...

Чому? Може тому, що їх туди несе вітер глядіти сих хмар, які ось пролітають туди понад землею, сих споминів, надій... А може вони бажають утекти від служби?.... може!

Мало лучається ся таких ночей у червні і справді, всі люди подалиб ся у монастирі, наколиб частійше чули сей жалібний свист, шум та стогін вітру, який бушував над землею. Він бач сам один оплакував долю, а радше страшну недолю підданих.

Поміж напів вимерлими селами стрічав вихор і двори та звичайно минав їх, не займаючи. Зараза любить погній нужди, а у дворах пани! Але з сих дворів зняв вітер иншу хмару та помішав її зі своєю хмарою нужди. Се була хмара бути, злоби, злочину, нечисти тіла і душі... панства!

І все те змішавши ся, гнало зі стоном та ревом понад землею, і все живуче тікало та крило ся як можна найдалше. Лиш дерева розказували собі, що бачили у страшних, пірваних хмарах та у товпах тіний — привидів, а у вежі реготав ся раз у раз лилик: Ха! ха! ха! ха! ха! ха! ось і побідили тебе, Розпятий.

І так гуляв вихор над усею Україною, співаючи холодним зорям пісню про її гаразд. Навіть звір по лісах замовк, поховав ся і лише сови пугутькали у лісі, а від часу до часу висловляли й пугачі свою радість голосним гу! гу! — яке звучало якось немов погроза, неначе сказати хотіла птиця: Го, го, ще й не таке буде!

Мертво¹⁾ та непорушно лежала при львівській дорозі Жовква, столиця гетьмана Станіслава Жулкевського. Хоча ще не було пізно, все місто тонуло у пільмі. У таку ніч не хотів ніхто виходити з хати, або хочби відчиняти вікон, щоби не пускати в хату нечистих сил, які розгуляли ся бурею. Навіть шинки, в яких підчас зарази бував більший рух, як звичайно, були замкнені і неосвічені. На вежі костела, де мав сторожити вартівник, не було нікого. Ще перед двома днями не встав він ранком з ложа, а до вечера вкрило ся тіло... морівками¹⁾... За два дні потріскала шкіра на трупі, а страшний сопух затроїв повітря. Одначе ніхто сього не завважав, бо було високо, а лізти туди всі бояли ся. Лише пси, які виволікли на ринок декілька випорпаних куснів вонючого стерва, вили протяжно, достроюючись до понурого витя вихру по пустих улицах. При сьому задирали писки у гору, немов чуючи на вежі трупа, якого не завважали люди.

Брами міста стояли отвором. Ніхто не бояв ся опришків, ні Татар. У заражене місто не їхав ніхто, хіба хлопці із також заповітрених сіл. Навіть сам пан не пускав до себе нікого з міста, тільки повірив німецькому медикови дозир над заразою, а кількадесятьом пахолкам велів пильнувати безпеки та хоро-

¹⁾ темні плями, ознака чуми.

нити трупів. Але медик утік, вартівники спали п'яні у вартових кімнатах при брамах. Нікому було їх наглядати.

За містом стояв на горбку замок з округлими вежами, оточений садом, огородом та гумном, усе те обведене ровом, валом, частоколом, а по часті стінами й мурованими брамами. Зараз за садом починав ся ліс і то дуже густий, шанований ощадним господарем — панський ліс.

Саме з цього ліса виїхав їздець. Коли тільки виїхав поза останні дерева, вдарила його в лице нічим не спинювана сила західного вихру, кінь скочив, та дрожачи цілим тілом, став форкати з переляку. Їздець затяг високу, козацьку шапку на перед голови, та успокоїв коня, гладячи по шиї. Новий порив вітру мало не збив його з ніг.

— Во ім'я Отця і Сина! — перехрестив ся козак. — От певно повісив ся хтось... наче Юда! Боже, будь милостив його грішній душі! Погана ніч! Правда, Чавше?

Тут козак звернув ся до свого жеребця, який оказував велику охоту завернути знов у діброву під захист дерев. Чавш поклав уха по собі та замахав головою.

— Ага! озлобив ся, товаришу? Ну, нічого! Заїдемо до „баборіза“¹⁾ то будемо спочивати. Там ніякий біс не прикаже тобі товкти ся по ночі. Там тільки бабам і дітям біда, але не нам козакам.

Кінь неначе порозумів слова пана, спустив голову до долу, щоби вітер у ніздря не віяв і пустив ся з провола до замку.

Наколиб козак міг був глянути через високий мур на майдан, серед якого стояв сам замок, то побачив би був доволі живу картину. На майдані стояли довкола бочки смоли, западені, щоб освітити подвір'є, бо не можна було сього вчинити иншим способом задля страшеного вітру. Коло бочок крутили ся парубки, які пильнували, щоби від огню не заняли ся коляси та коlessки панів, що заповняли частину майдану. Великий, чотирикутний майдан, був оточений з трьох сторін будинками, а саме кухнею, збройнею, обширним рефектарем для приїзжої біднійшої шляхти, та мешканцями для прибічних гайдуків пана Жулкевського.

З четвертої сторони притикав до самої замкової будівлі панський сад, заложений західними огородинками.

По майдані крутила ся шляхоцька служба, гайдуки, пахолки, бігали пси всякої величини і краски, та довгим шнуром ішли одні за другими слуги, які несли на величезних полумисках страву до рефектаря, та до самого замку.

Його всі долішні вікна були освітлені, тільки горішня часть і високі круглі вежі тонули в пітьмі, а високо над ними пересували ся піврані хмари.

В одному наріжному вікні, яке виходило в сторону міста,

¹⁾ Прізвище пана Жулкевського, який у битві над Солоницею казав вирізати баби й діти.

горіло світло. Була се т. зв. червона кімната, улюблений кут пана Жулкевського.

Він сам сидів ось при великім, закиданім паперами столі, на яким горіло у двох свічниках по чотири високі свічки. Між ними стояв чорний, гебановий хрест зі срібною фігуркою Спасителя.

Вся кімната була обита темно червоним адамашком, а червоний блеск падав на лице гетьмана кривавим рефлексом. На гетьмані був червоний контуш та темно багряний жупан, а всі запинки аж горіли від самоцвітів.

Пан Жулкевський видко мав гості та думав за хвилю зійти між них. Поки що держав він у руках великий кусень паперу з королівською печаткою і читав його. В худих, виразистих рисах його лица малювали ся думки та почування, бо гетьман не мав причини скривати їх, будучи сам один.

Письмо, яке держав у руках, була се королівська пропозиція на сойм, а з неї аж віяло блідим острахом перед ворогом християнства і польським союзником — високою Портою.

— Непевний се союзник! — писав король. — Нераз досвідчили ми сього, як облудна його приязнь, що з часом приходить і минає... Злий се сусід, та не можна йому вірити, бо в нього щастє і відповідна нагода ломлять найсвятійшу присягу"...¹⁾

Жулкевський прочитав усе письмо і задумав ся.

— Так! Непевна була приязнь Турків! А від неї залежало все. Уся річпосполита не мала ані одного стану, який зміг би, одностайно зібравши ся, відперти ворога, та зберегти цілість держави. Гетьман знав своє військо добре. Воно складало ся з усякої збиранини „без чці і вяри“, з ріжних очайдухів, інфамісів, банітів, вархолів, які ходили на війну збогачувати ся та субстанцією „браці“ латати свою надірвану розпустою фортуна. Коли зближав ся ворог, мості панове скликували сеймик, посиляли депутацію, а прийшло до бою, посиляли козаків, українських наємників, або ланову піхоту. На чімже опираєть ся безпека річипосполитої?

Жулкевський поклав лист на стіл та спер чоло на руку.

— Три політики! Королівська політика трівог, просьб, упорень, шляхоцька політика трусости, привати²⁾, безсовісности і гнили тайного власний патріотизм. Але гетьман чув, що земля усуваєть ся з під його ніг...

Доки ще буде вдавати ся те сипанє піску в очи султанови? Та чи стане сього піску? Де взяти сеї тіни сил, яка здержує полчища Османів перейти Дністер? Магнати ходять на Волохів, ведуть війни на власну руку, закликають козаків, а з краю тікає тимчасом маса народу від панів у козаки, аби тільки дальше від проклятої долі підданих. Пустіють села, у власнім гною гние браця шляхта, або сварить ся між собою. Наємна зволоч нищить останки майна, Жиди вивозять усе з краю, що має вартість, лишают вино, атласи, розпусту, хвороби і безсилу.

¹⁾ текст оригінальний. ²⁾ егоїзму.

А сила пливе на схід! Там росте справжній великан — тут ломлять ся гнилі підпори і уроєний великан валить ся у власну гниль та нечисть. Боже, Боже! Хто подасть ратунок тим, що гинуть?

Жулкевський зложив руки і глядів у Розп'ятого. І нагло успокоїв ся. На його лици появил ся іронічний усміх. Він бач, приловив себе на штуці, якою часто зворушував шляхту в сенаті, щоби ухвалила комісію на козаків... Так! Нема чого здавати ся на поміч неба, бо воно високо... се лише реторична фігура. Треба сил, сил і ще раз сил! І то на се, щоби сього східного великана — козацьку силу звалити, розірвати, а мясом та кров'ю погодувати змія, що здихає і нове жите влити у гнилу суспільність. Треба за здоровим народом кинути на схід гниле панство, щоб воно мало нове підложе до своєї галапасної діяльності. Воно відживе знову, а з України нікуди вже тікати хлопам.

І тоді вся сила великана вселить ся в Польщу, тоді нешкідливим стане лотрівство панів, вірним покаже себе турецький союзник, а й Татари заховають шляхті свою приязнь, як що не буде козаків, щоб боронити України та світити ханови в очи пожежами.

Жулкевський зірвав ся і став ходити по кімнаті туди і назад. Його тінь падала на стіну і здавало ся, немов поруч із ним ходить іще злий дух та нашіптує йому дальші думки.

— Справді. Наслідком гнету у Короні¹⁾, наслідком насильств, здирств та мордів заселяєть ся Україна, позискує лад, добробут, силу і все те завдячує очевидно шляхті. Тепер готові козаки поріжнити Річпосполиту з Портою, а тільки одні вони мають силу знищити Татар та оперти ся султанови. Тому ще нині треба скликати комісію і йти на Запороже.

Нагло спинив ся Жулкевський у проході.

— А полуднева турецько-татарська границя?... Король пише, що румільський беглербег домагав ся від нього листом поживи та дерева до будови турецьких замків на Дніпрі, проти самоїж річпосполитої²⁾. Що за наруга! Сей поганин пише до короля наче до першого ліпшого кяї³⁾ свого пашалика! До козацького гільтайства пише вічливо немов до римського цісаря... щож з сього? Козаки відповіли лайкою, а король покірною просьбою... Ось він, Жулкевський, змінить се, але вперід треба крови, козацької крови на сході, хочби за сей час мав хан половину шляхти з Корони взяти в ясир на заході... Треба Солониці...

Жулкевський сів знову та закривши очі рукою, став пригадувати собі давні, забуті картини з перед дев'ятнадцяти літ, коли він перший раз як начальний полководець громив гільтайство. Перед його очима станув образ кривавого поля, вкритого пошматованими тілами мужів, жінок та дітей. Він бачив

¹⁾ польським королівстві. ²⁾ історичне. ³⁾ вийта.

мажі, обризкані мізком розбиваних об колеса немовлят, попорені трупи і копита коний, пообвивані внутренностями. І все те, все те зробило його слово, слово зради...

Жулкевський здригнув ся, відняв від очий руку, а зір його впав якраз на срібну фігурку Спасителя, що прощав навіть власним убійникам і лотрам. Від фігурки йшли яркі промінні і падали на червоне лице гетьмана, немов хотіли його пробити стрілами розуміння, милосердя, покори. Гетьман зблід і сказав до своєї душі: Годі! Патер Тхожевський дав мині абсолюцію від присяги, кажучи, що додержати її схизматикам, се гріх! А зрештою...

Жулкевський махнув рукою, отряс ся з сумнівів і нахмурился.

По хвили проговорив шепотом:

— Хочби й десять разів прийшло ся те саме вчинити, *non verebor*¹⁾ тих самих взяти ся способів. При тім я прощаю їм усім, як християнин... але річпосполита домагається кари на бунтівничих хлопів, які не роблять панщини, а шкодять союзникови...

В сій хвилі почули ся кроки перед кімнатою. Війшов шляхоцький пахолок, нарядно одітий у аксамітну одіж. Він низько поклонив ся і сказав:

— Ваша ясновельможність! Єсть гонець - козак від Петра Сагайдачного, „старшого війська Його Королівської Милости Запорозького“.

— Нехай вийде! — приказав гетьман.

Відтак поклав на столі набитий пістоль і уложив риси свого лица у вираз поваги й сили. Пахолок счез, а за хвилию почув ся у передній кімнаті скорий і певний хід мужа та брязкіт шаблі. Двері відчинили ся і в них станула висока стать козака, а за нею два панські гайдуки з мушкетами.

Козак скинув уже був свою довгу кирею і станув перед гетьманом у гарнім матеріяльнім жупані синьої краски, сині були також шаравари, перевязані довкола стану широким поясом. За поясом виднів турецький ніж та два пістолі, викладані богато сріблом. Довга шабля висіла при боці, а з переду від пояса кілька ременів із люлькою, кресалом та гаманцем на тютюн. З другого боку видко було ріг із порохом та шкіряну торбу на кулі. Стать козака була худошава, костиста, широкоплеча, риси лица виразисті, хижі, блискучі очі. З голови звисав на ухо жмут чорного волося — оселедець.

Він зупинив ся на порозі червоної кімнати і глянув у неї, мов у пашу лютого звіря, — так кривавою видала ся йому вся поява...

— Опир! — подумав. — Мало йому крови в полі, ще й хату вимостив кровю! Дух святий при нас!

Він здригнув ся, переступив поріг, а відтак поклонив ся в пояс, відповідно до приказів свого гетьмана.

¹⁾ не заважаю ся.

— Слава Богу — сказав — а вам, ваша ясновельможносте, підданчий поклін від пана старшого війська Його Королівської Милости Запорозького та бажане доброго здоровля і пановання на многі літа.

І шапкою діткнув підлоги, а відтак випростував ся на весь ріст і глянув із гори на меншого ростом „баборіза“.

Жулкевський не відповів на поклін, тільки з під стягнених брів глядів на козака, здержуючи лють, яка прошибала його на вид сього вірного вояка, видко відважного, хороброго і послушного,

— Хто ти? — спитав у кінці.

— Військовий осаул, Олекса Коршун.

— За чим приходиш?

Осаул поклонив ся знов у пояс:

— З вістками, які Старший війська Його Королівської Милости Запорозького посилає вам, ясновельможний, у доказ своєї вірної служби королеви, Річипосполитій, і всьому християнському мірови.

Жулкевський стягнув брови ще більше.

— Знаю, знаю, гарна се служба, чисті медвежі прислуги, та про се опісля! Кажі тепер, що знаєш.

— Уроджений¹⁾ Петро Сагайдачний пересилає мною вістку до могучих та високих ух вашої ясновельможности, що кримський хан з усіма ордами стоїть уже на границях і стягають ся ще тільки ногайські орди, щоби купую піти на Поділе й Волинь. Знаємо се зовсім певно, бо всі табуни посчезали, а чабани пігнали череди у західні степи тому, що не буде кому пильнувати їх. Усі Татари в поході. Ось і все!

— Відки знаєте, що напад піде на Поділе й Волинь?

— Бо в нас тепер усі козаки дома, то Татарам небезпечно. І поклонивши ся в пояс, хотів відійти.

— Пожди! — сказав Жулкевський і відвернувши ся підійшов до вікна. Слова козака про „безпеку“ для татарських чабанів у річипосполитій влучили гетьмана мов удар батога і він не міг говорити далі.

Козак відступив до дверей та приглядався з під насунених брів гетьманови. Він міркував, над чим саме думає Жулкевський. Сагайдачний приготував його був на се, що гетьман ставляти-ме питання і научив його, як має на них відповідати. Атаман козаків знав добре, що у гетьмана було всього 300 вояків, та що він гнівається на козаків за спустошення Сінопи і тому не візвє їх на поміч. Дятого саме післав козака, немов підчинений шле вісти начальному полководцеві. Але ось Жулкевський надумуєть ся... ануж захоче видати приказ вирушити? Що тоді? Ну, тоді не його голова, тоді старий січовий лис, як звали Сагайдачного, нехай здоров торгуєть ся сам!

¹⁾ шляхтич.

Козак усміхнувся хитро... Та ось побачив на столі пістоль із відведеним курком...

— Боїть ся собача віра! — подумав — то добре!

Але в сій хвилі почув, як кров набігає йому до голови та починає боліти згоїна над ухом.

Була се згоїна по рані, яку одержав Олекса ще семилітним хлопцем над Солоницею. Тоді пролежав непритомний під трупом матери цілий день, доки не найшли під вечір околичні мужики та не вирвали від смерті. Тепер ось почув козак, як їжить ся на голові чуб, руки стягає якась невидима сила, мов кігті хижої птиці. Ось один скок і треклятий „баборіз“ захлиснує ся кровю. А потім будь, що буде!...

Козак стряс ся, відвернув очі від пістоля, щоб пошукати ними „опиря“ і погляд його впав на хрест межі свічками... І немов собака завило в сю хвилю його серце... Свят! свят! свят! Схамени ся, Олексо, тиж посол, християнин... Не Лях!...

Жулкевський відвернув ся.

При виді козака закипіла була в ній зразу кров та прислонила зір кровавою мракою. В сій мраці бачив гетьман білий паль із застромленим козаком та червоні струйки крові, яка спливала по білім дереві. Але в тім нагадали ся йому пляни короля, та його власні замисли і він не захотів остерігати козацтва, мордуючи післанця. Не хотів їх також і кликати на поміч, щоб мовляв не зібрали ся, бо тоді в їх руках була би й судьба річипосполитої. Їм не можна було давати нагоди до нових заслуг. І не зважаючи на се, що своїм мовчанем видає на смерть і неволю тисячі невинного люду, не хотів сказати слова: Прийдіть і ратуйте!

— Мило мині, — сказав — що є між вами муж, який оцінює клеменицю¹⁾ річипосполитої та fideliter²⁾ їй служить, але тепер скажи мині, будь ласкав, дещо про вашу виправу на Сінопу. Хто вас туди післав?

Козак поклонив ся в пояс:

— Ваша ясновельможносте, се не наша виправа. Се не ми ходили; зась би ми сміли проти комісії... нехай нас боронить свята Пречиста від такої безецности! Се чорт знає, що за люди те вчинили³⁾.

Жулкевський аж поблід з гніву.

— Як то? — спитав, а в голосі звучала струна крайної люті, хоча й убраної у спокійні слова — як то? як се можливе? Адже атаман ваш має пильнувати, щоб ніхто з вас до Турків не ходив та на волость не пхав ся.

— Ми не пхали ся, прошу вашої ясновельможности. Се ті люди з волости до нас прийшли.

— А чомуж ви їх не зловили?

Козак поклонив ся у друге.

¹⁾ поблажливість, ласкавість. ²⁾ вірно.

³⁾ мова про напад козаків на Сінопу весною 1615 р.

Ваша ясновельможність зволять жартувати. Сих розбійників було до 12.000. А нам старостове з українських замків припасів не пускають, наших, що ще з родинами не вийшли на Низ, угнітають, відумерщин не шанують, Содому і Гомору творять, а ми самі у Низу границь пильнуємо, та навіть на стілько не маємо жита й іншого припасу, щоби піти в поміч за приказом його королівської милости або вашої ясновельможности. І платні нема...

Пан Жулкевський почервонів з досади.

— Я не про старостів питав, але про сих рабівників. Як ви їх могли пустити назад?

— Ваша ясновельможносте! — відповів козак. — Вони цілу флоту султана Его Мості розперіщили і їх Капудан башу взяли, лише їм здо.... то є умер по дорозі, а ми стримували би їх? Куди нам, спокійним уходникам! Кошовий сказав їм через січовий паркан: Ідїть собі, бісові діти, ід своїй матери, бо стріляти му! Вони постояли, постояли і пішли.

— Куди?

— Не знаю! Бог мені свідок, що не знаю, ні я, ні кошовий. Один туди, другий сюди. У нас тепер люду доволі.

Жулкевський побачив, що з козаком не договорить ся, тому кивнув рукою на знак, що послухане скінчене.

— Іди до цекгавзу¹⁾, там дадуть тобі їсти. Вертай швидко і скажи гетьманови, нехай пришле тих Наливайків, які накоїли сього лиха, бо як ні, то впаде на вас усіх рука кари, а коли спам'ятаєте ся, може бути за пізно!

Козак був би розсміяв ся, наколиб не згадка про Наливайка. Він поклонив ся ще раз низенько.

— Ми Солониці не забули і не забудемо, поки нас і вас. Прикази сповнимо, миж піддані вашої ясновельможности, та Егомості короля, проте бажаю вам відімени всього Війська Його Королівської Милости Запорожського здоровля і сил на потіху сеї ойчизни і прошу дозволу їхати.

— З Богом! — сказав гетьман.

Козак счез, а Жулкевський мов несамовитий став бігати по кімнаті. В кінці плеснув у долоні. Вийшов той сам пахолок, що передше.

— Стасю! Проси но до мене пана генерала земель подільських та пана полковника фон Вендендорфа.

І сівши при столі, став збирати порозкидані папери. За хвилю відчинили ся двері і в кімнату ввійшли два мужі. Один у багатім, чорнім, шляхоцькім строю з фіолетними випустками, та золотім ланцюху на шиї, другий в райтарськім колеті, з широким, ремінним поясом, на яким висів парадний, стяжками прикрашений рапір із широкою гардою. Горішня часть його чобіт була дуже широка і виглядала, неначеб ноги застромлено в два відра. Короткі, кармазинові райтузи²⁾ були на внутрішній сто-

¹⁾ зброївня. ²⁾ штани до верхової їзди.

роні від колін виложені мягкою шкірою лося. Через рамя ішла широка, червона, шовкова шарфа з золотими тороками, а в руці держав широкий, повстяний капелюх зі струсиними перами.

Перший з них був се пан Александер Каліновський, молодий чоловік, але завдяки колігаціям і фортуні мав уже уряд „генерала земель подільських“ і був каменецьким і брацлавським старостою. Другий, старший чоловік, літ може пятьдесяти, не вважаючи на довголітню польську службу заховав зовсім вигляд німецького офіцера.

— Дивно — мені! — начав по привитанню пан Каліновський, — що ваша ясновельможність так екстраординарийну¹⁾ оказуєш альтерацію²⁾. В чім справа?

Говорив дещо через ніс, з великопанською міною та холоднокровно.

— Nil mirum³⁾! — заговорив пан Жулкевський. — Наші війська, які є, всі на сіверській границі, у мене жовніра брак, а тут Татари cum omni potentia⁴⁾ грозять finibus⁵⁾ річипосполитої.

— Ну, се їм лучаєть ся дуже рідко! — відповів Каліновський, — лише раз у рік. І я безумовно не бачу причини, чому ваша ясновельможність не дадуть уже знаку, щоби сідати до вечері. Бо так калькулюю, що чим скорше всі їхність панове підуть спати, та розійдуть ся, тим спокійнійше можна буде деліберувати про commune reipublicae bonum⁶⁾.

Фон Вендендорф був одначе иншої гадки.

— Відки ваша ясновельможність мають сю відомість? — запитав живо.

— Прошу вашмостів сідати, а все виексплікую їм ab ovo⁷⁾.

— Ergo incipiamus⁸⁾! — сказав пан Каліновський з резигнацією і сів.

Жулкевський почав говорити.

— Ваші милости знаєте, що від часів Стефана Баторія уважають нас Турки чимось у роді турецького пашалику і просто дають нам ординанси, quid і quomodo⁹⁾ треба нам чинити, щоби „каптувати“¹⁰⁾ собі башів, беглерберів, везирів, або кримського царя і щоб вони нас дарували здоровем¹¹⁾ та не наїздили наших країв. І справді річипосполитої obedientia¹²⁾ дуже велика, більша ніж у мультанського господаря, який прецінь є підданим султана єгомості. Не будь перської війни на сході, давно співано би по всіх наших косцьолах поганські безеценьства, наші жінки та дочки служили би за предмет нечистих похотий невірних, а сини наші на галерах miserabilen¹³⁾ коротали би vitam¹⁴⁾ — так слаба і безпомічна річпосполита...

— Кольоризуєте, ваша ясновельможносте — замітив спокійно пан Каліновський. — Всюди Турки кварцяного нашого

¹⁾ незвичайне. ²⁾ збентежене. ³⁾ не дивно. ⁴⁾ з цілою силою.

⁵⁾ границям. ⁶⁾ нараджувати ся над спільним добром річипосполитої.

⁷⁾ від початку. ⁸⁾ починаймо отже. ⁹⁾ що і як. ¹⁰⁾ приєднувати.

¹¹⁾ дарувати жите. ¹²⁾ послух. ¹³⁾ нужденне. ¹⁴⁾ жите.

війська *celeritate* уходять¹⁾. Крім яничарів та спагів²⁾, нема в них війська. Татари ніколи не достоять і легкі знаки³⁾ лише з ними розправу маючи, *facillime*⁴⁾ їх громлять.

— Так, певно! — відповів із жаром Жулкевський, — але кілько сього війська та де воно? Трохи литовського і коронного від московської стіни, а решта сеймікує, вибирає насильно реквізиції по селах королівських і панських, чинить гвалти, морди, *incendia*⁵⁾, *latrocinia*⁶⁾ і таке інше, а у мене... 300 вояків на цілі східні „креси“.

— *Nescio*⁷⁾, що вашій ясновельможности на сих кресах лежить. Чим більша пустиня на сході, тим безпечнійші ми в Короні! — сказав Каліновський, оглядаючи пильно нігті на пальцях рук. — Ніхто не журить ся сходом, на щож сього вам? Коли хлопство заселить і управить яку околицю, то варта її випросити собі та господарити кілька літ, але боронити хлопства, се булаб *dementia*⁸⁾. Прийдуть Татари, то по старому і головні не лишить ся, а не прийдуть, то хлопство тікає далше на схід і посесіонат опинюєть ся знов на пустини. Але ваша ясновельможність сказали би ласкаво, про яку *praeparatio*⁹⁾ матерію хоче з нами трактувати?

— Був козак від Сагайдачного і приніс вісти, що в хана інкурзія *ingens*¹⁰⁾ на нас *praeparatus*¹¹⁾.

— Від Сагайдачного, — значить певна вість! — замітив Вендендорф.

— Так! а у нас *desunt vires et desunt viri*¹²⁾.

— Ха! ха! ха! — засміяв ся Каліновський, — а чомуж не покличете козаків? Се дешевий вояк, нічого не хоче, а домагаєть ся лише сього, що вже сам має *de facio*¹³⁾.

— Ваша милосте, не смійте ся! Про гонор річипосполитої ходить. У нас мусять бути власні сили.

— Гонор! Се дивне!

— Так, гонор, — то значить, нам треба власними силами відперти *hostem*¹⁴⁾.

— Який же вам привиджуєть ся *hostis*¹⁵⁾?

— Турки! Їх козаки вічно інзультують, бо вони нікого не боять ся, анї нас, анї Турків, і ось засвітили пожаром в очи самому султанови, а сьому рік спалили Сінопу, де від коли Турки на світ прийшли, *manus hostium*¹⁶⁾ не бувала.

— З сього простий „внесок“, що скаптувавши козаків, лацно зможемо від турецької потенції відсидіти ся.

Жулкевський пригриз зуби з досади.

¹⁾ утікають. ²⁾ постійне кінне військо султана.

³⁾ знамена, хоругви, стілько, що полки. ⁴⁾ без усякого труду.

⁵⁾ пожежі. ⁶⁾ лайдацтва. ⁷⁾ не знаю. ⁸⁾ божевільє.

⁹⁾ особливо. ¹⁰⁾ величезний набіг. ¹¹⁾ готовить ся.

¹²⁾ нема сили, нема мужів. ¹³⁾ на ділі. ¹⁴⁾ ворога.

¹⁵⁾ ворог. ¹⁶⁾ ворожа рука.

— Вибачте, ваша милосте, але мушу виразити ся коротше. Щоби не бояти ся Турка, треба мати силу, в мене війська нема, а козаки під баніцією за напади.

— Ба нічого легчого, як зняти баніцію на рік, та наскликати війська.

Тут погладив Вендендорф свою кінчасту борідку і вмішав ся до розмови.

— З „пермісією¹⁾“ ясновельможних панів, я вже від трийцяти літ служу родині його ясновельможности пана Станіслава Жулкевського любовію і вірою....

— Правда єсть. Яко живо! — притакнув Жулкевський. — І знаю багато дечого, чого не бачить молодий, ані недосвідчений. Не сумніваю ся отже, що збагнув я інтенції²⁾ пана гетьмана. Йому треба війська не на Турків, але... на козаків...

Жулкевський кивнув головою, а Каліновський з зачудуванням глянув на гетьмана.

— Але, — продовжав Вендендорф — гетьман знає, що військо не піде на козаків, бо його треба на півночі, а иншого війська годі зібрати. Я приглянув ся вже не аби як військам річипосполитої і замітив, що у вас нема воєнного духа. Лиш дуже мало людей почуває в собі справді замилене до рицарської штуки, а инші вояки се лиш вархоли, безсовісні рабівники, одним словом зволоч, щось у роді наших німецьких наємних полків, яких усюди повно по різних потентатах³⁾. Вони добрі до нападу на лихо уоружених хлопів, на обтяжених здобичею Татар, де може десятій має самопал, а сотий карацену, навіть до голих та босих козаків доберуть ся хиба підступом. А й само кварцяне військо, що складаєть ся з найліпших вояків, неповоротне і лише тому держить ся знаків, бо більше як три четвертини, се не Поляки, але Русини, козаки, Волохи, сабати, Німці, Французи, Шкоти. Польська шляхта дуже благородна і щедра, але брак їй військового духа. Се правда.

— Так! — відповів Каліновський, граючись медаликом при своїм ланцюху, — але наші поважні знаки, наші панцирні....

— Панцирні, гусарі се добре військо в отвертій битві на рівнині, в гарну погоду і то тільки до наглого нападу та розторощення ворога самою вагою. Се не військо, лиш таран, се не мужі, тільки коні. Але за те як лиш раз спинить ся, так один Татарин десятьох без труду позтягає з коний арканом. Щож хочете, гусарська хоругва іде мов камінь. Ваші вороги, се Волохи, козаки, Татари, Москалі, а всі ті нації легко оружні. Також у Турків або у Шведів головна сила лежить у піхоті. Коли гусарам удасть ся влетіти каменем у юрбу, вона розскочить ся, коли ні, то камінь впаде на землю і дитина копне його ногою. Одним словом ваше військо не вміє провадити війни, бо в вас нема своїх вояків, а на чужих мають гроші лише пани... але держава ні.

¹⁾ за дозволом. ²⁾ наміри. ³⁾ володарях, вельможах.

— Аж дивно мені, що васть так знамениту посідаєш „сцієнцію“ наших сил! — відповів Каліновський. — Неоцінена була би вона для румільського беглербега¹⁾.

— Без сумніву! — сказав Жулкевський, — хто не бачив наших жовнірів на війні, той не знає їх. Зараз за тиждень мості панове тікають домів і що найбільше, лишають свої почти у хонгві. Часом нема при гусарським знаку і десятиох товажишів²⁾.

— Знаю й я їх доволі! — говорив далі Вендендорф, — тому думаю, що треба раз на все запевнити собі поміч козацьку, знищивши її самоволю.

— Так! — potwierдив Жулкевський. — Їх треба безумовно *extirpare*³⁾, щоби лише нарід остав ся, а все своєвільство мусить згинутися, бо вони своїм полуменем стало ширять ся в ойчизні і далеко заходять пожаром⁴⁾. Воював і я з ними і вашмосьт був сам зі мною в солонницькій різні...

Вендендорф зблід, стряс ся усім тілом і вдарив ся в груди.

— Прости, Христе! — прошепотів.

Жулкевський пригриз зуби, згадавши викиди, які робив йому тоді Вендендорф, відтак кінчив:

— Але гадина була тоді тільки придушена⁵⁾, а тепер треба буде вашій милости, князю Янушови Острожському, Заславському, Вишневецькому, Корецькому і мині зібрати наші добрі полки та вірвати гидрі голову. Нас *modo*⁶⁾ відзискаємо силу підданих, наберемо дармо жовнірів, коли і кілька схочемо, а що найважнійше, сконвінкуємо⁷⁾ і скаптуємо⁸⁾ собі султана...

— Все те добре — усміхнув ся Каліновський, на якого не робили сі виводи ніякого вражіння, — але що скаже на се ксьондз біскуп?

— Ксьондз біскуп став саме з ліжка та питав за вечерою! — докинув Вендендорф.

Каліновський засміяв ся.

Жулкевський казив ся зі злости на байдужність магната, але гамував ся, щоби не обидити одного з наймогутнійших королєнат на Україні.

— При тім — продовжав Каліновський, — подумайте, ясно-вельможний, що у кожного з нас тисячі скрутиній, контроверзій, протестацій та реплік у трибуналі, а ніхто не лишить своєї фортуни на луп сусідів, щоби саме за сих сусідів товкти ся по диких полях, де хиба вовки та козаки можуть *bestiarum vivere more*⁹⁾.

— Сойм лімітує⁹⁾ справи їхмосьт панів.

— Но так — сказав Каліновський, — але бачите, страшний се край, сі дики поля, повні звірів, ворогів, Татар, опирів, та

¹⁾ верховний намісник європейської Туреччини.

²⁾ властивий вояк — панцирний; кожний товариш мав почот, який складав ся з панцирних, або і лекших їздців; його самого дуже часто не було в таборі, а був лиш почот. ³⁾ викорінити. ⁴⁾ автентичні слова.

⁵⁾ сим способом. ⁶⁾ зобов'язуємо. ⁷⁾ приєднаємо.

⁸⁾ жити на спосіб звірів. ⁹⁾ відложити.

иншої нечистої сили! Так казав мині один Тринітар, який їздив до Криму викуплювати бранців, за посередництвом польських потурнаків у Кафі і Перекопі. — Я годжу ся зрештою на виправу, але нехай стають усі, *nemine excepto*¹⁾. Крім сього дайте пароль, ваша ясновельможносте, що постараете ся мені про гетьманську булаву по собі, коли дістанете велику по Замойським, а тоді я перший дам *exemplum amoris patriae*²⁾.

— Ось рука моя! — сказав втішно Жулкевський. — Нині вночі розпишу ще листи до шляхти і панів. Маю на се „пермісію“³⁾ і „пленіпотенцію“⁴⁾ від круля.

А тепер ходім до салі!

І всі три пішли в діл до салі, де мала відбутися вечера.

¹⁾ без виїмків. ²⁾ примір любови вітчизни. ³⁾ дозвіл. ⁴⁾ повноважність.

VII.

П Р И В Е Н Г Ж И Н Ї¹⁾.

Долішню частину замку в Жовкві займала майже виключно величезна їдальня сая. Мала вона до сто стіп довжини, а вісімдесять ширини. Усю підлогу, виложену плитами, застелявав килим, а на ньому стояв величезний стіл у підкову. Стіни були оббиті дорогими тапетами, при високих вікнах видніли адамашкові занавіси, а між вікнами гербові щити дому Жулкевських у золоті, прикрашені „арматурою“, себто списками, топорами, мечами, прапорами, гарматами і трубами, які уложено штучно у виді оправи гербу. Тут і там висів польський, німецький, або медіолянський риштунок²⁾, а по середині стіни по правій стороні від президіяльного³⁾ місця портрет круля Єгомості, а під ним хоругви німецького цїсаря, здобуті на козаках при Соломиці. По боках висіли дві повні зброї орієнтальної роботи з дамасценськими мечами. Хоча стіни були оббиті тапетами, то все таки видніли по різних місцях ще широкі коври смиренські, а на них різані венецькі зеркала. Стеля була розмальована якими красками, а з неї звисало багато дорогих, золотом блискучих павуків, в яких горіли білі воскові свічки.

По однім із вузких боків салі стояв креденс, відгороджений різбленою решіткою. Серед нього пишала ся висока та широка, мов царські ворота, різблена шафа, західної роботи, прикрашена мармором та емалією, а повна дорогоцінної посуду, всяких можливих видів та величин. Було її так багато, що креденс подавав радше на торгівлю, ніж на склад домашнього припасу.

Коло креденсової шафи стояло на землі кілька стосів срібних полумисків, з яких деякі були позолочувані; з другої сторони такі самі стоси срібних тарелів у хлопа заввишки та величезний спіжевий кіш зі срібними ложками. Ся просто неймовірна маса срібла, яка творила ціле покладне багатство пана Жулкевського, мала на ціли осліпити блеском біднійшу шляхту, виказати увесь „сплендор“ господаря перед богатшою, та збудити поважанє у вельможів.

¹⁾ угорським вині. ²⁾ зброю. ³⁾ першого.

Пан Жулкевський знав, що родинне срібло важнійше як гріш та військо, бо по його кількості оцінювано й багатство. На се та на заграничні „приправи“ і вина ішов мало не весь гріш, добутий кєрвавицею підданих. В їдальній салі, повинуючись прийнятому звичаєви, урядив гетьман неначе виставу усього найкрасшого та найціннішого, що лише мав.

Сам стіл застелено трьома скатертями з білого адамашку, вишиваного краями. На столі стояли довгим рядом срібні тарелі, поруч маленькі рушнички до обтираня губ, срібні ложки й великі склянки на пиво. На середині стола видніло за те дуже багато склянок зі звичайного скла, але о різних видах. Деякі були тригранні, інші чотирогранні, круглі, овальні, високі, низькі, словом годі було би вичислити всі види сих склянок. Середуша часть стола, звернена до креденсу, була обставлена позолочуваними тарелями і золотими ложками. Коло накрить стояли срібні та золоті кубки, пугарі, розтрухани²⁾ і кришталеві чаші великої ціни, оправні в золото і срібло.

При сій части стола мали сидіти лише найповажніші гості, сенатори і духовенство.

На противнім кінци салі був на стовпах уміщений хор, окружений блискучою бронзовою галерією. Там саме висів і портрет Жигмонта III, малюнок, дарований гетьманови тому два роки по остатній комісії на Запороже. По обох боках портрету короля, зараз поруч турецьких збруй, висіли портрети трьох предків пана дому з темними, суворими лицами, у ярих одягах, та з іменами і похвалами виписаними великими буквами.

На хорі сиділо багато всяких музикантів і малих співаків. Вони заглядали через баляси на салю, яка аж кипіла від шляхти і панів.

Шляхта стояла юрбою по внутрішній стороні стола, між обома раменами підкови. Аж за очи хапали пестрі, блискучі строї, атласи, тафти, аксаміти, адамашки та парча. Усюди миготіли самоцвіти, особливо брилянти і рубіни. Тут і там мигали вильоти контушів, брязчали золоті остроги та коралем, туркусами й опаями виліжені карабелі, золоті ланцюхи, медаліони, шнури, гузи, перстені, жовті, червоні, попеласті та чорні чоботи і парадні шапки з брилянтовими ношеннями з переду.

Нарядному одягови відповідали у части й самі постати мужів. Парчеві, блаватні кармазинові жупани і шовкові пояси тісно обіймали могучі, кремезні бедра, а обширні ногавиці розширювали також відповідно їх обєм у підставі. Високі, підголені голови надавали сим мужам щось воєвничого і лише лиця не підходили до решти вигляду. Здебільшого були се червоні лиця звичайних собі „обивателів-гrecкосіїв“ від стриженя овець, які не гордять чаркою та полумиском і уміють спати по півтора днини без перерви після якоїсь „лицарської забави“. Деякі мали

¹⁾ опис вечері за Боплянєм. ²⁾ великі чаші без підставки.

вигляд хитрих, підступних торговців, які своїми маленькими очима ненастанно слідять усіх і вся. Інші в кінці держалися на боці і гляділи на товпу з гори; на їх лицах малювала ся гордість і зарозумілість. Вони збирали ся як найблизше стола, де по другій його стороні, між столом і креденсом, видніло кілька вельмож; вони обступили надмірно товстого і грубого мужа в духовнім одязі з червоним беретом на лисій голові. Се був ксьондз біскуп зі Львова.

Мимо воевничого строю та воєнного окруження і декорацій салі, Вендендорф мав слухність, бо справді не видко було між присутними майже ні одного мужа о правдиво воєвничому вигляді. Лише кількох, не старих іще людей, убраних не надто вибагливо, стояло при кінці стола коло дверей, і сі мали вигляд справді військовий. Були се командианти двох надворних козацьких рот пана Жулкевського, та два угорські капітани від прибічних гайдуків пана Каліновського і Заславського.

Пятий у драгунському однострою, був Француз і носив борідку „à la Henri IV“ та широку шарфу через груди, подібну до сеї, яку мав Вендендорф.

В салі панував гамір, бо всі панове ходили сюди й туди, а за ними тічною їх ренкодайні, розглядаючи ся пильно, та раз у раз поділяли ся з посесіонатами своїми спостереженнями. Між властивою шляхтою і вельможами не було також ніяких розговорів.

Каліновський був у Жулкевського. Ксьондз біскуп сидів при столі на троні, який нароком поставлено для нього. По його правій руці було місце для господаря, по лівій мав сидіти старий єпископський дорадник, бувший сповідник пана Жулкевського, патер Тхожевський. З ними були ще пан Януш Заславський, воевода волинський і пан Януш Тишкевич, звісний на всю річпосполиту вархол і піяк, але можний чоловік і повірник пана гетьмана.

Ксьондз біскуп раз у раз поглядав на двері, де стояв маршалок двора, грубий шляхтич, у парчевому жупані, що з трудом лише обіймав грубезне черево пана маршалка. Неймовірно короткі ноги були стало розхилені в виді букви „х“, а наслідком сього повикривлювали ся і запятки.

— Де його милість пан Каліновський? — питав ксьондз біскуп.

— Пішов до гетьмана, ваша пшевелєбність! — відповів приязно Заславський. — Здаєть ся *propter*¹⁾ сього козака, що переходив через салю.

— Каналія! — заляв Тишкевич. — От красше би бестію на паль на *gaudium*²⁾ загальне для зібраної браці. Се красше та „лацней“ могло би *inflammaré*³⁾ вігор і фурію *nobilitatis*⁴⁾, ніж усі аргументи.

Патер Тхожевський затер руки та перекривив голову на правий бік.

¹⁾ задля. ²⁾ втіху. ³⁾ запалити. ⁴⁾ шляхта.

— Non mihi, sed nomini Tuo da gloriam¹⁾ — сказав солодким голосом. — Не забувайте, illustrissime²⁾, на хвалу Бога, який гидить ся війною.

— Так, але її потребує, правда ваша пшевелєбность? — відповів Тишкевич, звертаючись до біскупа.

Біскуп зажив табаки.

— Concedo³⁾, що Спаситель міра приказував любовію та пацієнцією⁴⁾ feroces⁵⁾ поскромлювати gentes⁶⁾, лише не знав він гільтайства, яке не є gens humana, але animalis⁷⁾, ані схізми, яка є винаходом diabolicum⁸⁾. Тому вільно її castigare⁹⁾ всіми способами і ходить лише про інтенцію. Тому пам'ятайте! — тут ксьондз біскуп заговорив через ніс острим тоном мов на проповіді. — Усе, що дієте ad maiorem Dei gloriam¹⁰⁾ яким небудь способом, bene est¹¹⁾, бо благородна ціль освячує в сих страшних diebus irae¹²⁾ навіть дуже люті заходи.

— Amen!¹³⁾ — сказали присутні.

В сій хвилі відчинили ся двері і маршалок Грудзінський відскочив як опарений, відхрещуючи ся.

На сальо увійшов козак у шапці на голові. Увійшовши, окинув усіх гордим поглядом і міровим кроком перейшов посеред зібраних. При дверях відвернув ся і з легка кивнув головою.

— Чолем вашмостям!

Ніхто не відповідав. Усі гляділи мовчки на стрійну статть немов на привид.

— Чолем вашмость панам! — повторив козак і згідно усміхнувшись, вийшов.

— Sacrebleu! — проворчав Француз.

Козацький сотник друлив товариша.

— Бачив ти коли, брате, собаку-вовчура?

— Певно, що бачив!

— А вовка?

— І вовка!

— Ось бачиш, вовк се ніби козак, а собаки-вовчурі, се ми! Другий сотник відвернув ся.

Тимчасом між шляхтою почуло ся вже кілька протестів.

— Мості панове, се образа! — кричав хтось.

— Хам, мурга! — репетували інші.

— На паль шубравця! — горлали ренкодайні.

— Пане Грудзінський! — обурился Тишкевич, і кажи зловити того лотра!

Грудзінський з неймовірною вправою зігнув свій хребет, що мало черевом не діткнув долівки.

¹⁾ не мині, лишень імени своєму подай славу. ²⁾ ваша світлість.

³⁾ признаю. ⁴⁾ терпеливістю. ⁵⁾ дикі. ⁶⁾ народи. ⁷⁾ не є народом людським, але звіринним. ⁸⁾ диявольським винаходом. ⁹⁾ карати.

¹⁰⁾ для збільшення божої слави. ¹¹⁾ є добре. ¹²⁾ днях гніву. ¹³⁾ амінь.

— Ваша ясновельможність даруйте, але се посол, який повів лист гетьмана на Запороже! — збрехав гладко.

Патер Тхожевський, капелян, не сказав нічого, тільки його очі стали ще менші, а лице поблідло.

Тимчасом шляхта обступила пана Корніцького, одного зі старших панів, що був свого часу „товаришем“ панцирної „хоронгві“ під командою пана гетьмана. Від сього часу вважав він своїм обов'язком займатися державними справами й заступати інтереси королівської партії в цілїм теребовельськїм старостві.

Тепер ось він надув ся і став розказувати.

— Уважайте, вашмость панове, від кого будь не почувте сього, що вам розкажу, бо ніхто з панів браці не бував у таких термінах, як ось я, не проливав своєї крові на диких полях, проклятих Богом і людьми. Відсіля-то враз із саранчею пливе у нашу землі ворог, який у спрносці¹⁾ поганства живучи, не-настанно *fines*²⁾ наші непокоїть, спокійних пориваючи *cives*³⁾...

У сю мить загремів із хорів голосний туш⁴⁾ і пан Корніцький, який бажав було оповісти про свої „пшевагі“⁵⁾ у війні з козаками, мусів відложити се занятє до відповіднішого часу, бо на сальо вийшли пан Каліновський, пан Жулкевський і Вендендорф.

— *Vivat!* — гукнула шляхта.

— Чолем вашмостям, чолем! — усміхнув ся гетьман і схилив чоло перед ксьондзом біскупом, який вчинив над його чолом знак хреста.

— *Benedico te, patriae defensor, in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti!*⁶⁾

— *Amen!* — докінчив стоячий рядом патер.

Пан Жулкевський плеснув у долонї.

— Грудзїнський, починай! — приказав.

Немов качур покивав ся пан маршалок до дверей і відчинив їх.

Довгим рядом увійшли пахолки. Передні несли дві великі мийниці, одну меншу, позолочувану, другу величезну срібну. Дальші несли срібні збанки з водою та багато золотом і шовком вишиваних рушників. Золоту мийницю понесли пахолки між вельможів, срібну межи шляхту. З поклоном поливали слуги руки панів теплою водою, держучи при тім рушники за один кінець, а другий подаючи до обтираня. У срібну мийницю плила тільки холодна вода, а рушники переходили з рук до рук.

Відтак усадили маршалки всіх по черзі відповідно до уряду, майна та значіння. Оба сотники, капітани та французький драгун, опинили ся на сірому кінці стола. Тільки Вендендорф сидів між найближшими сусідами пана гетьмана поруч пана Кор-

¹⁾ гідь. ²⁾ границі, край. ³⁾ горожан. ⁴⁾ повитальний акорд музики.

⁵⁾ подвиги. ⁶⁾ благословлю тебе, оборонче вітчини, во ім'я Отця і Сина і святого Духа.

ніцького при правій стороні стола. Він був бач полковником, старим слугою дому Жулкевських і мав чимале майно.

Ксьондз біскуп дав знак і патер Тхожевський прочитав коротку молитву по латинськи своїм ангельським голосом, а опісля засіли всі до стола. Рівночасно отворила ся решітка креденсу і юрба пахолків внесла безліч ріжних полумисків, наложених у кухні стравами.

Була се перша черга, яка мала побудити апетит шляхти. Складала ся вона з ріжного рода м'ясива з ріжнобарвними підливками. У всіх стравах було чимало дорогого коріння й соли так, що на цілому столі не було ні одної сільнички. Одно м'ясиво у шафрановій підливці мало жовту краску, інші підливки закрашено вишневим соком на червоно, повилом на чорно, але найбільше любила шляхта сіру підливку з цибулі¹. Всі ті ріжнобарвні страви були вправді зовсім прості, але за те столи аж угинали ся під ними. Тут і там на столі видко було третій хрін з оцтом, капусту зі солониною, кашу або галушки з білої муки.

На даний знак приступило дев'ять крайчих і стали краяти м'ясиво на менші кусні. Всі по черзі накладали собі до вподоби на тарілки страву і поїдали лакомо. За панами стояли їх ренкодайні та слуги і ждали на відпадки панської вечері. Підчаші ходили зі збанками й наливали пиво. Гості прийняли ся за їду і в коротці з гір м'ясива не остало нічогосінько. Чого не зіли пани, те доїдали слуги. Поївши дещо, докладав пан із полумиска до своїх недоїдків іще декілька свіжих куснів і подавав слугам, а сі розривали їх між себе в мить, не без штовханців та сварки. Одне се не спинювало панів ні трохи й тарілка за тарілкою мандрувала зі стола в кути салі, звідки почувало ся голосне плямкане ренкодайних, що смачно заїдали.

Коли не стало першої страви, слуги зняли перший обрус, а на столі появилася друга черга — печеня. На величезних полумисках лежали цілі чвертки волів, телят, баранів, вепрів, цілі стоси гусий, качок, курок, курят, а побіч сього всяка дичина, як олені, серни, заяці, куропатви, перепілки, жайворонки, журавлі. Найбільше пожаданим був кабан зі свербиусом та пава, подана на стіл у своєму наряді блискучого піря. До печені подано ріжну холодну ярину з оцтом та цибулею і третій горох зі солониною. Напослед принесли слуги пироги зі сиром, палениці з медом і маковим молоком, гречану лемішку та інші мучні й солодкі страви. Усіх тих страв було доволі, то значить так багато, що кождий міг не лише наїсти ся, але й наповнити живіт аж по горло.

Кожний добував власного ножа і помагав собі пальцями й зубами. Великі кусні м'яса счезали у широких челюстях панів, та ще ширших служби. Сі ренкодайні і слуги були просто ненаситні й цілі воли счезали зі стола мов від чарів. Але видко, що з дебільшого заспокоєно голод, бо тут і там почувало ся

¹) так званий *gąszcz*.

відбиване й ікане переїджених, особливо, межи службою. Рівночасно почали ся розговори, а на хорі стали скрипки грати якусь композицію, на яку ніхто не звертав уваги. В слід за сим почав ся спів та гра на трубах, приглушувана від часу до часу ударом бубна.

Аж ось дав знак пан Жулкевський і зі стола сchezли всі склянки з пивом, а в різновидні чарки полило ся перлисте то-кайське вино. Пан Жулкевський заждав, аж налито всім, а відтак устав.

Усі змовкли.

— Мої мостиві панове браця, дорогі мої приятелі і добродії! Маючи ексівізитний¹⁾ і екстраординарийний²⁾ гонор бачити під своєю убогою шляхоцькою стріхою стільки чтигодних³⁾ і заслужених синів тої ойчизни, опливає моє серце у роскоші приязної дискусії над ріжними, спільно нас усіх обходячими справами, та *facultatis*⁴⁾ експлікувати *more amico*⁵⁾ многим із нас ріжні рації, задля яких у інших повітах та воєводствах ллється кров синів коронних при ріжних непотрібних проливаннях оказіях. Думаю тут про наші сусідські контроверзії⁶⁾, котрих *eventus*⁷⁾ буває часто страшний, а то з двох причин. *Primo*, нищить він обопільно фортуни адверзарів, *secundo nocet rei publicae*⁸⁾, якої сили всі на чету бути повинні. У нас не так. Довіре, *amicitia*⁹⁾, і респект, яким ударовуєте, мості панове, єго превелебність ксьондза біскупа і мене негідного, поклали у нашої львівській землі крес¹⁰⁾ всяким інеквітаціям і езекуціям, а се, що з сих річий діється, через усіх одностайно і збірно „*unanimitate*“¹¹⁾ осудженим буває. —

Тут пан Жулкевський поцілував ксьондза біскупа в рамя, а сей його в чоло.

— Між нами нема ріжниць стану, у нас справді „шляхтич на загороді, рівний воєводі“, між нами справді панує *amor*¹²⁾, як між синами „*unius matris*“¹³⁾. В ім'я сеї любови витаю вас усіх і дякую за честь відвідин, але при сьому не можу не бачити того, що нас саме лучить, що конвінкуює¹⁴⁾ і наповняє амором *corda*¹⁵⁾. Се наша католицька, римська віра, се наша чтигодна мати *ecclesia*¹⁶⁾. Тому підношу сей перший пугар на знак *fraternitatis*¹⁷⁾ во Христі з усіми мостивими панами *communitur* і *personaliter*. *Vivant et crescant*!¹⁸⁾

Грімко заревли труби, пан Жулкевський випив і підняв очі на небо мов у екстазі, а рівночасно гомін труб урвав ся і діточі голоси заспівали пісню: „*Kto się w opiekę*“.

Всі стоячи вислухали пісні, лише ксьондз біскуп сапнув із невдоволення, що мусить стояти. Відтак підносив пан Заславський

¹⁾ знаменитий. ²⁾ незвичайний. ³⁾ гідних чести. ⁴⁾ нагода.

⁵⁾ обичаєм приятелів. ⁶⁾ спори. ⁷⁾ вислід. ⁸⁾ шкодить річипосполитій.

⁹⁾ любов. ¹⁰⁾ край. ¹¹⁾ однодушно. ¹²⁾ любов.

¹³⁾ одної матери. ¹⁴⁾ зобов'язує. ¹⁵⁾ серця. ¹⁶⁾ церков.

¹⁷⁾ братерства. ¹⁸⁾ всім загалом і кожному з осібна; нехай живуть і зростають у гаразді.

здорове круля, Каліновсьжий гетьманів коронних, потім Жулкевський здорове панів Заславського, Каліновського і Тишкевича, в кінці ксьондз біскуп двома словами „здорове“ господаря. Вино лило ся рікою. Кождий випивши, подавав ту саму чарку сьому, до кого пив, інші склянки подавав слугам, які пили ще більше, ніж панове, та запихали ще стравами останки місця у просторих жолудках. При сьому обтирали тарілки власними рукавами, аксамітними занавісами, коврами, або вільотами панів. Пани сього не замічали, бо були заняті уставлюванєм перед собою випитих склянок та підсуванєм повних сим, до кого думали налити ся. Розговор ставав що раз живійший, язики розв'язували ся, в кінці звернули ся деякі до пана Корніцького, щоби розказав про Солоницьку кампанію. Пан Корніцький не дав себе довго просити і випивши тригранну чарку до Вендендорфа, як до свого тодішнього коммілітона¹⁾, почав.

— Вашмостьове не знали мене, коли то я, як товажиш поважного знаку пана гетьмана одправував²⁾ сю першу війну. Гладиш³⁾ був з мене, ось моя Марцеля розказалаб вашмостям...

— Го! го! знаємо! знаємо! — сказав хтось — і тепер з вашмості не уломок. Сила⁴⁾ бігає у вашому селі до вашмості подібних хлопців.

Шляхта вибухнула сміхом, а пан Корніцький замашисто покрутив вуса і говорив далі:

— Досить, що я по молдавській потребі вступив до війська. Товажиства майже не було, бо підчас походу повертало було домів.

— Ніби втікло — вмішав ся Вендендорф.

А сі, що були, були вельми *fatigati*⁵⁾, *vulnerati*⁶⁾, або *concussi*⁷⁾, інші, як знаєте, панове, самі *golotae et odardi* і лише хлопство у піхоті та легких знаках, якоже до сього собачого *modus-у vivendi*⁸⁾ навикле, показувало задзержисту⁹⁾ міну. Гроший нам не платили і ми мусіли вівенду¹⁰⁾ брати силою, що було зрештою річею, дуже звичайною й конечною. Так ми зібрали ся у Кременци, аж тут приходить від милостивого нашого пана ординанс знищити гільтайство. Для мене се було величезне *gaudium*¹¹⁾, бо я з малку ще велику відчував інклінацію¹²⁾ до воячки і тішив ся війною...

— *Ad rem! ad rem!*¹³⁾ — почули ся голоси.

— Нехай буде, *sit vobis*¹⁴⁾ — усміхнув ся пан Корніцький і попив із шестигранної склянки, яку йому підсунув один із товаришів, прикрашений величезним ковтуном та більмом на оці.

— Гільтайство стояло під проводом самого Наливайка. Бестія то була *incredibili ingenio*¹⁵⁾ et *vi*¹⁶⁾ ударована, котрої то

¹⁾ товариша боїв. ²⁾ відбував. ³⁾ красавець. ⁴⁾ богато.

⁵⁾ втомлені. ⁶⁾ ранені ⁷⁾ потовчені. ⁸⁾ способу житя.

⁹⁾ бадью. ¹⁰⁾ поживу. ¹¹⁾ радість. ¹²⁾ наклін.

¹³⁾ до річі. ¹⁴⁾ нехай буде по вашому. ¹⁵⁾ неймовірним таланом ¹⁶⁾ силою.

сили до різних *utebatur*¹⁾ лятроціній і неквіцій²⁾. Він мав десять тисяч найвправнішого війська, яке між усіма *excellerat fortitudine*³⁾.

— Кольоризуєш, вашмось — вмішався Вендендорф. — Їх було тільки тисяча душ.

— Все одно, але вони за десять тисяч поповнили різних лятроціній, а то на одно виходить! Пан гетьман післав мене з хоронгвіов за ними під Лабунь...

— А десять інших полків з вами... докінчив Вендендорф, якого почала злостити хвалькуватість трусливого „товажиша“.

— Саме те хотів я сказати! І ми запопали гільтайство під Лабунем і страшенно його погромили; сею ось рукою вбив я шістьсот...

— Мух! — докінчив котрийсь із ренкодайних.

Пан Корніцький зірвав ся і крикнув:

— Мільч, васць, бо бю в морду! — кликнув — що ти, пахолку, мішаєш ся між сих, що тебе, собако, годують?

— Добре чиниш, вашмось, що не фольгуєш⁴⁾ голоті — одобрих його слова шляхтич із коштуном.

— Легко отже вирозумієте, вашмось панове — розказував далі Корніцький — чому гільтайства остало ся лише тисяча і чому вони втікли. Ми гнали за ними аж до Пикова, а по дорозі вирізали дві тисячі гільтайства в Мацієвичах, а тисячу в Чорняві.

Тут не втерпів Вендендорф.

— Відкиж взяли ся сі козаки, коли їх усіх було лиш тисяча?

Пан Корніцький впав у люті.

— Вашмось, пане полковнику, був теж у сій потребі і сам знаєш, що нам прийшло ся терпіти, а тепер питаєш як *demens*⁵⁾ про число гільтайства. Нехай їх чорт рахує!

Шляхта порозуміла також брехню і стала сміяти ся, а хтось обізвав ся.

— Ренкодайний сказав правду, за що його вашмось висварив?

Але пан Йончинський спротивив ся.

— Лишіть його, пане полковнику — сказав Вендендорфови — чи думаєте, що нам про правду ходить? Адже ніхто з нас між гільтайство не поїде, хочби його було й сто тисяч і воно грозило всьому світові.

Вендендорф згадав пляни Жулкевського і усміхнув ся лише гірко, в кінці відповів:

— Я різні війни бачив, але такої, як ся, ще ні, і вона мов камінь лежить мені на серці. Брехня се річ рівнодушна, але в сій справі не можу її знести, бо тут кожда брехня лише збіль-

¹⁾ уживав. ²⁾ лайдацтв і негідних вчинків. ³⁾ визначувало ся хоробрістю. ⁴⁾ потураєш. ⁵⁾ божевільний.

шує гріх, поповнений в сій війні. А там на небі таки є хтось, хто важить неповинну кров і через девятнайцять літ бачу, як з неї росте змії, що пожре нас усіх.

Між шляхтою, що слухала, запанувала мовчанка, але вже за багато випито вина, щоби довго сидіти тихо.

— Розкажуйте далі, вашмосьть — попрошено і Корніцький, боком поглядаючи на Вендендорфа, говорив далі:

— Гільтайство бачило, що не переливки, стало просити ся і писало до Жулкевського і старости брацлавського Струся, але даремно. Ми знов напали на нього, але... вибачте, панове, я ось забув дальший хід сеї потреби.

Мості пане Вендендорф, що було далі?

— Наливайко побив нас, утік за річку Соб, а військо скликало сеймик, сказало, що у степ не піде і пан гетьман мусів вернути ся. Тоді вашмосьтьове стали ловити і мордувати різних людей, що буцім то помагали козакам.

А відтак прийшов Лобода.

— Так! так! далі вже знаю. Він мав сорок тисяч людей.

— Лише чотири.

— Також отаман Шавула надійшов і величезна сила гільтайства рушила на нас. Але найшов ся і між Русинами один *vir pristinae virtutis*¹⁾, князь Ружинський, що оповів ся при нас і йдучи на козаків, палив і стинав. Ми мусіли йти йому в поміч, бо бач не мав він таки так пшедньої фантазії, як ми, коронні сини. В кінці Ружинський пустив ся сам за Шавулою, а сей симулюючи²⁾ втечу, втягнув його в засідку і побив. Тоді кинули ся й ми за ними і хлопство страшенно було *pervere percussum*³⁾. Тому замкнуло ся в таборі. У них були гармати *innumerales*⁴⁾, але не зважаючи на се, наперли ми з імпетом⁵⁾ на ворога і виперли його *vehementer*⁶⁾. Одначе Буг не здажил, — як сказав гетьман. Кілька тисяч хлопства *interfecti sunt*⁷⁾, навіть самому Шавулї відтяв я злочинну руку ось сею шаблею...

— З пермісією вашмості, Шавулї обірвала руку гарматня куля — завважав Вендендорф.

— Менша з тим, ми тоді успіхів нашої *virtutis*⁸⁾ не числили, бо нічим була хоробрість старинних супроти нашої. *Proelium*⁹⁾ було страшенне. Стріли, кажу вашмостям, літали так, що одна в другу вбивала ся і цілі довгі дручки лежали по землі, кожний з п'яťох, шістьох стріл. Коні й люди давали радше *prospectum*¹⁰⁾ їжів, або решет, так були всякими поцісками¹¹⁾ *transfixi*¹²⁾. Але щож? Хлопство не додержало пляцу і зімкнуло...

— З табором? — спитав хтось.

— Розумієть ся!

— То табор так скоро їхав? Адже вашмосьтьове були на конях.

1) муж давної чесноти. 2) удаючи. 3) переражене. 4) незчисленні.

5) розгоном. 6) зчіпили ся з ними завзято. 7) убито.

8) хоробрости. 9) битва. 10) вид. 11) стрільнями 12) пробиті.

— Так, але в них усі мали стільки коний, що кажу вам, навіть на возах сиділи коні! А при тім ви розумієте, ваш-мосьтєве, що блукаючи по диких полях, легше о комітиву з нечистим, ніж у нашій християнській землі. Було в них кілька дуже пшєдніх чорнокнижників, Наливайко перший еогин¹⁾ і вони то все військо вивели з опресії.

— Так? А чомуж то відтак Наливайко смертю казнений зістав? — спитав інший шляхтич.

— Чому? Вашмосьтє про *res gestas disputare*²⁾ хочеш, а у арканах³⁾ теології ніякої не посідаєш експерієнції. Адже його наперед екзорцизмували⁴⁾ всі найрозумніші патри, ось і о. Тхоржевський був при сьому, а сей на своєму віку видів уже на кострі двіста чарівників, чарівниць і єретиків.

— Святий чоловік! — завважав хтось.

— Безумовно, *non dubito*, що у регні⁵⁾ нашої пшенайсвен-шої матки давно уготований кутик при самій суконці її ма-єстату.

Пан Корніцький побожно перехрестив ся, але в сій хвили зблід, зірвав ся і вийшов. Те саме вчинило вже перше кілька інших. Вони повертали, а по деяких слідах можна було пізнати, що ходили позбувати ся надміру страв і напиту.

Коли почали проявляти ся сі перші познаки ситости, подано остатню чергу страв, овочів, турецьких бакалій і молоко, але мало хто їв що небудь. Лише служба напихала собі повні кишені, а шляхта пила дальше. Пан Корніцький не вертав, видко випив більше, ніж інші, тому деякі тверезійші звернули ся до Вендендорфа, щоби докінчив оповідання.

Він почав:

— Правду кажучи, нас під Білою Церквою побили так сильно, що *fortissimi plurimi*⁶⁾ бракували відтак по битві. Інші звичаєм тутешнього війська повтікали до домових пелешів. Інші збунтували ся і пан гетьман мусів просити помочи у короля та у пана Ходкевича...⁷⁾

В сій хвили перестала грати музика, а коли всі глянули, де сидів Жулкевський, побачили, що він устав і держить у руці величезний, в золото оправний пугар і думає виголосити промову. Тверезі замовкли зараз, паних спонукано силою, або викидано за двері, а Жулкевський забрав слово.

— Мості панове браця! Як взаїмна любов і *amicitia* нас тут разом *congregavit*⁸⁾, так нехай *sana mens*⁹⁾ просвічує нам, щоб ми розважили основно всі рації і за ласкою святого Духа до знаменитого *fructa*¹⁰⁾ прийти здолали, а се *fructum* нашій матці річипосполитій, яко знаменитий оферували¹¹⁾ дар. Великі хмари затягають *coelum*¹²⁾ з полудня та сходу, а ми спимо? Чи не бачимо ми страшного проспекту усіх орд, що чорним напливають

1) з них. 2) розправляти про історію 3) тайнах.

4) вигнали злого духа. 5) королівство.

6) більша часть найхоробріших. 7) Литовського гетьмана.

8) зібрала. 9) здоровий ум. 10) плоду. 11) жертвувати. 12) небо.

шляхом? Чи не бачимо справних турецьких ватаг, які з окликами: Аллах! дизгусті чинять¹⁾ ухам нашої пішенайсвентшої маткі та панських святих. Ehen! неначе огнисті *flumina*²⁾ пекельної смоли, неначе тумани душіної воні пекла пливуть вони на нас, а ми не чуємо їх? Мості панове! *periculum in mora*³⁾!

Пан Жулкевський урвав і поглянув по зборі. Всі відставили склянки та пугарі і звернули лиця в сторону бесідника. У всіх тверезійших появився навіть на лицах вираз зацікавлення. Тоді пан Жулкевський набрав духу в груди і сильним голосом кликнув:

Мості панове! Нині вечером вирушить кримський цар із цілою потенцією всіх своїх улусів⁴⁾ у нашу нещасливу річпосполиту. Хтож оборонить гинучих? Не в моїй силі стримати сю погань, *desunt virtutes, desunt vires*⁵⁾, чи маємо сказати, що і *desunt corda*⁶⁾?

Межи шляхтою запанувала зразу гробова мовчанка, але й пан Жулкевський не говорив далше, лише старався відгадати вражінє, яке зробила його бесіда на присутніх. А вражінє се було чимале.

Всі ті панове, що ще перед хвилиною розказували про ріжні свої „переваги“, мовчали тепер та обчисляли в дусі, якби то найбезпечнійше заховати свою субстанцію перед Татарвою. І серце пана Жулкевського стиснула жура. Йому добре звісна була ся паніка, яка панувала між шляхтою при появі якогонебудь чамбулу. Місто зібратися „*mota nobilitate*“⁷⁾ та розгромити слабо вооружену голоту, всі тікали, мов від імени діавола, лишаячи хлопів та нерухоме майно у татарській пащі. Звісний був йому і страх, що огортав уми „бращі“ на згадку про Турків. І тут чула шляхта свою безсильність, *deerant milites, deerant vires*, але *deerant et corda*!⁸⁾

— Чому мовчите, панове браща! — спитав гетьман у кінці. — Вже знаєте, що в мене лише триста вояків на цілі полуднево-східні креси. Без вас та вашого рицерського анімушу не відражу *hostem*⁹⁾; як що ви не поспішите з сукурсом¹⁰⁾ загроженій ойчизні, *quo modo*¹¹⁾ учиню се я?

В сали счинився рух, що не свідчив зовсім про потрібний гетьманови настрій. Видко, що при величезній кількості випитого вина, на сали було ще чимало тверезих голов. Почули ся протести.

Якто? — крикнув хтось. — Деж кварцяне військо? Адже платимо податок, сойм ухвалює, не вжеж навіть обивателі сього воєводства та *incolae*¹²⁾ наших далеких повітів мають іще відповідати здоровлєм за чужу неглегенцію¹³⁾.

¹⁾ прикристи роблять. ²⁾ ріки. ³⁾ небезпека за плечима.

⁴⁾ областей. ⁵⁾ нема чеснот, нема сил. ⁶⁾ нема сердець.

⁷⁾ загальним ополченням шляхти. ⁸⁾ не було війська, не було сил, але не було й сердець. ⁹⁾ ворога. ¹⁰⁾ помічу. ¹¹⁾ якжеж. ¹²⁾ мешканці.

¹³⁾ недбальство.

Жулкевський спокійно глянув на питаючого.

Вашмось забуваєш — відповів, — що сойм не ухвалив на сей рік нічого, а кварцяне військо незаплачене, розбігло ся, або стоїть *vigilanter*¹⁾ на північних кресах!

— На північних кресах — гукнуло кілька голосів. — Хто їх туди післав?

— Круль! Круль! — кричали інші.

— Нам не потреба війни з Москвою! — залунало в сали.

— Так! — закликав Тишкевич. — Проти волі сенату під-
принято війну.

— Се справка круля! — гукнув хтось у друге.

— *Pereat*²⁾ круль.

В сій хвили війшов до салі паний Корніцький, а почувши, що мова про круля, кликнув.

— *Vivat* круль!

Кілька найблизших ренкодайних зверещало на нього, бачучи, що їх панове кричать „*pereat*“. Вони скинули з пана Корніцького шапку, вибили по карку й викидали саме за двері. На силу розняв їх Вендендорф. В сали зчинив ся крик.

— Протестуємо проти московської війни! — кричав грубий шляхтич із ковтуном.

— Ходкевич ботвину їсть та медведів плодить! — сміяли ся деякі.

— Мості панове, успокойте ся! — гукав безуспішно Вендендорф.

Жулкевський усміхав ся гірко. Дав знак і маршалок казав налити найсильнішого вина. Потім гетьман підняв руку і дехто втишив ся.

— Пю до всіх, панове браця, на згоду і спокій! В ваші руки, ваша пшевелєбносць!

Пан Жулкевський випив величезний пугар, налив його і подав біскупови, сей випив його теж, розливаючи на бороду і груди, відтак опав на подушки свого трону, усміхаючись блаженно і охаючи з задоволення. Його долішна щока опала долі, а голосний сопіт почув ся в сали, яка тимчасом утихомирила ся зовсім.

— Розумівбись³⁾ свиня сопе, нажершись — проворчав Вендендорф до Корніцького, але сей не зрозумів і не відповів.

Всі випили по черзі величезний пугар і аж із чуприн закурило ся, а очі засвітили ся. Пан Жулкевський заговорив знову.

— У своїй мудрости пізнали ви, мої мості панове, що нема у нас війська, а спокійний землянин не має обовязку наражати здоровя задля чужої неглегенції, чи не так?

— Так! так!

— Сократові слова!

— Правда єсть! Негувати⁴⁾ годі.

1) чуйно. 2) нехай пропаде. 3) ти думав би. 4) перечити.

— А всеж! — тут пан Жулкевський підняв знов руку в гору — у нас є військо добре, хоробре, певне і численне, а що найважнійше не коштує нічого. Се козаки!

Всі ахнули.

— Так! Із сих своєвільників може бути знаменитий річипосполитій сукурс¹⁾. Від часу походу пана Потоцького на Мультани, сьому три роки, вони Очаків, зацний замок над Чорним морем добували, Крим armata manu²⁾ наїхали, попалили і пограбили, минушого року не вважаючи на королівські листи ходили на Волощину, а відтак збройно опонували ся комісії. Потім Трапезунт, місто, зацне й околицю ferro ignique devastant³⁾ і Синоп місто, яке з роду ще hostem під мурами не бачило, збурили, знищили і опоганили, на сорок мільонів шкоди вчинивши і флоту його турецького величества, а нашої річипосполитої любого приятеля, спалили. З усього того Турки слухний до нас маючи ранкор⁴⁾, війну праерагант⁵⁾ страшенну і то на нас невинних. Як Йов прокляв колись день свого народження, так я проклинаю той нещасливий день. Були і перед тим прикрости, але се була найбільша, яка могла бути досі. Бували щасливі походи короля, а від того часу ми, як з печі на голову впали, розсердили ся погани, розятрили ся, стратили поважане до нашого лицарства, впали ми, як камінь у пекло і горимо⁶⁾...

— Се лайдацтво! — не витерпів хтось. — Нехайже тепер за се козаки нас ратують.

— Ціхо вась! — гукнув Тишкевич.

— Я сміяв би ся з сеї обекції⁷⁾ — відповідав Жулкевський. — Чи вони з власної волі підуть? Ні! або дайте їм самостійність, осібногo гетьмана, свободу, привілеї, а самі умріть із голоду на виссаних нивах неплодовитої землі, або побийте гільтайство силою!

— Так! так! — крикнув Вендендорф, бажаючи збудити відповідний настрій. За ним закричали інші.

— Так єсть! батогами хамів!

— Ідемо всі з вами на козаків! На комісію!

— Всі, всі, хто не йде?

— На шаблі опірних!

Крик більшав, шаблі вискочили з піхв, але чогось дуже колихали ся у воздуху. Лиця були бліді, голоси хриплі. Старий токай зробив своє, шляхта була п'яна, але пан Жулкевський осягнув своє, т. зн., що шляхта руського воеводства причинить ся до майбутньої комісії. Одначе пан Тишкевич був іншої гадки.

— Чи ваша ясновельможність думає, що хоч один із сих golot-ів конно і збройно ставить ся до попису? — спитав.

Жулкевський усміхнув ся.

— Не про се ходить, ваша милосте, лише, щоби хоч щось післав, ось хочби кілька там злотих, або кількох пахолків до

¹⁾ поміч. ²⁾ оружною рукою. ³⁾ спустошили огнем і мечем.

⁴⁾ здість. ⁵⁾ приготовляють. ⁶⁾ історичні слова гетьмана. ⁷⁾ закид.

піхоти, чи до почтів у хоронгвах. Виж знаєте, що самі товажиші, се дрантє. — І піднявши голос, іще раз кликнув:

Admir-ую¹⁾ спільний сей вашмостів ку ойчизні сентимент²⁾ і не мішкати му сповістити про се наймилостивішого круля.

Vivat круль! — заревіла шляхта „unanimite“³⁾!...

— Нехайжеж наша matka, католицька еклезія поблагословить нашу круціяту⁴⁾.

Шляхта верещала тимчасом: vivat! не слухаючи. Ренко-дайні і служба спали по кутах, або ревіли враз із панамі і товкли посуду. Пяні музиканти покинули хор і пили разом із иншими, якийсь співак оповідав, що з його брата зробив пан євнуха, щоб не стратив голосу, та реготав ся, оповідаючи про любовні пригоди нещасного. Инші знов позбували ся таки в сали надміру спожитих страв і напйтків. Пану Каліновському вдарило також вино до голови, він прикликав свого пестро убраного карлика і давав йому пити з величезного розтрухана.

Гетьман Жулкевський скінчив тимчасом бесіду і хотів просити Каліновського додати ще дещо від себе. Але пан Каліновський не порозумів слів гетьмана, тільки показуючи на карлика, сказав:

— Чи повірите, ваша вельможність, що йому вже сорок літ?

Жулкевський звернув ся тоді до ксьондза біскупа з просьбою о благословенство, щоби надати усьому релігійну освяту. Але ксьондз біскуп спав на подушках. Долішня щока звисла низко, а з отвореного, беззубого рота добував ся свистячий сопіт і спливала на одіж і подушки слина.

¹⁾ подивляю. ²⁾ любов. ³⁾ однодушно. ⁴⁾ хрестоносний похід.

VIII.

ЗА КРЕСЦИТИВУ.

Пан Василь Угерницький не жив у властивому замку. Були там вправді кімнати для нього та велика лицарська саля, де пирували гості, але сам пан волів сидіти у невеличкому, деревляному домикові, що стояв серед саду. Старий хотів було зразу по повероті з Інфлянтів замешкати в замку, але його вся рідня жила у чотирох кімнатках домика, а в замку господарив тільки старий Дрогомирецький зі слугами. Він беріг панської вистави та сплендору¹⁾ родини, на скільки се залежало від ладу та умілості переховувати дорогі предмети з металю та східні коври. Остаточно рішив пан Угерницький, що ніхто з сусідів не знатиме, де саме живе пан діди́ч і остав ся у домику, появляючи ся в замку підчас сусідських зіздів, пирів, шляхоцьких п'яток та прийнят, які були у звичаю. Пан Угерницький уряджував такі зізди доволі часто, коли прибував до Лошнева, бо наміряв осягнути на найблизших виборах „повятову годність“, розуміючи, що се піднесе його вплив та улекшить сповнене його мрії — осягнене староства.

Але вже від півтора місяця не було в Лошневі ніякої „сонседзкої бесяди“²⁾ ані танців. Двірські пахолки дивували ся, що їх не кличуть виносити мертвецьки п'яну „брацю“ до повозів і карабонів³⁾ та перешукувати їх кишені за вкраденим зі стола сріблом. Тепер усі мусіли покинути військовий риштунок⁴⁾ та чепіти дома, або займатися господаркою.

Пан Угерницький не брав ніколи до військової служби чужих гайдуків ані сабатів, тільки вибирав собі почот з поміж дрібної подільської шляхти та власних хлопів. З них утворив собі відділ, який числив сто двацять мужа, з чого було пятьдесят хлопів із рушницями, списками та шаблями на козацький спосіб. Інші се була шляхта, що служила як легкі їзди. Довголітним досвідом збагнув пан Василь, що сі дві породи людей найкраще надають ся до ведення війни. Коли вертав домів, що лучало ся раз у рік під зиму, то забирав хлопів зі собою, а шляхту полишав власному промислови; їй бач не було до чого вер-

¹⁾ блеску. ²⁾ сусідська забава. ³⁾ бричка. ⁴⁾ зброю.

тати. У далекій Лівонії ждала вона його повороту весною, заки сплине крига й завсіди ставала знову під його прикази, знаючи, що під проводом Угерницького не бракне їй ні їди, ні добичі.

Бо й справді! Пан Василь вкладав у сих сто двацять людий мало не всі свої доходи і не будь у нього жінки, якою була пані Марта, певно невдовзі пішов би був у службу їсти чужий хліб, як „рівний воєводі“ *golota vel odardus*, себто загоновий худобахолок. Але пані Марта господарила добре і лошнівський ключ¹⁾ вистарчав вповні на всі потреби, ба навіть на забаганки пана Угерницького.

Але ось пан Василь не дослужив ся кресцитиви й вернув остаточно домів, розпустив шляхту, а хлопів перевів на двірську службу. Він був огірчений на різних панів, які від 1601 р. навіть носа не показали до Інфлянтів²⁾, та проте позабирали нагороди, які належали ся йому. Подвійно боліла його тепер кожда рана, яку відніс на вислужі королеви; він вельми прикро відчував усю неясність свого положення і мимоволі, порівнюючи себе з псом, якого пан копнув ногою, казив ся зі злости. Рішив одначе не піддавати ся і шукати приязни в повіті, годуючи та напуваючи шляхту. І аж тоді прийшло йому на гадку, що річ-посполита не воює шляхтою, лиш козаками, „шараками“³⁾ і хамством і йому стидно стало, що він у таку компанію попав ся.

Цілу зиму розбивав ся по сусідстві, або дома піячив із ріжними мості панями, добиваючи ся популярности. В тій цілі розпочав був навіть переговори з найбільшим потентатом теребовельським паном Корніцьким у справі подружжя Юрка з дочкою Корніцького Малгожатою.

Сей згодив ся з огляду на чимале майно пана Угерницького. При тім одначе застеріг собі, що діти мають бути католицької віри. І тоді зрозумів пан Угерницький, чому всі його заходи були доси безуспішні. Він був православний, отже був одною зі скал, о які розбивали ся філії єзуїтсько-польського моря, що плило на схід. Його віра рівнала його благородну кров із ликами та хамами, а його заслуги з панщиною.

І тут опинив ся пан Угерницький перед непоборною перешкодою: він не міг виректи ся віри предків! Хоч як оляшів, усе таки сього останнього добра прадідів не міг потоптати, бо вони за се прокляли би його. У сій думці кріпив його також отець Андрей, великий учений і аскет, який пробував часто в його дворі, а постійно мешкав у Іванівці. Андрей, або як його звичайно називали, отець Андрей, бував на атонській горі, знав ся з Іваном Вишенським⁴⁾ і завдяки йому чимало шляхотських родин на Поділю остало ся при грецькій вірі батьків.

Старий Угерницький приказав синові готувати ся в свати до панни Малгожати, але син відповів відразу, що він лиш із

¹⁾ більша маєтність. ²⁾ Лівонії.

³⁾ загородовими (ходачковими) шляхтичами.

⁴⁾ славний атонський монах-аскет і проповідник із початку 17 в.

Попелівною побереться, більш із ніким. Угерницький попав у розпуку, наробив чимало крику у Лошневі та Іванівці і післав сина до Єзуїтів. Але тиждень опісля вернув Дрогомирецький із двома пішими гайдуками та приніс вістку, що Юрко втік.

Пан Угерницький зовсім зломаний пересиджував тепер сам один у кімнаті і не мішався до ніякої роботи, ні господарки. Пані Марта журилася сим дуже і воліла би була навіть, щоби чоловік її запивався зі шляхтою як давнійше, ніж сидів одинцем мов окаянений у темній кімнаті та думав похнюплений над своїми невдачами.

Бо й справді старий дуже піддався і хоч було йому що йно пятьдесят літ, на висках видніло чимало сивого волосся, а риси загострилися, мов у сімдесятьлітнього діда.

Ось червень добігав уже кінця, а пан Угерницький сидів одної днини при столі над останками обіду, який йому подала жінка. Вона сама була на гумні, дочка у кухні, а наймолодша донечка в замку у Дрогомирецького, який найкрасше з усіх умів забавляти її.

Крізь отвори у зачинених віконницях падали тонкі струї соняшного світла і наповняли кімнату півсвітлом. По раз сотий може пережував пан Угерницький свій біль. Перед його очима стали пересувати деякі картини війн, пожеж, мордів, грабежів і ці простори без кінця, завіяні снігом, з під якого тільки тут і там виступали чорні пляма-пожарища. Йому згадувалися труди, небезпеки, брак поживи, напиту, холод, вогкість, спека, терпіня від ран...

— І все те, все те ні на що! — зітхав.

Але він мов сліпий ішов далі, не глядів ні на хату, ні на сина. Тому й дитина його не могла мати до нього такого поважання, як належить, бо ж майже не знала батька!

— Бог простить! — оправдував себе старий Угерницький. Се все для Юрка... За кресцитиву, се не для мене... не для мене!

Спер голову на руку.

— А тепер Корніцький кинув мені в очі православем. Щож се значить? Чи християнське віроісповіданє може бути злочином, або хибою? Га! видно така божя воля! І я і мій син повмираємо шляхцями!...

В сій хвилі появила ся на порозі худа, висока стать мужа. Довгий, сірий кафтан обіймав її тісно, та ще виразнійше виступали під нею сухі рамена і плечі. Жовте, безкровне лице виглядало мов витяте з давних візантійських картин, а біла як молоко борода спливала на впалі груди. В одній руці держав довгий, сукатий костур, у другій велику книгу.

— Слава Богу! — сказав уходячи.

— Во віки віков! — відповів старий Угерницький, не встаючи.

О. Андрей був властиво причиною, чому Юрко не послухав батька, і хто знає, чи пан Угерницький не був би на-

кинув ся на нього, наколиб не розпука, в якій находив ся. При тім він поважав о. Андрея, як священника і тому мовчав.

— Мир дому сему! — заговорив о. Андрей, сідаючи при вікні.

Промінь світла падав якраз на його неземне лице аскета та остро виступали у ньому виразисті риси й густі білі брови над сірими очима. Угерницький мовчав.

— Чую — сказав о. Андрей, — що ти, брат мій во Христі, смущаєши ся¹⁾ задля всяческої суєти міра сего, та умиртвляєш своє тіло з гніву та безбожної скорби! Чи се правда?

— Правда! — відповів глухо Угерницький.

— Так отже я, колись твій друг і товариш, приходжу до тебе, як колись приходив учити ся до дяка, тямиш?

— Тямлю! — відповів Угерницький, а голос його задрожав.

— Бачиш, приходжу дізнати ся, чого жаждє²⁾ душа твоя, що ність³⁾ для неї мира на всі дни. Бо се, що твориш, се великий гріх! Благо сему, хто труп свій умерщвляє святим постом, або карою на славу божію, але тричі горе сьому, хто мірських благ ради забуває на сію славу і на се, до чого создав⁴⁾ його Сотворитель. Ти бо єси сим рабом невірним, що закопав талант свій, місто ужити його в общую пользу⁵⁾. Як він осужден бисть⁶⁾, тако і ти осужден будеш, як що не відложиш гордості своєї і не отвориш серця свого Богу і сим, що тебе люблять по закону Всевишнього.

Старий Угерницький глянув просто в лице другови і чув, як розпливається ся поволі лід на душі його та отвираєть ся серце. Непорушне лице аскета, мов жива ікона стояло перед ним і старий почув, що се серце не має упереджень до нікого, що воно уділить йому в потіху сього мира, которого „ісполнив єї“⁷⁾ Бог.

— Чому ти, Андрію, не був тоді, коли я висилав Юрка до Ярослава? — спитав жалібним голосом; — багато різних нещасть не булоб стало ся.

— Не булоб гріха, наколиб Бог не сотворив був світа, — відповів Андрей. — Не було би тепла, наколиб не захотіло світити сонце. Спитай сонця, чому воно вялить одну траву, а родить другу? Невистежимі є шляхи Премудрости.

— Ти научив мого сина непослуху і він утік по дорозі до колегії!

— Коби так прародичі втікли були від змія, не прекратилоб⁸⁾ ся було блаженне житіє в раю. Я був лише знарядом у руці Всевишнього. Слухай його, кори ся і моли ся: Да будет воля Твоя, яко на небесіх, так і на земли. Але поговорім на розум; що ти хотів почати з Юрком?

¹⁾ журиш ся. ²⁾ прагне. ³⁾ нема. ⁴⁾ сотворив.

⁵⁾ на користь загалу. ⁶⁾ осудженим став. ⁷⁾ яким наповнив її.

⁸⁾ покінчилоб ся.

— Ти питаєш іще? — усміхнув ся гірко Угерницький. — Адже знаєш, що я не жалуючи крови ні майна, служив річипосполитій, не за наживу, лише щоби звеличати честь і значіне моєї родини обивательським урядом. Але за свій труд, за свою кров одержав я лише якусь пустиню, де над звірями хиба буду старостою. А все тому, що я православний і не вживаю ляхської латини, до косцюла не ходжу та не держу ся польського права проти підданих. Тож я бажав, щоби хоч син мій Юрко добув се, чого мині не вдало ся добути, то єсть добути значіне, уряд, популярність...

— А згубити душу! — докінчив за нього Андрей поважним, строгим тоном.

Угерницький замовк.

— То ти сам, брате Василю, не хочеш губити душі, бо боїш ся горіючого ада, сатани і ангелов его. Боїш ся покинути єдиноспасаєму, грецькую церков, а свого сина насильно пхаєш у латинську єресь, між папєжників¹⁾, щоби він попапєжив ся²⁾, вирік ся віри і погіб на віки віков во нїдрах³⁾ діявола. Василю, ти не чоловік, ти сатана! Ба і сей може не запропастив би своїх чортєнат. Вовк у степу, лєв на пустині за свої молоді житєм заступаєть ся, птица пернатая⁴⁾ до очий скаче хлопцеві, що з її гнізда вириває птенцов⁵⁾, а ти — власну дитину — на погібіль? Чи ти бачиш може спасєне у римській церкві?

Старий Угерницький був страшенно збентежений.

У перве старий Андрей поставив йому так ясно перед очі всю погань його діл. Він ослонив лице руками, щоби укрити сором.

— Я — звинював ся — я вже старий і не можу...

— А я не питаю, чи можеш, чи ні, я питаю тебе во імє єдинія апостольскія церкви: Єствує спасєне поза нею, чи ні?

— Ні!... але мій син...

— Твій син, дурний хлопчиско, має більше олїю в голові, ніж ти. Ти старий імієши возраст⁶⁾ і знаєш, що поза благочестивою вірою єствує лише єресь! Правда?

— Так!

— Ну, а тимчасом виправляєш свого сина до проклятих Богом Визувітів⁷⁾, щоби вони опоганили його душу єресею та щоби ти відтак на страшному суді чув його голос, взиваючий з геєни⁸⁾: Будь проклятий, отче, що віддав еси сина свого во власть сатани, ідіже вічний плач і скрежет зубів! Горе тобі!

Старий Угерницький перебув через весь час неприсутности Юрка страшні, душевні муки, але будучи сам один, не мав з ким розговорити ся. Тепер, при першій виміні гадок, вибухнув весь жаль із силою, якої старий не міг опанувати.

¹⁾ католиків. ²⁾ став католиком. ³⁾ в нутрі. ⁴⁾ крилата, літаюча.

⁵⁾ писклят. ⁶⁾ маєш вік. ⁷⁾ єзуїтів. ⁸⁾ пекла.

Він зірвав ся і впав на коліна перед Андреем.

— Прости, Андрію! Очи мої отворили ся. Не я стану вже на дорозі сина мого!

— Не я тобі прощати му, але Господь Бог, іже на небесіх. Угерницький став бити себе в груди.

— Боже, милостив буди мині грішному!

Коли встав і успокоїв ся, стали з очий його спливати сльози, невидана річ у так загартованого в боях вояка. Хлипав хвилю, підчас коли Андрей стояв, молячи ся.

В кінці почав Угерницький.

— Я согрішив тяжко і знаю добре, що довго прийдесть ся мині покутувати за грішні мої помишленія¹⁾, але хиба лишень як за невольное прогрішеніє²⁾ наложать на мене кару там... — тут Угерницький показав на небо. — Бо я не хотів зла, хоч зло творив...

Але Андрей відтяв суворо.

— Ти, брате Василю, торгів не твори з Господом Богом твоїм, аки фарисей, но яко митар і разбойник моли ся: Помяни мя, Господи, та буди мині милостив! Там горі ніхто не питати ме за суєту всяческую, тільки за віру та добрії діла, а творяй зло³⁾, той і осужден будет! Тому кай ся і віруй!

Угерницький похнюпив ся.

— Правда твоя, Андрію. Зараз завтра поїду до Тереховлі до попа та висповідую ся, а й ти моли ся, щоб повернув син мій, якого за кару відняв мині Бог. Моли ся, Андрію, бо на тобі є благодать Господня, нехай твоя просьба пірве і мою з собою та занесе під покров Пресвятої Богородиці!

— То ти добре рішив ся! — сказав Андрей.

— Але бачиш, я хотів би також, щоби ти як людина, що знає світ, осудив мене по правді. З року на рік слабне наша віра, наша шляхта, наш люд...

— Люд не слабне і віра не слабне — перервав Андрей, а кам'яне його лице оживило ся — лише ви шляхотськії, сладо-страстні чревоугодники⁴⁾ слабнете.

— Ну нехай і так! Сини батька Острожського стали Ляхами, за ним пішла мало не вся волинська шляхта. В Перемишлі остала ся лише жменя шляхти та худобахолків. У сих, що прийняли латинство, всі привілеї, свободи, добро, ласки, гонори, просвіта, а в нас що? Дурний Русин і квіта⁵⁾. Попи-ситі і п'яні, а темні мов у розі табака, без прав та значіня. Деж у нас тепер без латини проживеш? У трибуналі латина, в соймі латина, на рочках⁶⁾ латина, навіть при бесяді в компанії латиною всі цвень-кають, а ти, хаме, сиди зі своїми славяно-церковними мудрощами та жди, коли інші тебе обідруть, використають, або і вивують з ойцовізни⁷⁾.

¹⁾ наміри. ²⁾ мимовільний гріх. ³⁾ хто лихе чинить.

⁴⁾ такі, що годять череву. ⁵⁾ кінець. ⁶⁾ судових зїздах.

⁷⁾ батьківщини.

— Скажи, Андрею, як тут оперти ся? Адже все змінюєть ся, іде на перед; мій дід сїв лише один лан збіжа, другий ярини, батько три рази стілько, а я... і не дорахуюсь! Дід був неграмотний, батько учив ся в дяка, мене вчив теребовельський дяк, потім протопоп, латини вже мусїв сам учити ся, а мій син...

— Твій син дістав від мене світло науки і більше уміє латини, ніж не один із польської шляхти. Пожди, я тобі поставлю перед очі все, що бачив у річипосполитій, як поученіє тобі та твоїм. Отже скажи мині, брате: По що живе на світі чоловік, труждаючи ся і молячи ся? По те, щоби добути собі царство божіє і спасеніє душі. Правда?

— А вжеж!

— А до сього не потреба властиво ніяких поганських дисциплін, ні бісовських логик та діалектик. Читай писаніє, грішнику нечестивий, а спасен будеш. Давні люди крім писанія, часослова та октоїха ніяких єресей не заживали і спасались, а тепер... тьфу!

О. Андрей видко розлютив ся на вимоги свого часу, хоча сам до них приспособлював ся. З нього говорив атонський аскетизм і в імя сього аскетизму виступав він проти просвіти. Зовсім не того сподівав ся старий Угерницький і з зачудованєм глянув на святця, що тимчасом потер чоло рукою і так говорив дальше:

— Але сам кажеш, що без ляхської лашіни не проживеш... Певно, беручи справу більше по світськи, красше знати більше, ніж менше. Вправді наші монахи не образовані, по латині нікого не научать, але вони бережуть єдиноспасаєму, благочестиву віру, яку ви запропащете, а поза якою ність спасенія. За те наші брацькі школи учать латини дуже добре і ти, брате Василю, не мусїв посилати сина до Визувітів аж у Ярослав.

— Так, бачиш,... але реторика¹⁾...

— Ага! — кликнув о. Андрей — на се я саме ждав! Реторика! Ти, брате, порівнай наш православний світ із польським світом. У нас пан — паном, хлоп — хлопом, але оба люди, у Поляків пан вовком, хлоп добичею, а оба скоти! У нас ширять слово премудрости на славу божію та святої апостольської церкви, а в Ляхів для гордині і тщеславія²⁾, для замилення очий другим. У нас чисте серце й діла, в них облуда, злоба і брехливі, гадючі слова. Наша шляхта запропастила віру і спасеніє за що? За те, як казав друг мій Іван Вишенський, що золотоголаві делії альтембасові кобеняки, обміни часті в купованю шапок приподобають їх зрітелєм? Ось поглянь на такого папезника, любий мій брате во Христі, як гордо він походить, вибрививши потилицю, магерку³⁾ перевісивши то на сей, то на той бік. Шию напаялить, як індійський когут, перепне на собі делію, плече одно

¹⁾ наука вимовности. ²⁾ чванливости. ³⁾ суконну угорську шапочку.

висше другого накукурічивши, наче полетіти бажає. Колись у нас були достатки в скоті і поживі для всіх, для панів і слуг. А тепер підданий коровою оре землю, а в панів по стайнях аж роїть ся. Там бодавії, валахи, дриганти, ступаки, єдноходники, бахмати, дзянети¹⁾, і до вечера не перечислиш. Вийде тобі такий гологлавий, многоперний магероносець, на голові кучма, ковпак, шлик з ношеннями та ріжними ляцькими витребеньками, а тут же вже на нього карита, карабон, скарбнічок, коляска, коч²⁾, або лектика³⁾ і в них то таскає він свого проклятого трупа. За ним ціла стая хортів, огарів, вижлів та інших кундисів⁴⁾, а над ним... діявол, що аж за черево хапаєть ся з радости, що запропастив душу християнськую. І за що? за що?

О. Андрей впав у запал і стоячи перед другом, говорив мов на проповіді.

— За щож продав Русин душу свою? За трапезу срібно-полмисную, за угождєніє сластолюбивому чреву? За ріжні нецнотливії білі голови, за Содому і Гомору? Чи він більше добра потребує, ніж зможе спожити? Ні, але він збирає фортуна на славу сатани, напихаючи калиту⁵⁾ червінцями, злотими, четвертаки⁶⁾, щоби було за що гуляти. Йому треба сього сребра на ріжнобарвні юшки до м'ясива і риби, на вино венгерське і малмазію, та наїдки в такій скількості, що навіть двірські пси доїсти сього не можуть. А тимчасом хлоп у семирязі пухне з голоду. О! діявол не має доступу до нас православних. Словенно-грецьке писаніє красше від свяченої води проти нечистої сили. Великі святі угодники, єже на афонській горі осіняють молитви⁸⁾ своїми всю руську землю і молитви сї наче облако прекрасне хоронять нас перед кігтями сатани. Тож щоби добути наші душі, видумав діявол унію, папежа і латину, а нас притягає до них дочасними користями, привилеями, староствами, гонорами, лакіємством...

Бо скажи, чоловіче! Яка польза⁹⁾ тобі з усіх сих дочасних дібр? Нічого не забереш зі собою, тільки гріхи; а вони повишуть на твоїй шиї враз зі зойками обдираних зі шкіри хлопів, наче млинське каміне та потягнуть тебе у преісподнія¹⁰⁾.

— Господи, помилуй! — зітхнув мимохить Угерницький, а о. Андрей обтер піт з чола¹¹⁾.

— Додай тепер, брате, до сього ще й те, що всі ті пани, які так печалють ся собою, се збиранина найпідліїших душ та найбільше зіскотілих сердець. Назви мині одного Ляха, якому міг би ти з чистою совістю сказати слово: Брате! Чи є такий у Короні¹²⁾? Тиж її усю знаєш...

¹⁾ породи коний. ²⁾ ріжні роди панських поїздів. ³⁾ носилки.

⁴⁾ ріжні породи псів. ⁵⁾ мошонку. ⁶⁾ четвертаками.

⁷⁾ ріжними родами гроший. ⁸⁾ молитвами. ⁹⁾ користь.

¹⁰⁾ на дно пекла. ¹¹⁾ погляди, висловлювані о. Андреєм, проповідував словом і письмом Іван Вишенський; звідсіля взяті й деякі вислови.

¹²⁾ Польщі.

Пан Угерницький зірвав ся.

— Так, маєш рацію, брате! Такого Ляха не було й нема, а тепер бачу, що ніколи й не буде! Спасибі тобі, брате. Ти очі отворив мині.

І сердечно обняв отця Андрея.

Слова аскета, висказані у відповідний час, зробили бажане вражінє; сліпий Василь став прозрівати, а прозрівши, побачив, що під тоненькою верствою західного блиску в Польщі криють ся звичайненькі собі трусливі та влізливі й нахабні мості панове з соймику або з трибуналу; була се ярко зелена ряска, під якою крило ся бездонне, вонюче болото. За те змінила ся зовсім його гадка про православних, яких звик був завсїди називати „дурними Русинами“. Тепер бачив він наглядно, що сей дурень має з роду неоцінені скарби: Се благородне, щире серце й православну віру, від якої тікає диявол і ангели його.

Отець Андрей молив ся, а на лиці його іграв усміх тихої радости, яка ясніє на лицах божих ангелів, коли наvernений грішник приходить у небесне царство. Угерницький сидів на лаві й думав, а в його душу спливала потіха — розрада небес, які самі раділи його „смиреним, уничиженим“¹⁾ серцем. Він вірив тепер, що верне син його і присягав, що не стане на перешкодї його любови. І нагло захотїло ся старому засміяти ся; аж серце скакало з радости, що почує слова: Ісаїє ликуй! а за рік — два всякі малі Угерницькі спинати муть ся по колїнах діда...

— Яко прав Господь Бог на небеси, великим є щастє чоловіка, коли береже заповіді! — подумав і встав, щоби покликати стару Марту і повідомити її про постанову. Та ось у сїй хвилі появилася вона сама на порозї з запечатаним письмом у руках. В простому чамлітовому²⁾ одязї та з гладко причесаним сивавим волосєм, обв'язаним білою наміткою, виглядала вона радше на черницю. На привітні риси лица падав відблеск промінїв сонця, які відбивали ся від золотого хреста, завішеного на її шиї.

— Василю! — сказала тихим голосом. — Приїхав козачок від Зглобіцького з листом. Жде на відповідь.

— То Зглобіцький вернув?

— Так!... Але чого ти, Василю, так повеселїйшав? — спитала цікаво та усміхнула ся й собі.

Василь мовчав і сміяв ся, видко не находячи відповідних слів.

Тодї отець Андрей сказав поважно:

— Возвеселити ся і возрадувати ся подобает, яко брат мой мертв бі і оживе і ізгibl бі, і обрїте ся⁴⁾.

Марта аж у долонї сплеснула і зараз догадала ся, чому Андрей назвав Угерницького блудним сином.

¹⁾ покірним. ²⁾ покірним. ³⁾ вовняним.

⁴⁾ слова притчі про блудного сина.

— Нехайже Матінка Божа дасть тобі, Андрію, первійше місце у своєму царстві за добре слово та діло, за твоє святе серце...

— Нема святости крім божої — перервав Андрей — і їй лише подобає слава і поклоненіє!

Марта поцілювала його руку та кинула ся Василеві на шию, а по її лиці пили слізи радості.

Але о. Андрей зачув був імя Зглобіцького і догадуючись чогось цікавого, просив перечитати.

Василь отворив віконце, а світло дня цілою філеєю наплило в хату, аж звеселіли лиця й серця.

Пан Василь сів до стола і почав читати лист. По його лиці пробігла хмара гніву.

— Що таке? — спитала трівожно Марта.

Василь засміяв ся і кинув лист на землю.

— Зглобіцький просить о нашу Марусю!

— Сей убійник молодого Цебрівського?

— Так! знатна особа в „поваті“!

— Щож ти на се, Василю?

Василь став ходити здовж по кімнаті. В кінці гукнув крізь вікно:

— Грицю!

— Слухаю, прошу ласки пана! — відозвав ся гайдук, який завжди стеріг порога пана Угерницького.

— Скажи козачкови Зглобіцького, що коршмар-Жид сидить по тім боці села, в нього також дочка на відданю.

Отець Андрей і Марта глянули на себе радісно.

Тої самої днини переїздив Юрко й Іван через Теробовлю. Вони відбули всю дорогу поквапно, немов тікали перед паном Бялоскурським, який і не думав гонити їх. В чотири дні по розграбленю сяніцького замку виїхала пані Беата і панна Агнешка з цілою караваною возів, а відтак ціла родина счезла з Коросна без сліду. Але Юрко й Іван не знали про те і тому їхали день і ніч, доки не доїхали до Львова. Тут вступили до Гошовіча і дізнали ся, що старий Угерницький в розпуці жде лише, щоби Юрко вернув, а певно не покарає його за втечу. Се додало молодцєви відваги, а при тім усі перебуті пригоди не остали без впливу на обох молодців, особливо на вразливого Юрка, який виховував ся оддалік від світа, немов у монастирі. Він почував себе самотійним, а чого не довершила наука о. Андрея та любов до Галі Попелівної, се дав йому досвід. Він побачив з близька ляцьке жите, ляцьку правду, облуду та гниль польської суспільности, а будучи вихованим у благородному дусі безкорисности і любови ближнього, не бажав наживи, ні гонорів. Він зненавидів Польщу та її лад. При тім потерпав, що Зглобіцький є в Теробовельщині і роздумував, як би то пові-

домити Цебрівських про його приїзд. Супроти сього просив Гошовіча про нові коні, одержав їх і таки зараз рушив у дорогу. Вже другої днини зарисувалися перед ним понад лісом вежі тербовельського замку і радісно віхали туди молодці.

Вони тішилися, що без пригоди вдалося їм перебути сих трийцять миль через села діткнені заразою, гостинцями, повними розбишак і левенців ріжних панів із руського воєводства. Вправді і тут на сході було не дуже спокійно, всеж таки тут жило більше православних. Хлопи були свободнійші і певнійші себе задля близькості свободних козацьких степів, а через те безпечнійше було тут і мандрівникови.

Був вечір. По жидівських хатах усюди світилося, бо се був шабас, у місті було спокійно, багато хат стояло пустою, бо зараза пройшла була й сюди, а люди боялися ще того самого року вертати у заповітрені житла. По нерівній дорозі глухо тупотіли коні, а молодці переговоривши все дорогою, мовчали та й справді не мали ще слів на висловлене своїх радісних почувань. На небі світив місяць та заливав світлом пусту вулицю.

— Куди заїдемо? — спитав Попель.

— До старого Кравчика, кудиж би? — відповів Юрко. — Там може буде й дехто з наших; адже нині був торг!

— А може би махнути наврог? Брама незачинені.

— Красше ні! — сказав по надумі Юрко. — Гошовіч міг збрехати, а бачиш, хоча батько мене скривдив, то таки се батько!

— Звісно, постити каже церков, шанувати батька — Бог.

Не забув ти, Юрку, наук о. Андрея, але не забув і польської науки Бялоскурського. Скажиж-но, чи був би ти два місяці сьому посудив кого о брехню?

— Щож хочеш, брате? — усміхнувся Юрко — ми не в Лошнівському саді...

— Лише на ляцькому гною! — докінчив Іван. — А вже ж! Хто вліз у гній по шию, сей мусить опоганити ся!

— Не так, брате! — відповів Угерницький. — Хто раз туди вліз, сей у друге не полізе.

Так балакаючи, переїхали через ринок і віхали в вулицю, що вела над Гнізну. Недалеко моста стояв дім Якима Кравчика, старого знаменитого Юрка, який мав у Тербовлі заїздний дім.

Вправді околична польська шляхта заїздила до Жидів, але православна шляхта й міщани не минали Якима, коли кому лучилося бувати в місті. У вікнах заїзду світилося, — знак, що були гості — і молодці пігнали коні, щоби скорше туди дістатися. Нагло побачили чотири тіни, які відлучилися від паркана і дула двох самопалів, вимірені в себе.

— Стій! — гукнув хтось.

Але привиклі до таких стріч молодці не подалися.

— Якого біса хочете? — спитав Іван і добув пістоля.

— З дороги, злодії! — гукнув Юрко — ось ми вам!

Спняв коня острогами і добув шаблї.

— Остапе! се не він! — почув ся голос у пїтьмі.

— Стій! — повторив той сам, що гукав перше. — Наколи ти не той сам, що його шукаємо, то поїдеш з Богом далї.

Аж тепер пізнав Юрко голос.

— Пробі! — кликнув — Миколо! То ти до мене з півтака? Ну стріляй швидше!

— Так! але на *vivat*! — кликнув стрілець і кинувши самопал, побіг до Юрка.

— Остапе, Олексїю, Танасе, здорові були! — кликнув і собі Попель, злізаючи з коня.

Всі розцілювали ся та стали розпитувати.

— Ви на кого засїли? — питав Юрко.

— На Зглобіцького — відповів Остап. — Він знов показав ся і ми тиждень сидимо тайком у Теробовли та ждемо його.

— То добре, — відповів Іван, — ось і ми вам поможемо та розкажемо ще дещо про справу небіщика...

Що таке, що? — стали розпитувати молодці, а очі їх бле-стїли у темряві мов очі вовків.

— Богато! Знаємо убійника та його помічника.

— Хто се такий? — спитав наймолодший Олексїй.

— Бялоскурський!

— А побий його, свята земля! — кликнув Остап. — Я так і здогадував ся!

Вибачте, панове! — сказав Іван — ви пусте вигадали стояти тут на дворі. Ходім до старого Якима, спочинемо, а перед сном, або й завтра рано розповімо все... ага! Остапе, щож там Маруся?

— Жде! — усміхнув ся сумно Остап.

— Ну нічого! Ми вам дещо цікаве скажемо, але опісля.

Всі подали ся в коршму.

Сторож, що відібрав конї від Юрка та Івана, привитав їх радісно, бач і він знав, що Юрко покинув був хату.

— От! слава Богу святому, що вернули, — сказав. — Старий пан мало зі світа не пішов через вас, як розказував гайдук Гриць.

— Був тут? — спитав Юрко живо.

— Ніби Гриць? Так, був та казав, що ось-ось батько ваш-мостї, шануючи вашу „*гoднoсть*“ та „*цнoтливий*“ рід..., з глузду зсунеть ся.

— Але здоров батько, що? — спитав Юрко.

— Здоров, лиш казав Гриць, що нічого не пє!

— О коли так, то видко недужий! — засміяв ся Танас.

— Пусте! — замітив Іван, — заїдемо домів, там будемо видіти. Злого нема, а добре веземо ми. Ходім!

Шість хлопців як дубів увійшло в коршму.

Остап, Микола, Танас і Олекса Цебрівські були синами не-богатого, але й не убогого шляхтича з Кровінки, ховані суворо в православній вірі, бо їх батько був другом великого аскета

Івана Вишенського. Мав він іще сина Гриця, але сього замордував із мести Зглобіцький, на спілку з кимось иншим.

Остап, найстарший по Грицьку, любив Марусю Угерницьку, але старий Угерницький призначував не лиш сина, але й дочку на жертву своїй честилюбивості і думав віддати її за Ляха.

Остап дістав гарбуза, але дівчини не забув і раз у раз приїздив крадьком до Лошнева, коли старого Василя не було дома. Мати Марта дуже його любила і радила ждати, доки не мине ляцька дурійка, що опутала її чоловіка, або доки не схоче він віддати Марусі за кого другого. В такому разі не завагалаб ся була пані Марта благословити молодят навіть проти волі чоловіка. Велика, бач, була сила її духа та її віра, а самотійні її думки. Було се зовсім природне, бо в часі остатніх п'ятнадцяти літ вона сама була дідичем Лошнева, а чоловік її тільки гостем. Вона не думала запропащувати дітий тілом та духом. Слухаючи слів мужа, робила своє і робила добре, слідуєчи за світлими радами о. Андрея. Тому вправді сумував Остап за Марусею, але надії не тратив.

Пани Цебрівські були се рослі хлопці, одіті в обтислі курти. На Осипі та Миколі були під сподом дротяні сорочки, а всі чотири уоружили ся від стіп до голови.

Хто побачив би був сих шістьох соколів, сказав би певно: — Не вмере Русь, не опустіє земля св. Володимира, коли такі дуби ростуть на ній.

При найбільшому столі сиділо за медом багато людей. Кільканайцять околичних хлопів, що привезли на торг пороблені на переднівку коші, та бочки, сиділо спільно з міщанами, які розсіли ся при столі в довгих, темних капотах. Між ними видніла стрійна стать молодого мужчини з підголеним чубом, одітого по козацьки, з довгим підкрученим горі вусом та бундючною міною. Він держав у лівій руці кружку з медом. Правою розмахував у повітрі, відай поясняв щось міщанам і хлопам.

У сій хвилі війшли в ізбу¹⁾ молоді шляхтичі. Всі оглянули ся, а хлопи з острахом похапали шапки, думаючи, що пані мості панове розженуть на чотири вітри ликів і хамів. Козак сягнув до пояса, а господар, що також сидів при гостях, — вибіг заклопотаний на стрічу. Але коли побачив, хто се, поклонив ся і посадив за стіл, розпитуєчи про дорогу та здоров'є, а козак замітив, що міщани і хлопи відповіли лише з поважанєм на „слава Богу“, яке проказали прибувші, а шапки поклали назад на голови. За хвилю успокоїло ся все, а господар Яким кивнув козакови головою.

— Говоріть, пане осаул, дальше, — сказав — се свої люди; коби нам таких більше.

Молодці прийняли ся за їду, яку заставив Яким враз зі сином і жінкою, але вкоротці звернули увагу на козака.

¹⁾ шинкову кімнату.

— Ось ви тут, панове громада, тїни боїте ся — говорив Олекса Коршун, бо він се саме був. — Чого? Чи з іншої глини пан, а з іншої ви?

— Все пан паном! — замітив політично старий Яким.

— Так! воно конечно пан мусить бути і приказувати, але сим паном має бути найліпший, а не найсильнїйший. У вас шляхта держить усе в кігтях, а чи варта вона сього? Наша православна не така була, та де вона! І ви стогнете тут у сїй пропасти без просвітку, без віддиху, під батогом ляхцьким і татарським, а тут на сходї свобода — от наколиб туди подали ся всі люди з воєводств, то мостї панове заорали би хіба ляхцїною свої виссані лани, та виздихали би з голоду. За те поріс би новий лїс, замість давного, що випалили на попїл пани, Жиди, Німці та Вірмени. І ви, панове міщани, заложилиб собі містечко, де ваша воля, не виганяв би вас ніхто на передмістя, не замикав церков, не касував брацтв... а прийшов би за вами пан, так ви в крик і він тихо сидїв би, бо в нас на Україні сорок тисяч війська, і в нас навіть Татари та Турки сидять тихо...

— Ба, а кїлько наших у бісурманській неволї помирає? — зітхнув один із міщан. — Ось і мій шурина пропав сьому десять лїт, тай слїд загув!

Поїхав було в Каменець і пропав!

— Так! Татарва йде на Поділе, Волинь, Покуте, бо тут пани та польське військо. Хто його боїть ся? Хіба баби й діти! Але в нас хіба на уходах пропаде ловець, або рибалка. У нас не те! Татари богатїють вами, а ми Татарами, Москвою, ким попаде — але головно свобідною, безпечною працею, без пана та нагая!

— Хіба в вас нема нїяких панів! — спитав Олексій цікаво.

Козак глянув на стрійного вісімнадцятьлїтнього хлопця і усміхнувся приязно.

— Є пани, прошу вашмостїв, лиш вони не брикають, бо як коли котрому захочеть ся, то люди від нього тікають, або козаки такого нароблять, що пан тікає. Багато в нас люду, а й землі доволї.

Олексій почервонїв, коли козак назвав його вашмость паном і немов засоромив ся. Козак за те глядїв бистро на молодцїв, чи котрий не накинет ся на нього за його нечувану смілість у словах. Та молодцї слухали його, немов самі не були шляхтою, а Іван відізвав ся.

— Не бій ся, козаче, нас, ми шляхта, але руська і православна... і з сеї самої глини, що й ви, а як живуть наші піддані, поспитайте.

Козак засміяв ся.

— Не потребуєте, вашмость, впевняти Запорожця, що вода близько, коли побачить вербу. Не багато вас таких остало ся, але честь вам усім! Видко, ви не вовки, коли ягнята не тікають

— тут показав на хлонів, які непевно поглядали то на козака, то на панів, не знаючи, що може вийти з їх розмови. Але деякі з міщан, що знали Угерницького, Попеля і Цебрівських, зміркували, що Запорожець і молоді паничі подобалися собі взаємно, тому старий кушнір Гаврило підняв кружку з медом і гукнув:

— Многая літа вам, милостивії панове, за вашу ласку та серце, бодай такі на камени родилися тут, а на Запорожжі не переводилися такі соколи, як ви, осауле!

Всі випили на славу, молодці почулися також своїми у кружці сих простих людей, а козак, говорячи міщанам про запорозьке дозвілє, звертався до них з усміхом, немов їх саме намовляв до втечі з під польського ярма.

— Чого вам боятися панів? — говорив. — Ось бачите є в нас пустиня на ріці Тясмині. Ліс — праліс, чудові луги, води, звірина, птиці пропасть. Се край, де за десять літ торгівлею з Кримом та Запорожем можна заробити чимале майно. Козаків усюди повно, небезпеки нема. Татари хіба пов'язані трапляються і щож? Все те має якийсь пан, а як його там, чорт знає. Прийде, побачить, то втіче, а не втіче і начне давити сих, що вже осіли, то вони втічуть.

Юрко усміхнувся.

— Ви відки знаєте мого тата? — спитав.

Козак здивувався.

— Кпите вашмосьть?

— Ні, козаче! — Тясмин се земля мого батька. Чи се справді такий гарний край?

Козак засміявся.

— Га! не даром свербіла рука до земляка! — крикнув. — Здається, що ні ви, ні від вас ніхто тікати не стане. Зловився й я, старий вовк. Та вибачте, вашмосьть пане, наші пани не дістають земель на Україні.

— Пусте говорите! — сказав палко Остап. — От пане старший, сїдайте при нас, а поговоримо про ріжні річи, добре, що ви навинули ся. Не сидіти нам при ріжних столах!

Молоді шляхтичі познайомилися з козаком, а коли розійшлися міщани та хлопи, запросив Юрко Коршуна до Лошнева, щоби розказав пану Василеви про Тясмин.

Як постійний післанець гетьмана був він рад, що найшов кілька родин давньої щирої шляхти, яка могла стати на чолі Русі проти Польщі та Татар, як сього бажав Сагайдачний...

IX.

ПОВОРОТ.

Не довго тревала розмова в коршмі. Цебрівські, Юрко й Іван були дуже втомлені, одні ненастанним ожиданєм та чатами, другі дорогою, тому Кравчик порадив усім іти спати, а Попель замітив, що найкрасше буде, коли пани Цебрівські приїдуть враз із Юрком до Лошнева. Коли старий Угерницький розлютить ся, то буде відраднійше, колиж утішить ся, то Остап дещо скористає. Рада була добра і хлопці пішли спати. Але Юрко не міг заснути та ледви кілька хвилин провів у півсні, з якого раз у раз будив ся. Ще сонце не зійшло, ще спав весь город, як Юрко встав і обмив ся студеною водою з керниці. Відтак збудив товаришів, усі всіли на коні і невдовзі задуднів під ними міст на річці Гнізні.

Переїхавши річку, звернули на ліво, та вузкою доріжкою віхали в дубовий ліс, який належав уже до пана Василя і тому був доволі густий та високий. Тут і там видніли білі берези та буки, поза тим ліс був густо підшитий, а під могутніми деревами панував сумерк. По правій стороні червоніло небо від ранної зорі, а птиці аж заходили ся від співу. Раз у раз ударило мокре галузе о лиця їздців, але вони не гнівали ся за се.

Юрко їхав попереду, козак позаду і в коротці почала ся між молодцями розмова. Швидко холод, роса та птичий спів вигнали з них сонливість. Юрко розказував про Зглобіцького та Бялоскурського, а панове Цебрівські раз у раз давали вислів своєму подивови, коли почули про пригоди Юрка та Івана протягом останніх тижнів. Іван докидав слівце то тут, то там. У кінці спитав Остап:

То ти певний сього, що Бялоскурський помагав Зглобіцькому?

— Зовсім певний, землю святу їсти-му, коли хочеш! — відповів Юрко.

— Тому він так спішив ся продавати Білоскірку! — додав Микола.

Нагло обізвав ся козак:

— То у пана Бялоскурського був Татарин?

— Був! — відказав Іван.

І. Опярі.

— Куди їхав?

— Туди, через Русь, перебраний за хлопа.

— Ага!

— Що ага? що? — стали питати всі...

— Нічого, я так про себе! — усміхнувся Коршун. — Воно бач дивно булоб, колиб не перебрався. Далеко ще?

— Ні! — відповів Олексій, — всього миля та й то не ціла з Теремовлі, а відси дедви чверть. Ось там за закрутом і Лошнів.

Вкоротці виїхали молодці з ліса та побачили село. З лівої сторони за Гнізною стояв микулинецький ліс, на право видніли білі, чепурні хатки. Над ними стелилися дими, видно, варено сніданє. З хат виходили люди, годований товар покидав село та йшов у ліс, а за ним босоніж, викрикуючи та вигойкуючи, бігли пастушата.

Довкола села розклалися поля широкою половою, здовж ріки, далі на право стояв замок із двома вежами.

Сонце вийшло вже на виднокруг та сипало проміне на всю картину, а молодці їздили в село, розглядаючи, чи не стрінуть кого з двора. Довкола кожної хати красувався буйний сад, усюди видко було харність та добробут.

Господарі в порядних сіраках, жінки в запасах та намітках виглядали зовсім інакше, ніж у інших селах. Був се тугий, рослий та сильний нарід, непривиклий видко до бука та здирства. Але у парі з бутним виглядом парубків ішла і вічливість. Усі здоровили Юрка приязно словом: „Слава Богу“ та ставали, видко бажали вдатися в розговор із повертаючим утікачем. Але Юрко спішив невтомно наперед, не здержуючи. Козак аж паленів із радости, дивлячись на ранній рух у селі.

— Здається, що ти в якомусь нашому хуторі на Україні. Що за гарний народ? Булиб козаки як гай!

— Заможний народ, — потвердив Іван, — сидить на старому праві, робить панщину тільки толокою та дає давні драчки....

— Ага! тому таке густе село.

— Було би воно більше, лише се ще за близько. І так богато зайдів, але тим пані Марта дала випас волів своїх та їх і веде величезну торгівлю волами. Бач, ліси зашановані, а в сусідів що раз то менше товару.... виплачується.

Козак засміявся.

— То гарно, лише коли єгомость пану Юркови захочеться погуляти, то до двох літ не буде ні ліса, ні плотів, ні товару, а за десять повтікають хлопи.

Іван озлобився.

— Не знаєш ти, пане осауле, нашого Юрка, тому не верзи дурниць!

— Я не верзу — усміхнувся Олекса — лише хочу сказати, що село може перейти на інші руки, а тоді пропаде все; ще чорт бери ліс та землю, але люди!

Іван розвів руками.

— На те божя воля! — сказав — ...а поза сим тутешній народ бутний, гнету не стерпить.

— Ха, ха! тай піде під батіг, на паль, до льоху, або втіче, а на всякий випадок зайде межи старці. Треба буде йому тікати заздалегідь.

Іван здивував ся.

— Шо вам, пане осауле? Пек, осина, чого ви кричете?

— Нічого! — відповів козак — таке все приходить на мене, коли бачу тутешніх людей. Господи! Був я в Криму. Гірке рабство у Татар, але се жите, се хиба гірш каторги на галерах!

У сій хвилі віхав Юрко на майдан двора, зіскочив з коня та побіг стрілою до дверей.

Там сидів на лавці високий, худощавий, сивий чоловік, — пан Василь. Почувши тупіт коний, устав із лавочки та прислонивши очи рукою, глядів на приїзжих. І нагло відняв руки від чола та простяг перед себе.

Юрко кинув ся батькови до колін і обняв їх.

— Батечку! — лебедів, — батечку! Простіть мині мій вчинок, я не хотів вразити вас, але втік, бо не хотів сповнити вашої волі. Яж не міг вас послухати, не міг і противити ся... тому втік.

Старий Василь заплакав і горячо обіймав сина. В кінці сказав:

— Нічого, сину, минуло ся, забуло ся. Богу святому слава, що здоров вернув ся, се видимий знак ласки за мій поворот межи своїх. Вчора вирік ся я ляцької дурійки, нині зсилає мині небо нагороду. О коби відвернула ся від мене ще й кара за мої прогрішення!

Юрко оторопів. Він сподівав ся справді ласкавого приєму, та не надіяв ся такої зміни, і аж тепер пізнав, як любить його батько.

Старий сів знову, підняв очи на небо і видко молив ся, поклавши руку на голову сина. Син мовчав і аж коли побачив матір, яка з молодшою його сестрою Ганусею бігла до нього, зірвав ся та побіг їм на стрічу.

Пан Василь підніс ся тимчасом із лавочки і підійшов до їздців, які гляділи з коний на привитанє.

— Ану, хлопці, забули старого? Злазїть з коний та милости просимо в хату! Грицю! Грицю!

Старий гайдук явив ся зараз. Він мав суворе, дике лице, але очи виглядали якось підозріло.

Дрожачою рукою зібрав поводи коний і при помочи двох інших пахолків повів коні до стайні.

Перший підійшов по пана Угерницького Іван і поцілував його в руку. Сей обняв його і спитав:

— То ти був з Юрком?

— Так, батьку, ми не розлучали ся ні на хвилину.

Спасибі тобі, сину! Юрко молодий, недосвідний, хто знає, чи вернув би був без тебе!

Іван усміхнувся.

— Ні, батьку! — відповів. — Ваш Юрко не з тих, що потребують „охмістра“. Не опоганив він вашої шаблі, але охрестив її ляцькою кровю.

Пан Василь потупив очі.

— В такому випадку начав шлях свого життя красше, ніж його батько. Да благословить його Господь!

По черзі звитався старий приязно з панами Цебрівськими, але показалося, що їх лише три.

— Деж Остап? — спитав Угерницький,

— Остапе! Остапе! — гукнув Никола.

По хвилі надбіг Остап, червоний та засапаний.

— Гніваєшся, Остапе, на старого? Се гріх!

Остап поцілував руку пана Угерницького, а сей обняв його сердечно.

— Я не знав.... чи ви, батьку... тее... — заговорив уривано молодець.

Пан Василь усміхнувся.

— Ага! тее! Ти куди, котюго, бігав, що засапався? Ну, ну, не гнівайся, чого не було, то ще може бути!

Остап почервонів іще дужше та відступив, а коли Маруся виталася з Юрком, приступив старий Угерницький до Коршуна та сказав:

— Здоров, козаче!

— А здорові й ви, батьку! Коли приймете в хату, то й я не причістатися!

— Милости просимо! Ти з Запорожя?

— Ні, на Запорожжя!

— А відки Бог веде?

— З Жовкви! А за чим, то розкажу, як поспитаєте.

Старий зрозумів притик та повів гостей до замку, куди подано вкортці сніданє.

Старий Василь не говорив зразу нічого, лиш бігав від жінки до Юрка та кликав Марусю. Але Маруся зчезла, а так само не було й Остапа.

Побачивши Марусю, помітив Остап, що він уже переоголоднів, та не має охоти до їди. Тому вийшов перейти ся, а при цьому випадково зайшов у сад по другій стороні дому, в якому жили Угерницькі. Там побачив Марусю, що сиділа на пни зрубаного дерева, видно ждучи на когось. Була се висока, чорнява дівчина, з блискучими мов жар очима, та чудовими, правильними рисами лиця. Побачивши Остапа, встала та вибігла проти нього усміхаючись. Остап біг зразу мов молодий лошак, що зірвав ся з привязи, але підбігши, звільнив кроку, поклонив

¹⁾ учителя — опікуна.

ся з поважанем, поцілував її простягнену руку, а відтак глядів в очі дівчини з німою просьбою.

Ся зрозуміла його, а білі її зубки блиснули з поза рум'яних губ.

— Конче? — спитала.

— Конче, конче! — закликав кремезний мов дуб парубок, приймаючи вид кількалітньої дитини.

— Ну, добре, ходи! — сказала дівчина. —

Остап скочив, обняв її мов огонь та цілував немов у перве. В кінці сказала дівчина:

— Досить, тепер слухай!

Послушно відступив Остап і станув о три кроки перед дівчиною.

— Перш усього — сказала Маруся — ти цілуєш за сильно, бо аж губи болять.

— Марусечко, мене серце боліло через дві неділі, а я не кажу нічого...

Маруся усміхнулася, а її уста зціловані хлопцем, стали ще в двоє червоніші.

— Від того ти козак, щоби терпів.

— Коли бо я вже не можу. Подумай лише, вже рік! Мені нема ні їди, ні сну...

Маруся глянула бистро на хлопця і усміхнулася.

— Ба, не видко сього по тобі, — сказала.

— Так, певно, що ні, бо я тепер при тобі, але коли лише поїду, так почорнію, як та земля...

Остап похнюпився, немов збиралося йому на плач. Дівчина споважніла.

— Слухай, Остапе! Ти нині виїмково говориш розумно.

— Справді? — утішився Остап, хоч і не знав, де саме було се розумне слово. Моє ти серденько!...

І Остап у друге прискочив до дівчини, але вона простягла руку. Рука висунулася з широкого, м'якого рукава, така біла та блискуча, така аж страшна....

Остап став і почав мняти свою шапку в жмени, а вітер роздував його довгий, темно-русявий волос.

— Тссс! не вільно!... Ти скажи нині батькови вечером, що ти вже доволі ждав, та що хочеш женити ся. Мати казала, що вже час!

Парубок підскочив із радості.

— Марусенько! — просив. — Я бігме не стерплю.... мині годі!...

І не ждучи вже позволення, цілував Марусю, аж вона сама змучена опором, склонила головку на його груди. Кудись счезла її звичайна веселість та рішучість, а в її очах блиснули сльози.

Остап налякався.

— Що тобі, сонічко моє! — питав, — ти гніваєшся на мене? Я вразив тебе? Скажи, зіронько!

— Ні! ні! — відповіла дівчина, вже усміхаючись. — Але йди вже, йди, тебе ждуть.

Бігом пустив ся Остап до замку.

Тут вела ся тимчасом широка розмова. Козак розказував про тясминські та запорозькі уходи, а старий Угерницький слухав його пильно, покиваючи головою.

— Тут у вас — говорив козак — багато землі, але й багато людей, а крім людей є ще Жиди і шляхта. Сї панове Оджихлопські¹⁾ немов п'явки виссали силу землі і народа. До них належить мало не вся земля, а вони сїють та орють для Жидови та Німців. Пустинею стає свята руська земля, а її питомі власники в рабстві вмирають від нужди, голоду, зарази! У нас нема таких панів, а ті що є, сидять тихо, бо в нас не перевели ся ще Косинські, Наливайки, Лободи, Шавули та Саськи²⁾. Люду в нас доволі, але землі видимо — невидимо. Її на сході краю нема. І що за земля! Кинеш жменю, копа виросте! Дині та гарбузи як бочівки, бураки як підсвинки, аж землю розсаджують. Скот, що й казати! Гарна порода, своя питома, а хто хоче, то й татарської або турецької роздобуде. Ліси повні звірів, степ аж роїть ся від сайгаків, сусликів, заяців; птиць цілі хмари! Гей! гей! може бути, що сьому тисяча літ було таке й тут. Але тепер!

— Ну, а Татари? — спитала пані Марта.

— Єймость добродійка жартують — відповів козак. — Очевидно, на пограничу, над Чорним морем усяко буває, часами чумака вбють, або зловлять чабана, часом хутір спалять, але ми їм відтак у десятеро накладем за такий рабунок. Тому Татари волять не чіпати ся козацької землі, а йдуть на Москву і Польщу.

От у вас козаків нема і що з сього? Невдовзі на Поділю та Покутю одного села не зістанеть ся, хиба тут і скрізь повстане козацтво.

— Довго я тут — відповів пан Василь, — а Татар не було ще в Тербовлі.

— Але будуть! Сама шляхта заведе їх туди. Хиба не знаєте, кілька Ляхів живе в Перекопі, Білгороді, Кафі, Азові? А вжеж, що вони мусять самі давати відомости чамбулам³⁾, коли ті так правильно і так успішно нападають. Але хиба не знаєте, що діється? Нераз треба суму викупу тричі заплатити, заки поверне викуплений, та й то не завсігди. Родина продає фортуна, з остатнього тягнеть ся, а якийсь там мості пан скот-ага або собака-бей ляцької породи бере гроші собі та пише в друге, буцім то не дістав і шеляга, аж нещасний раб згине в неволі, а тоді висилають за ті самі гроші трупа, за які продали живого⁴⁾.

¹⁾ прізвище шляхтича-деруна. ²⁾ імена козацьких ватажків, які ворохобили ся проти Польщі. ³⁾ ватаги Татар. ⁴⁾ історичне.

— Що ви кажете? — спитала праведна пані Марта, якій у голові не містило ся подібне злодійство.

— Нехай мене покарає Бог! Нехай сам зігнню собакою на турецьким ланцюху, наколи брешу. Чи ви не знаєте, що українські пани викуплюють бранців через нас та під нашою сторожею? Так, лише Татари не люблять таких торгів і волять польських потурнаків. У нас бач чесні купці, в лівій руці гріш, у правій шабля, не кривдимо Татар, але горе їм, наколиб захотіли обманути нас. Одначе лише ті пани ідуть під нашу хлопську опіку, які чують ся за одно з нами, а ми з ними. Інші пишуть листи за листами до потурнаків, посилають суми за сумами наче в болото. Кажете єймость пані, що таке злодійство не можливе? А кілька шляхтичів грабить попри Татар на їх рахунок? Хто питає по нападї, чи се Татари, чи свої? Такі всякі Побідзїнські, Понятовські, Цеклінські, Бялоскурські, Зглобіцькі¹⁾, до чого вони не спосібні?

— Правда! — сказав старий Василь — сам гетьман Жулкевський говорив минулого року на соймі про Понятовського, що се чоловік гірший від Наливайка²⁾.

— За Побідзїнським, Цеклінським, Бялоскурським та Зглобіцьким заступила ся вся шляхта! — сказала пані Марта, яка знала, що її пригадки збільшують лиш відразу мужа до польської шляхти.

— Так! — додав Попель — бо знала, що й її треба би вивішати, наколиб була свята справедливість у річипосполитій!

Через хвилю мовчало все товариство.

— Справедливість є лиш там, де вона держить у руках і меч сили, а не там, де записано сотки книг кондемпнатками, щоби запобігти загибелі гродових миший! — засміяв ся козак. — У нас на Україні всі миши в поли. Бо живого слова присуду козацької старшини не піжре й сам диявол, як не угризе і ста левої шаблюки козака. Ся шаблюка висить однаково над карком Татар, як і своїх ворохобників, і тричі горе тому, хто хотів би у нас кривдити своїх.

— Чомуж ви, пане осауле, так захвалюте нам наші тясминські пустині? — спитала пані Марта. — Адже вам красше, як нас там не буде.

— Нам було би красше, наколи би ви там уже були. Тепер бачу, що єгомость пан Василь — тут поклонив ся козак пану Угерницькому, — се муж праведний, чоловік християнських чеснот і достойний бути на волости одним зі сподвижників нашого гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Він то уняв у карби всіх, що ходили на Москву чи Молдаву, кинув їх у степи та дав їм у руки меч проти бісурмана. Турки й Татари дрожать у своїх гаремах, а козацькі гармати і мушкети окурюють димом царгородські стіни. Коли поможе

¹⁾ автентичні імена. ²⁾ історичне.

Бог, то проженемо в пустині Азії весь накорінок поган, та введемо патріярха на престіл у Стамбулі. Тоді поверне туди й боже царство, як повертає вже поволи на Україну за нашими плечима. Ні Турки, ні Татари не перелізуть уже навіть через гори наших трупів, які їх ділити муть від святої Печерської Лаври, наколиб туди поніс їх нечистий. Тому думаю, що багато добра вчинив би пан Угерницький, наколи поїхав би сам, або післав сина на Україну. Там його треба козацтву, усій Руси, міщанам, хлопам, а тут стільки його значіння, кільки гроша в калиті.

— Правда єсть! годі перечити — кликнув пан Василь. — Ось бачиш, козаче, я подумаю про твоє предложенє. Бачиш, мій син хоче женити ся, йому належить ся майно, моїм дочкам також, може бути, що за рік-два почуєте і наше імя між вірними переказам предків шляхоцькими родами.

— Слава тобі Господи! — кликнула пані Марта. — Аж тепер не сумнівала ся вже, що її чоловік не заверне з нового шляху. Ось він найшов на нїм також і ціль для своєї честилюбовности, яка була одинокою причиною його відступства.

Юрко й сам не тямив ся з радощів, та аж до полудня дуже пильно розважав разом із батьком справу переселення на Тясмин. Пані Марта замітила, що найкрасше буде післати туди зайдів та халупників із Лошнева та інших маєтностей, а оставити лише господарів на цілім ґрунті. Козак порадив заразом, щоби заздалегідь зробити писану умову в гроді, а тоді і з околиці повтікали би всякі нуждарі за свобідним хлібом на Україну.

— Їймость добродійко, не бійте ся — говорив, — що бракне робучих рук. За гроші або ординарію добудемо їх завсїгди доволі. У нас багато таких, які повтікали відси в одній драній сорочині та раді би заробити хоч на прожиток або кожух. За плату хлоп працює инакше, як за панщину, а при тїм самі млини, спусти і горальня принесуть вам більше, ніж не одна панська фортуна за заході. Збіжа й так усього не продаси!

Відтак розказував іще про наміри пана Сагайдачного, піднести брацьку школу в Києві, постарати ся про попів та дяків на всю Україну, щоби вчити народ грамоти, скасувати цехи, завести правосильну козацьку власть замість польської, викорінити Татар аж по Крим та замкнути Перекоп окопами.

Старий Угерницький слухав і порівнював у своїм умі короткозорість мості панів, які розуміли *publicum bonum*¹⁾ на стільки, на скільки воно йшло в їх кишені, — з сим широким закроєм обнов Сагайдачного. В кінці не витерпів і сказав:

— Дивно се, що в соймі, де засідають найсвітлійші річипосполитої *capita*²⁾, ніколи про такі матерії не трактуєть ся. Там заєдно: Корона каже, що треба війська, шляхта годить ся. Король бажає гроша, шляхта протестує. Король війська не збере, шляхта сварить ся. Притисне біда, найдуть ся гроші на нове військо,

¹⁾ прилюдне добро. ²⁾ голови.

старе рабує, бо не заплачене і знову: Король просить гроший, а тут шляхта не дає, лише вичислює кожду свиню, яку зіли вояки і кричить, щоби покликати посполите рушене¹⁾). Але посполите рушене не прийде, бо пани ухвалили, а дрібна шляхта має бити ся. В кінци починають ся торги за булаву, за староства, за державу королівщини, аж якийсь із мальконтентів²⁾ зірве сойм. Ось і політики! Про заслуги, про правду і кривду й мови нема. Куди їм до вас! Аж тепер бачу сам, що нема в річипосполитій місця для трудолюбивої людини.

— Певно що так! Але не думайте, батьку, що в нас темнота: є в нас такі, що махають латиною не гірше ніж шаблею, а се добрі вояки! А ще більше є таких, які шанують книжне слово, хоч його самі не богато лизнули, а такі люди красші від вивчених Визувітами Одрихлопських, які ні крихти серця не маючи, вчать ся латини, бо така мода!

Розмова урвала ся задля обіду, а по обіді всіли на коні старий Угерницький, усі хлопці, та Коршун і поїхали до Іванівки „в свати“, як казав старий.

КОНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ.

¹⁾ загальне ополчене шляхти. ²⁾ незадоволених.

З М І С Т.

I. Під Буком	1—16
II. Ренкодайні	17—31
III. Пані Беата і пан Ян	32—48
IV. Requies aeterna	49—66
V. Salvus conductus	67—84
VI. Пани і слуги	85—98
VII. При венчужині	99—113
VIII. За кресцитарву	114—128
IX. Поворот	129—137

